प्रलब्धाः वंचिताः १५ तस्मिन्नुदरे अयस्मयं लोहमयं १६ मंदभाग्यैरस्माभिः किं नः कृतं नः अस्मान् किं वदिष्यंती।
ति विह्वलिताः संतो मुसलमादाय गेहानाययुः १७ राज्ञे उग्रसेनाय यत्तत्प्रोक्तं तस्मै १८ ॥ आहुकः उग्रसेनः सो
पि बलदेवसहितः श्रीकृष्णमपृष्ट्वैव प्रास्यदिति भवान् २० अयसः मुसलस्य चूर्णीक्रियमाणस्यावशेषितं लोहं च

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप । जनयिष्यति वो मंदा मुसलं कुलनाशनं ॥ १५ तच्छ्रुत्वा तेऽति
संत्रस्ता विमुच्य सहसोदरं । सांबस्य ददृशुस्तस्मिन्मुसलं खल्वयस्मयं १६ किं कृतं मंदभाग्यैर्नः किं वदि-
ष्यंति नो जनाः । इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः १७ तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रि-
यः । राज्ञ आवेदयां चक्रुः सर्वयादवसंनिधौ १८ श्रुत्वामोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप । विस्मिता भ-
यसंत्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः १९ तच्चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः स आहुकः । समुद्रसलिले प्रास्यल्लो-
हं चास्यावशेषितं २० कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः । उह्यमानानि वेलायां लग्नान्या-
सन्किलैरकाः २१ मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे । तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धको-
ऽकरोत् २२ भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा । कर्तुं नैच्छद्विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत २३ इ-
ति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

प्रास्यत् तरलैः तरंगैः २१ एरकाः प्रसिद्धतृणविशेषाः अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे २२ ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन सः ।
ईश्वरोऽपि समर्थोऽपि सन् अन्यथा कर्तुं नैच्छत् किं त्वन्वमोदत यतः कालरूपी २४ इति श्रीमहापुराणे भा-
वार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ईश्वरो ऽस्योऽस्तीति तज्ज्ञानसम्पादननिमित्तं कृत्वा वक्ष्यमाणं कर्माणीति कर्माणि यस्मात् कृत्वा कर्माणि कृत्वा निस्तीर्णाः
नयः तपोधनाः पितामहकेशवमयमत्रितनयः निस्तीर्णाः यस्मात् पितामहपूर्वोक्तानुष्ठानकोटीनां विहिताचरणकर्माणि
विशिष्टानि शिष्टानि पुण्यानि विविधानि नीत्यादिभिः त्रिभिः पदैः कानिचिद् धर्मार्थानि कर्माणि पुण्यमेव जनयन्ति पुत्रोप
लालनादीनि तत्तत्कालमात्रमेव कुर्वन्ति प्रायश्चित्तादीनि तत्पापमेव हरन्ति एतानि तु सर्वसाधनानीत्याह
पुण्यानि बहूनि कीर्तनादिना पुण्यानि निवर्हन्ति प्रापयन्तीति तन्नामस्मरणं गत्वा निर्मलतां यान्ति कानि गायन्तो ।

कर्माणि सर्वाणि विहाय नित्यं समेत्य गत्वा तीर्थानि जगतः कलिमलापहारिणि कृत्वा कालात्मना
निवसता यज्ञदेवगेहे पितामहकेशवमयमत्तनयो निस्तीर्णाः ॥१॥ विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा
भृग्वङ्गिराः कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥२॥ क्रीडन्तस्तान् उपव्रज्य कुमारा यदुनन्द-
नाः उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥३॥ ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतं एत्योचुः
उपसङ्गम्य तं विप्रा बभ्रुः ॥४॥ प्रष्टुं विलज्जती साक्षात् प्रब्रूतामोघदर्शनाः प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित् संजनयिष्यति ॥५॥ ॥

जगतः कलिमलापहारिणि कृत्वा प्रसन्ने देवताः कालात्मना निवसता यज्ञदेवगेहे देव
देवगृहे निवसता कलिमलापहारीति पितामहकेशवमत्तनयो निस्तीर्णा इत्यर्थः विशेष ॥ उपसंगृह्य पादयोः
कृत्वा ॥२॥ प्रब्रूत साक्षात् कथयत गर्भस्थ इति ॥३॥ हे अमोघदर्शना विप्राः यथार्थं वदत्वेति तां वः
प्रष्टुं साक्षात् विलज्जती लज्जमाना प्रसोष्यन्ती आसन्नप्रसवा किंस्वित् संजनन

तदेवं यद्यपि भवतस्त्वागमनमात्रेणैव वयं कृतार्थाः तथापि पृच्छामः न वेत्ति तत्र वयं धर्मैः प्रसन्नो भगवानात्मानं निम
ष्ठैः ७ ननु त्वत्तोऽपि किमन्यो भगवद्भक्तास्वादनापेक्षितमाह अहं किलेति भक्तिप्रजार्थं पूजनं पुत्रलाभप्रयोजनः
सन्पूजितवान्नतु किं लातीति स्मृती पूर्वे भगवद्भक्तेर्वचनमनुस्मारति अहो यथा वयं स्वयमहितया नोस्मान्प्रत्यथि सि
न्यदित्यर्थः ८ विचित्राणि व्यसनानि यस्मिन् तस्मात् संसारात् विश्वतः सर्वतो भयं यस्मिन् भवद्भिर्हेतुभूतैः अंजसा

तथापि पृच्छामो धर्मान्भागवतांस्तव यान्श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ७ अहं किल
पुरानंतं प्रजार्थो भुवि मुक्तिदं अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ८ यथा विचित्रव्यसनाद्भवद्भि
र्विश्वतोभयात् मुच्येम ह्यञ्जसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ९ श्रीशुकः राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवे
न धीमता प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः १० नारद उवाच सम्यगेतद्व्यवसितं भवता सात्वत
र्षभ यत्पृच्छसे भागवतान्धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ॥ श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमोदितः सद्यः
पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि १२ ॥

सः अनायासेन अद्धा साक्षात् निश्चयेन वा ९ हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेन प्र
स्मृतैः प्रारब्धैः हरीं संस्मारित इत्यर्थः १० प्रीतिमाविःकरोति सम्यगिति त्रिभिः पृच्छसे पृच्छसि विश्वभावनान्
सर्वशोधकान् ११ आदृतः आस्तिक्येन गृहीतः अनुमोदितः परैः क्रियमाणः सन्सतः सद्धर्मो भगवतो धर्मः
देवद्रुहो विश्वद्रुहो देवेभ्यो विश्वस्मै च द्रुह्यन्ति ये तानपि १२ ॥ रामायनमः ॥

द्वितीयनिमित्तापत्तसंवादेनाहलावदः यथा आगच्छन्नाम्ना वासुदेवाय पृच्छते सुधीदंडाश्रयापितोऽपि प्रनः
नवचाली दिव्यर्थः वृकनामदमदलादिशागमेदेकत्रवासः संभवति अन्याशंक्याह गोविंदभक्तश्रुमारामि तिन
तस्याप्यापादेः शक्षवश्चार्थः कृष्णोपासेनलालसोऽ कं द्यृयमसः यज्ञजने भक्तानाम पीडशा नेतृ दंत
कोऽनन्नाम नभजेदित्याह कोऽन्नितिं इन्द्रियाणितिः इन्द्रियवत्तमात्रमेव पञ्चापि कान् विशयमणि मन्यथः सर्वतः स
वैधपित्लोकेषु मूमर्थस्मतः २ यथापित्रो यो ना आगमनेन प्रपन्नानाहस्त्वयमेगलाययथा चोन्तमश्लोकस

श्रीकरवाच गोविंदभक्तगमायोबावृत्तंकृहदद आर्वतीनारदो भीलोकृष्णोपासनलालसः १
कोऽन्नयाजन्निन्द्रियवान्न जदवरणपत्र्जनं नभजेत्सर्वतो मृत्युरुपास्यममरोत्तमैः २ तमेकदा तु देवर्षिं
वसुदेवो गृहागतं अर्चितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ३ वसुदेव उवाच भगवन्भवतो यात्रा स्व-
स्तये सर्वदेहिनां कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनां ४ भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च
सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनां ५ भजन्ति ये यथा देवान्देवा अपि तथैव तान्
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ६ ॥

वर्णितभक्तानामहत्वं यास्त्रात्कृपणानां स्वस्तये तथा भगवद्रूपसभवतो यात्रा सर्वदेहिनां स्वस्तये इति ४ देवै
रपि महत्ताममप्रमाननमनुचितमित्याह देवानां चरितं भूतानां दुःखाय पि भवति वा [illegible]
तथा सह [illegible] अच्युतात्मनां [illegible] निविष्टस्तु [illegible] भजनतावसोरामजं [illegible] तथा साथवः
मा हि भजंतीति [illegible] यथा [illegible] नावदेवेन समका यापि तथा कर्मसचिवाः कर्मसहायाः ६

तेषां परमहंस्यमाह त्वयमिति भगवद्रूपं विश्वं पश्यन्तः सदसदात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपेण ब्रह्मव्यतिरेकेणापश्यन्तः २२ अव्याहता अप्रतिहता इष्टा गतिर्येषां ते मुक्ताः असक्ताः २३ महात्मनो निमेर्वितायमानं प्रवर्त्यमानं अजनाभे भारतवर्षे २४ यजमानो निमिः अग्नयः आहवनीयादयः २५ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः २१ त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकं आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीं २२ अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामं २३ त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया वितायमानमृषिभिरजनाभे महात्मनः २४ तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान्महाभागवतान्नृप यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे २५ विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् प्रीतः संपूजयाञ्चक्रे आसनस्थान्यथार्हतः २६ तान्रोचमानान्स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृप २७
विदेह उवाच मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान्वो मधुद्विषः विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि २८ रामः ॥

२७ स्वरुचैव स्वतेजसैव रोचमानान् नतु आभरणादिप्रकाशैः ब्रह्मपुत्रोपमान् सनत्कुमारादिसदृशान् परमप्रीतः २७ तद्दर्शनमभिनंदति द्वाभ्यां मन्य इति ननु भगवतः पार्षदानां कथं मर्त्योपलब्धिः तत्राह विष्णोरिति विष्णुभक्ताः लोकपावनार्थं सर्वत्र पर्यटंतीत्यर्थः २८ ॥ रामः ॥

3

६

विदिषया महामपकारः कृत इत्याह इत्येति पुराणेषु वाकीर्तनेयस्य सः १२ अत्रापि भगवज्जन्मनिर्णये विवि
देहस्य नकृप १३ आर्षभाणां मन्वन्तरे स्वानयो विविच्य कथयति सम भिः प्रियव्रत इति १४ मोक्षधर्मविवर
वामोदय धर्मार्थात्मक शिक्षातया प्रवृत्ता ण मवताः प्रवर्तीनां चा ह्रदेवाधिमिन्याहुः तस्य च वेदपारग स्व
तथातमासीत् १५ तेषां ऋषभमतानां मध्ये नवं योगेश्वराणां वा नितवके इतरे च विनितलो विविच्याह ते

[illegible]
नवयापरमकल्याणपुराणश्रवणकीर्तनः स्मृतिनो भगवान यदेवो नारायणो मम १३ अत्राप्युदाहृ
वेतीमक्षिति हासं पुरातनं आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः १४ प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः
स्वायंभुवस्य यः तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिः ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः १५ तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्म
विवक्षया अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद्ब्रह्मपारगं १६ तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः
विख्यातं वर्षमेतद्यन्नाम्ना भारतमद्भुतं १७ स भुक्तभोगस्त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिं उपासी
नस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः १८ तेषां नव नवद्वीपपतयो स्य समन्ततः कर्मतन्त्रप्रणेता
र एकाशीतिर्द्विजातयः १९ नवाभवन्महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः श्रमणा वातरशना

षामिति पतन् अजनाभेन्नामवर्षं यस्य नाम्ना भारतमिति तद्भूते विख्यात मासीत् एतेन तस्य धर्मो निवेको
निरूपितः १७ इमाष्टधा शताद्विनिर्गतः हरिस्तु पासीनः ते नव माना सन् १८ नववसत्ताः नवद्वीपपतयः न
वानोद्य स्वावर्तो द्विवेदानोपनयां अस्य भारतवर्षस्य एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गे वर्तकाः आसन्नाप्यभूवन्
अर्थशंसिनः परमार्थनिरूपकाः श्रमणाः श्रमवंतः आत्माभ्यासे रत श्रमास्तपः धेः वातरशना दिगंबराः आ

श्रीमद्भागवतप्रासंगिकमाला ४

॥

श्री भा ११ टी ७

4

प्रथममात्यंतिकं क्षेमं कथयति मन्य इति न कुतश्चिद्भयं यस्मात्तदच्युतस्य अत्र संसारे असदात्मभावात्
असति देहादावात्मभावनात् अतः नित्यं सर्वदा उद्विग्नबुद्धेः विश्वात्मना सर्वथा निःशेषं यत्र पदाम्बुजोपास
ने भीर्भयं निवर्तते तत् ३३ भागवतधर्मलक्षणमाह ये वै इति मन्वादिभिर्वर्णाश्रमादिधर्मा उक्ता इति
ह स्वतत्त्वमस्त्वविनैव भगवता विदुषामपि पुंसामञ्जः सुखेनैवात्मलब्धये ये उपायाः प्रोक्ताः तान्भाग
वतधर्मान्विद्धि ३४ अञ्जःपदोक्तं स्पष्टयति यानिति यानास्थायाश्रित्य योगादिषु न प्रमाद्येत

कचित्क्वापि मन्ये कुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यं उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभा-
वाद्विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ३३ ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये अञ्जः पुंसामवि
दुषां विद्धि भागवतान्हि तान् ३४ यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् धावन्निमील्य
वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ३५

विघ्नैर्न विहन्येत किंच निमील्य नेत्रे धावन्नपि इह एषु भागवतधर्मेषु न स्खलेत् निमीलनं नामाज्ञा
नं यथाहुः श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे विप्राणां परिकीर्तिते एकेन विकलः काणो द्वाभ्यामंधः प्रकीर्तित
इति अज्ञानाभावी अर्थः यथा यस्य यस्य स्थानमतिक्रम्य शीघ्रं पततः पदस्खलनं गतिर्धावनं तद्वद्वा-
निकं विकिंचिदतिक्रम्यातिशीघ्रमनुष्ठानं धावनं तथानुतिष्ठन्नपि न स्खलेत् न प्रत्यवायी स्यात्

७

मयाऽदुर्लभं लब्धं महद्भाग्यमित्याह दुर्लभ इति बहवो देहा भवंति येषां ते देहिनस्तेषां क्षणभंगुरोपि मा
नुषो देहो दुर्लभः परमपुरुषार्थसाधनत्वात् वैकुंठः प्रियो येषां वैकुंठस्य वा प्रिया ये तेषां दर्शनं २९ हे अन
घाः निरवद्याः भवतः पृच्छामः आत्यंतिकं क्षेमं पृच्छामः यतः क्षणार्द्धं कालं भवोपि सत्संगः शेवधिः निधिः।
निधिलाभे यथानंदो भवति तथात्र परमानंदलाभः अर्थः तदर्थं च भागवतान् धर्मान् ब्रूत यदि नोस्माकं

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुंठप्रियदर्शनं २९ अत आत्यंतिकं
क्षेमं पृच्छामो भवतोनघाः संसारेस्मिन् क्षणार्द्धोपि सत्संगः शेवधिर्नृणां ३० धर्मान्भागव
तान्ब्रूत यदि नः श्रुतये क्षमं यैः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ३१ नारद उवाच
एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः प्रतिपूज्याब्रुवन्प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपं ३२ राम॥

२

श्रुतये श्रवणाय क्षमं योग्यं भवति कथंभूतान् यैर्धर्मैः प्रपन्नाय भक्ताय अजो हरिः आत्मानमपि दा
स्यति तान् ३१ सदस्य सदस्यैः ऋत्विग्भिश्च वर्त्तमानं तं निमिं भगवद्धर्मश्रवणपरा बभूवुरित्यर्थः भगवद्
भक्तलक्षण मायातरणादिक प्रश्नक्रमं नारदो भक्त्याश्रयप्रश्नक्रमान् सांके क्रमेण कथितवान्।
वसुदेवं निमिर्नृप एकैकस्य तत्र आहुः कविमुख्या मुनीश्वराः ३२

श्री°
भा° ए°
टी°

ननु विषयप्रविविक्तिमसत्त्वतोऽस्मिन्नारितोऽभिमक्तिः संभवति ज्ञानं तत्र शमभयं तत्र च न तावद्विषयो नासत्त्वाद्बोधि
किं तु मनोविलासमात्रं अतो मनोनियमेनैव भजनादभयं स्यादित्याह अविद्यमानोऽपीति द्वयोऽद्वैतप्रपंचः ध्या
तुः पुंसः धिया मनसा स्वप्नमनोरथस्वप्नयोर्मनोरथः तन्मनः कर्माणि संकल्पयति च यत्ततः तन्निरुंध्यात् नियच्छे
त् ततश्चैकया भक्त्या भजनादभयं स्यादित्यर्थः ३८ एतदेवमनोनिरोधनं सुगममार्गमाह शृण्वन्निति तदर्थकानि
निजन्मानि कर्माणि च यानि येषां नामानि एतानि एतासां सकलेन ज्ञानमेव पाक्यानो नामानि कर्माणि यानि लोके गी

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा तत्कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो
बुधो निरुंध्यादभयं ततः स्यात् ३८ शृण्वन्सुभद्राणि रथांगपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके गी
तानि नामानि तदर्थकानि गायन्विलज्जो विचरेदसंगः ३९ एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानु
रागो द्रुतचित्त उच्चैः हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ४० राम ॥

तानि प्रसिद्धानि तानि श्रवणेन गायन्भुवि विचरेत् असंगो निःस्पृहः ३९ एवं च भजतः संजातप्रेमलक्षणां
भक्तियोगमस्य परमसंसाध्यां मानोन्मादगतिमाह एवमिति एवंव्रतः आचारो यस्य सः स्वप्रियस्य हरेर्नाम
कीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य सः अत एव द्रुतचित्तः स्वयं तदयं कदाचिदकस्मात्प्रयाति भगवते तमालस्या
कालयोः श्वेहं हसति एतावंतं कालं मम महितानाभीति रोदिति अच्युतो नावज्ञोतिको शपति हे हे नाथ नष्ट
करुणेऽप्रतिहतं गायति जितं जितमिति नृत्यति किंचाभिकवन्नस्पान्यतिप्रकाशयितेवनेउन्मादवत् स्व

नु[illegible]तो भागवतान्धर्मान्‌ ईश्वरार्पितान्सर्वकर्माण्यपीत्याह कायेनेति आत्मना चित्तेनाहंकारेण वा अनुसृतो यः
स्वभावस्तस्मात्‌ अयमर्थः न केवलं विधित एव कृतमेवेति नियमः स्वभावानुसारि लौकिकमपीति तथा च
भगवद्गीतासु यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्‌ यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणमिति य
द्वानन्तुकायादीनामेव कर्मणामात्मनः समर्पणमाह अभ्यासेनानुसृतात्‌ आत्मपात्मादिस्वभावाद्यत्करोति तन्म
र्धः तत्सकलं परस्मै परमेश्वराय नारायणायेति समर्पयेत्‌ तथा सति सकलमपि कर्म भागवतधर्मो भ
वतीति भावः २८ ननु कर्मैव परमेश्वरभजनेन ब्रह्मज्ञानं किं स्यात्तेन भयस्यात्यन्तनिवृत्तेरित्याशङ्क्याह

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वानुसृतस्वभावात्‌ करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणाये
ति समर्पयेत्तत्‌ २६ भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः तन्माययातो बुध
आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा २७

अतो बुद्धो बुद्धिमान्तमेवा-
भयमितियतो भयं तन्मायया भवेत्‌

भजेत ननु भयं देहाभिनिवेशतो भवति स च देहो देहकारणतः स च स्वरूपस्मरणात्‌ किं तत्र तस्य माया करोतीति
तत्राह तत आह ईश्वरादपेतस्य विमुखस्य तन्माययास्मृतिः भगवतः स्वरूपास्फूर्तिः ततो विप-
र्ययो देहोऽस्मीति ततो द्वितीयाभिनिवेशाद्भयं भवतीत्यतद्विदुषि भगवत्यपि मायायास्तं च भग
वता दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इति एकया अव्यभिचा-
रिण्या भक्त्या भजेत्‌ किं च गुरुरेव देवतात्मा [illegible] यस्य तथादृष्टिः सन्नित्यर्थः २०

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ५

6

यदुत्तमस्य प्रश्नस्योत्तरमाह सर्वेषामसर्वभूतेष्विति आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन समन्वयं सम्यक् यः पश्येत् तेन यात्रह्मरूप आत्मन्यधिष्ठाने स्थानभूतानि च यः पश्येत् एवं तेनात्मसमात्मना दात्मा द्विपरमोऽहमिति ते ओतैः आत्मनो हरेः सर्वभूतेषु स याकादि स्वपि नियन्तृत्वेन वर्तमानस्य भगवद्भावं निरतिशयैश्वर्यमेव यः पश्येत् तत्र तस्य तावत् तस्य तथात्मनि हरावेव भूतानि पश्येत् न कंचं भूते भगवति अप्रव्यक्तत्वे ऐश्वर्यादि रूपेणानुगतं तन्मय लिनभूतानि पश्यति तेन तत्र आदिश्च सत्त्वा ऐश्वर्यादिश्च भूतानि पश्येत् स सर्वत्र परिपूर्णां भगवत्ता पश्यन् भागवतो

हरिरुवाच सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ४५ ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ४६ अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ४७ गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान्यो न द्वेष्टि न हृष्यति विष्णोर्मायामिदं पश्यन्स वै भगवतोत्तमः ४८ ॥ रामः ॥

त्तमः स्मृतः ४५ प्रेम च मैत्री च कृपा च उपेक्षा च ताः ईश्वरादिषु चतुर्षु यः करोति स मध्यमो भागवतः एवं भूतस्य भेदस्य दर्शनात् ४६ अर्चायां प्रतिमायां पूजां यः ईहते करोति न तद्भक्तेषु चान्येषु च स तत्त्वतो न करोति प्राकृतः प्रकृतिप्रारंभः अधुनैव प्रारब्धभक्तिः शनैः शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः पुनरष्टभिः श्लोकैः भागवतोत्तमस्यैव लक्षणमाह गृहीत्वापीति श्रीवासुदेवात् विष्टचितो न द्वेष्टि न हृष्यति तावदिन्द्रियैरर्थान्गृहीत्वापि मायाविजृम्भितं पश्यन्निदं विश्वं ४८ ॥

...द्धमिति मत्तानि भूतानि खं आकाशादि यत्किंचिद्भूतमात्रं तत्सर्वं हरेः शरीरमिति मत्वा प्रणमेत् संभावनायां लि-
ङ् ४० ननु नियमात्... योगानामपि बहुजन्मभिर्दुर्लभा गतिः कथं नामकीर्तनमात्रेणैकस्मिन्नपि जन्मनि
... तद्धि त्याशंक्याह भक्तिरिति प्रपद्यमानस्य हरिं भजतः पुंसः भक्तिः प्रेमलक्षणा परेशानुभ-
वः प्रेमास्पदभगवद्रूपस्फूर्तिः तया निर्वृतस्य ततोऽन्यत्र गृहादिषु विरक्तिरित्येष त्रिकः एककालः भव-
त्समकालमेव स्यात् यथा अश्नतो भुंजानस्य तुष्टिः सुखं पुष्टिरुदरभरणं क्षुन्निवृत्तिश्च प्रतिग्रासं स्युः ४१

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किं-
च भूतं प्रणमेदनन्यः ४१ भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः प्रपद्यमा-
नस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासं ४२ इत्यच्युतांघ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्ति-
र्भगवत्प्रबोधः भवंति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शांतिमुपैति साक्षात् ४३ राजोवाच
अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणां यथाचरति यद्ब्रूते यैर्लिंगैर्भगवत्प्रियः ४४ ॥

लक्षणमेतत् इति किं वक्तव्यं पुष्ट्यादयः तद्वदेवमेकैकस्मिन्ग्रासे नैकत्र तृप्त्यादि निके जायमाने
ऽनुवृत्त्या निरंतरं भजतः परमप्रेमादिना ... बहुभ्यासतो भिन्न एव परमप्रेमादि जायते एवमेतद्वत् ४२
ततस्तु भगवत्प्रसादेन कृतार्थो भवतीत्याह इत्यच्युतांघ्रिमिति भागवतस्य भवंतीत्यन्वयः ततः स्वलक्ष्य-
णं परां शांतिं ४३ अथेति यद्धर्मा यस्मिन्धर्मे प्रवृत्तिनिष्ठः यादृशो यत्स्वभावः यथाचरति तेषु केषु

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ९

अपिचलितवमात्रमिमंधिनाचलनेकामेनालिसंतापमतिभवेत्सकामोभगवत्सेवानिवृत्तोनभवतीत्या
हभगवतइतिउरुक्रमोचलनंतपादकमलेतयोःशाखाअंगुलयःतासांनखाएवमणयःतेषां
चंद्रिकाशीतलादीप्तिःतयानिरस्तःकामादितापोयस्मिन्हृदिउपसीदतांभजतांहृदिकथंपुनःसतापःप्र
भवतिचंद्रइवोदितेसतिअर्कस्यतापइवनयस्यस्वःपरइत्यादिनाश्लोकत्रयेणयाहशाइत्यस्योत्तरंवेदित
व्यंकृतेऽप्यस्यवहरिनामानीतितानवं ५४ उक्तंसर्वभागवतलक्षणसारमाह विसृजतीति हरेरे

भगवतउरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचंद्रिकयानिरस्ततापे हृदिकथमुपसीदतांपुनःसप्र
भवतिचंद्रइवोदितेर्कतापः ५४ विसृजतिहृदयंनयस्यसाक्षाद्धरिरवशाभिहितोप्यघौघना
शःप्रणयरशनयाधृतांघ्रिपद्मःसभवतिभागवतप्रधानउक्तः ५५ इतिश्रीभागवतेमहापुरा
णेएकादशस्कंधेद्वितीयोध्यायः २ श्रीराजोवाच परस्यविष्णोरीशस्यमायिनामपिमोहि
नीं मायांवेदितुमिच्छामोभगवंतोब्रुवंतुनः १

वेदवर्यसाक्षात्तान्यस्यहृदयंनविसृजतितत्संवतिकथंभूतःअवशेनाप्यभिहितमात्रोपिअघौघनाशा
यतिसःसतकिंनविसृजतियतःप्रणयरशनयाधृतंतत्हृदयेनिबद्धमंघ्रिपद्मंयस्यसःभगवतप्रधान
उक्तोभवति ५५ इतिश्रीभावार्थदीपिकायामेकादशेद्वितीयः २ मायात्तत्वज्ञानकर्मब्रह्मचर
[illegible]तृतीयेनोत्तरंदत्तमार्षभैर्मुनिभिःपृथक् विष्णोर्मायामिदंपश्यविस्तृततत्त्वतोमायाएवपृच्छतिप

11

7

किंच देहादीनां संसारधर्मैर्जन्माप्ययादिभिर्यो हरेः स्मृत्या विमुह्यमानः स भागवतप्रधानः तत्र देहस्य जन्मा प्ययौ प्राणस्य क्षुत्पिपासे मनसो भयं बुद्धेस्तर्षः तृष्णा इंद्रियाणां कृच्छ्रं श्रमः ४९ न कामाश्च कर्माणि च बीजानि च वासनाः तेषां वासुदेव एको निलय आश्रयो यस्य सः एतेन गृहीतापि सादिलोकत्रयेण द्वेष हर्षमोहकामादिरहितत्वं भवतीति यथा चरतीत्यर्थो न तु मुक्तः ५० शरीरलिंगैः भगवत्प्रियत्वस्योत्तमत्वमाह न यस्येति जन्म कुलं कर्म तपआदि जातय अनुलोमप्रतिलोमजाः मूर्धावसिक्तादयः अस्मिन्देहे अहंकारः

देहेंद्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्या हरेर्भा गवतप्रधानः ४९ न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि संभवः वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्त मः ५० न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः सज्जतेस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ५१ न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा सर्वभूतसमः शांतः स वै भागवतोत्तमः ५२ त्रिभुव नविभवहेतवेप्यकुंठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् न चलति भगवत्पदारविंदाल्लवनिमि

द्विजैः स्वकुलकर्मादिलिंगैर्हरेः प्रियो भवतीत्यर्थः ५१ वित्तेषु गृहदारादिषु ममेति आत्मनि स्वः परइति किंच त्रिभुवनविभवहेतवेपि त्रैलोक्यराज्यार्थमपि लवार्धमपि निमिषार्धमपि भगवत्पदारविंदं भज नाद्यो न चलति स वैष्णवाग्र्यः न च लवार्धमात्रं भजनीयमे तावता लाभो भवतः कृतीन चलेत् तत्राह अकुंठस्मृतिः भगवत्संदेशेनोन्मत्तास्ते नालीमेवं तु पाकस्य प्रनपगतस्मृतिरित्यर्थः भगवत्पदारविंदात् न्यल्लाभं नालीति कृतः अतआह न चलन कृतोति चलेत् तत्राह अजितेत्यादि अजितदेवैवात्मा येषां तैरप्यमृतः स

स च जीव आत्मनोन्तर्यामिणः प्रद्योतितैर्गुणैरिन्द्रियैर्गुणान्भुंजान इदं देहं शरीरमात्मानं मन्यमान इह देह
गेहादौ सज्जते ५ कर्मभिः कर्मेन्द्रियैः सनिमित्तानि निमित्तानि वासनास्तानि कर्माणि कुर्वन् सुखेतरं दुःख
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्संसारे भ्रमति ६ बहून्यभद्राणि वहन्तीति तथा ताः कर्मगतीः सर्गप्रलयौ अश्नुते पराधी
नता मा महाभूतानामुपप्लवे नाशहेतौ नाशसमये व्यक्तिकार्यं द्रव्यगुणात्मकं सूक्ष्मकारणतया नाव्यक्ता-

गुणैर्गुणान्स भुंजान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ५ का
र्माणि कर्मभिः कुर्वन्सनिमित्तानि देहभृत् तत्तत्कर्मफलं गृह्णन्भ्रमतीह सुखेतरं ६ इत्थं
कर्मगतीर्गच्छन्बह्वभद्रवहः पुमान् आभूतसंप्लवात्सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ७ धातूपप्लव आ
सन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकं अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ८ शतवर्षा ह्यनावृ
ष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि तत्कालोपचितोष्णार्को लोकांस्त्रीन्प्रतपिष्यति ९ पातालत-
लमारभ्य संकर्षणमुखानलः दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरितः १० संवर्तको मे
घगणो वर्षति स्म शतं समाः धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ॥ रामः ॥

योन्मुखप्रकाशाय अव्यक्ताय अपकर्षति ८ नाशमेव तत्र दर्शयति शतवर्षेति तस्मिन्काले उपचित उष्मा
यस्य सोऽर्कः यद्वा तेन कालेनोपचितमुष्णं यस्य सः ९ ऊर्ध्वशिखो ऊर्ध्वज्वालाः विष्वक्सर्वतः ॥
१० संवर्तकः प्रलयकर्ता धाराभिर्जलविन्दुभिः हस्तिहस्ताभिः तत्प्रमाणाभिः ॥

8

कीदृ[illegible]लक्षणं भागवतो धर्मा व्याकृतार्थः स्युः किं बहुप्रश्नैः अत आह नानुतृप्य इति संसारतापैर्निस्तप्तो म
र्त्यस्तस्य तापस्य भेषजं हरिकथामृतं युष्मद्वचो जुषमाणो नानुतृप्ये मायायाः स्वरूपेणानिरूपणा
संभवात् २ तत्कार्यद्वारेण निरूपयति एभिरिति त्रिभिः आद्यः पुरुषः मायया भूतानामात्मा
कारणभूतः एभिर्महाभूतैर्महाभूतैरुच्चावचानि भूतानि ससर्ज एषा माया भगवत इति चरमश्लोकपाद
स्य सर्वत्र श्लोकपादमनुषंगः किमर्थं ससर्ज स्वमात्रात्मप्रसिद्धये स्वं मिमीते इति मितेयः उपाधिस्तः

नानुतृप्ये जुषन्युष्मद्वचो हरिकथामृतं संसारतापनिस्तप्तो मर्त्यस्तत्ताप
भेषजं २ अंतरिक्ष उवाच एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ३ एवं सृष्टानि भूतानि प्र
विष्टः पंचधातुभिः एकधा दशधात्मानं विभजन् जुषते गुणान् ४।

स्वमात्रा तस्यात्मनो जीवस्य प्रकृत्यार्थसिद्धये स्वांशभूतानां जीवानां मात्रार्थसिद्धये विषयभो
गाय आत्मसिद्धये मोक्षाय चेत्यर्थः तदुक्तं बुद्धींद्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः मा
त्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेकल्पनाय चेति ३ एवं जीवोऽप्येकः शरीरं पंचधातुभिर्महाभूतैः सृष्टानि भूता
नि तत्र यथाभिरूपेणानुप्रविष्टः एकधा मनोरूपेण दशधा चेंद्रियरूपेणात्मानं विभजन् तत्तद्विषयान्
जुषते जोषयतीत्यर्थः यद्वा तमात्मानं प्रति गुणान् विभजेत तत्सद्गुणतेभीयतेतरमपि ३ ॥

एवमनुक्तेपितः तन्निवृत्त्युपायमेव पृच्छति यथैतामिति यद्यपि तन्मायायास्तरणोपाय आगमेनैवमिति भक्तिरित्र
कथिता तथापि किं भक्तिरेव क्रमोपायो वान्योप्युपायोस्तीति जिज्ञासया प्रश्नः अञ्जः अञ्जसा अकृतात्मभिः अवशीकृतान्तः
करणैः स्थूलधियः स्थूले शरीरे अहंधीर्येषां ते भक्तिव्यतिरेकेणान्यमप्युपायं पृच्छतीति अभिप्रेत्य भक्तिमेवस
साधनां निरूपयति तत्र प्रथमं वैराग्यं ज्ञानायाग्रे निरूपयति साहेत्यादिना कर्माणीति दुःखहत्यै दुःखप्रतीका
राय पाकविपर्यासं फलवैपरीत्यं मिथुनीभूय प्रवर्तमानानां १८ कर्मभिः साधितान्यपि वित्तादीनि न सुखहेतवः

राजोवाच यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः तरन्त्यञ्जः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् १७ प्रबुद्ध उवाच कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च पश्येत्पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् १८ नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः १९ एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितं सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनां २० ॥ यामः ॥

तत्र युक्तिं च पश्येदित्याह नित्यार्तिदेनेति आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण चलैः अनित्यैः आप्तैः सुहृद्भिश्च १९ एवं लो
कं परमिति कर्मनिर्मितत्वान्नश्वरं तथा च श्रुतिः तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयत इति किं च वर्तमानसमयेपि दुःखं पश्येदित्याह सतुल्येति साम्यमतिशयं ध्वंसं च सहते न तु
सतुल्यातिशयध्वंसमेव वर्तमानं अतस्तुल्यैः स्पर्धा अतिशयेऽसूया ध्वंसालोचने भयादिकं चापरिहार्यमित्यर्थः
यथा बृहन्मंडलपतीनां मिथः स्पर्धादि तद्वत् २० ॥ यामः ॥

नन्वाविर्विराजं त्यक्त्वा वैराजः पुरुषोऽव्यक्ते कारणे प्रविशतीति ननु ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मानः
प्रविशंति परं पदमिति स्मृतेः कथं तदधिकार अत्र वक्ष्यति तदधिकारविलासमिति न्यायाश्च वैराजस्याभिधेयस्य च अ-
धिकारिणः यस्य भागवतत्वान्मोक्ष एव गंतव्यो नामेयाधिकारिकत्वे वैकारिकामात्रप्रवेशः स्वतंत्र एव मुक्ता विलासेषु
लोके तानां मध्ये भक्तानां मोक्षोनि ब्रवणात् दभेत लये कालेऽपि प्रकृत्यैव लयः प्रकृत्यांते मोक्ष दोलो
भ्यः सृज्यनायेवमुक्तोऽमिन्याविशेषः यद्वा केनापि प्रमाणेनानवस्थतेऽतिप्रव्यक्ते ऽपि वृत्तत्ववेशन वैमा-
त्य एवोक्त इति दृष्टव्यं ॥१२ एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां महदादीनां पृथिव्यादीनां प्रातिलोम्येन लयमाह

ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप । अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिंधन इवानलः ॥१२ वायुनाहृ-
तगंधा भूः सलिलत्वाय कल्पते । सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥१३ हृतरूपं तु तमसा
वायौ ज्योतिः प्रलीयते । हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥१४ कालात्मना हृतगुणं नभ
आत्मनि लीयते । इंद्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप । प्रविशंति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्म-
नि ॥१५ एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यंत-

वायुनेति वायोर्दिग्गंधस्तद्धारिते भूमिः ईश्वरकर्तृकेन वायु-
नाभूतगंधस्य भावः तेन तस्य गंधत्वात्मलिलेनलीयतेऽत्यर्थः तद्धृतरसं तेन वायुनैव हृतोऽरसो यस्य तत्
तमसेति च सूर्यादिरूपरहितस्य तमसैव तेन तमसा अवकाशेन आकाशेन ॥१४ कालात्मना पाप्त
हि कालतत्पुंत्वनाशः अमिद्धम् तदूपे आत्मनाहंकारेण लीन तामसमात्रैकाहंकारे इंद्रियाणि बुद्धि प्रवाहेत्सा-
हंकारे मनो वैकारिकैर्देवैः सह सात्त्विकानि कानि कोयथासंविभागेन सगुणाः स्वकार्यैः सहिताः अहंकारे अहंकारः

भागवते भगवत्प्रतिपादके शास्त्रे अन्यत्र शास्त्रान्तरे [illegible] निन्दां मनसा [illegible] वाचो मौनेन कर्मणोऽनीहया
दण्डं संयमं यथा स्वं भावयेत् शमदमौ अन्तःकरणबाह्येन्द्रियनिग्रहौ २६ हरेर्जन्मकर्मगुणानां श्रवणादि तद-
र्थे हरये [illegible] कर्मविशेषं [illegible] तत्तदर्थं शिक्षेत् २७ इष्टं दत्तमित्यादयो भावा निष्ठन्ते [illegible]
यच्चात्मनः प्रियं गन्धपुष्पादि दारादीनप्यालम्ब्य परस्मै परमेश्वराय निवेदनं [illegible] समर्पणं [illegible]
न २८ कृष्ण एवात्मा नाथो येषां तेषु कृष्णात्मनो जीवस्य नाथेषु [illegible] इति वा [illegible]

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि। मनोवाक्कर्मदण्डं च सत्यं शमदमावपि २६ श्रवणं की-
र्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः। जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् २७ इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं य-
च्चात्मनः प्रियम्। दारान्सुतान्गृहान्प्राणान्यत्परस्मै निवेदनम् २८ एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौ-
हृदम्। परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु २९ परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः। मिथो रति-
र्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ३० स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम्। भक्त्या सञ्जात-
या भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ३१

परिचर्यां [illegible] विशेषतो [illegible] श्रीभागवते [illegible]
[illegible] पावनं भगवद्यशः [illegible]
मिथो रतिः [illegible] निवृत्तिः [illegible] ३० एवं
[illegible] भक्त्या [illegible]

20

उत्तमे श्रेयो ... मिक्षुः शास्त्रेण ... वेदान्तेष्वायत्तो निस्मातं तत्त्वं श्रमं यासं प्रायनिरासकं नायोगात् एवमुक्त-
मपरोक्षानुभवेन निस्मातं ब्रह्मवासं वा यत्तत्त्वं यो गात् प्रवृत्तं निस्मातं तयोः तक्त माहृक्यपरामाश्रयमि-
ति २१ गृहस्थेवान्मादेवृत्तेश्च यस्तस्य अनन्तं मामेव यायेः यमैवेस्तनः आत्मप्रदस्योपासकानांय यथावलिप्रभृती-
नां २२ गृहस्थो चित्तमिति तस्मै पूर्वे तीर्थानि पुरदयांऽतमे ... प्राये यचाशि लेदित्यर्थः २३ श्रौतेवात्मेन्द्रियलादिभिः
आभ्यन्तरे श्रौत चरमं मानादिभिः शिलेतं तपः स्वधर्मा चरणानि तितिक्षा तमौ मौनं न कृष्णावाचा मनस्या रणा स्वाध्या
[illegible]

तस्मात्कुर्मेषु प्रपेक्षितनित्यास्त्रः श्रेयउत्तमे श्रौते परे च निस्मातेषु लाभयप्राश्रये २१ तत्त्वं भगवतां नृधर्मा-
न शिलेत्कुर्वन्नात्मदैवतः अमायया नुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्मात्मदो हरिः २२ सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं
च साधुषु दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितम् २३ शौचं तपः तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्ज-
वं ब्रह्मचर्यमहिंसां च समत्वं द्वन्द्वसंज्ञयोः २४ सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् विवि-
क्तचीरवसनं सन्तोषं येन केनचित् २५ ॥

यम्मयि कायावाङ्मनोऽर्पणं वपात्रादि कर्मार्पणं स्वकर्तोऽवसत्त्वयं यस्मया हक् ३ चित्तं कृतेतु सदा नियमादिश्र-
द्धिं साधुषु ... संज्ञयोः शीतोष्णसुखदुःखादि ... समत्वं मद्वर्णनिषादयोर्हिंसा २४ आत्मेश्वरान्वी-
क्षा सर्वत्र ब्रह्मणा मे तानि पंत ... कैवल्यमेकान्तशीलत्वं अनिकेततां गृहाद्यभिमान-
राहित्यं विविक्तचीरवसनं अजने पतितानां वस्त्राणां ... वल्कलानां परिधानम् २५ ॥

अवेद्योऽनेन विषयत्वेनापि निषेधयति नैनमिति एनं मनो न विशति न विषयीकरोति वागुत वागपि च-
क्षुश्च आत्मा बुद्धिः प्राणः क्रियाशक्त्या न प्राप्नोति अन्यानि चेन्द्रियाणि यथानलं स्वाः अंशभूता अर्चिषो वि-
स्फुलिङ्गादयः न प्रकाशयन्ति न दहन्ति तथा ऽन्तर्यामिणमात्मानं मनआदीनि अंशभूतान्यपि स्वप्रकाशस्य वत-
न त्विति प्रकाशस्य अन्यतः प्रकाशो विषयतैव स्यादिति भावः शास्त्रस्य प्रामाण्यं तु न तथा तत्रापि वृत्तौ अमानन-
मोऽयं न मनो न विकल्पितं तथा यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ५५ न तर्हि तत्रापि निषेधवृत्त्यैव बोधकमिति
शब्दो गोचरं नीयते तेन शब्देन शास्त्रेणापि आत्ममूलमात्मनिष्ठमात्रमात्मानमर्थोक्तमर्थादुक्तं यथा भः

नैनं मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः
स्वाः । शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्त-
माह यदृते न निषेधसिद्धिः २९

वति तथाह शब्दस्तावत् ज्ञातः बोधकनिषेधतया स्वस्यैव बोधकस्य निषेधरूपत्वात् यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सह यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते इत्यादि
निकटस्थमेनमित्यादिश्रुतिभिः ननु तर्हि नेवाहश्रुतिः न किमिदमुच्यते अर्थोक्तमाह तितत्राह यदृते
निषेधेन आदेशो नेति नेति अस्थूलमनण्वित्यादि यतो वाचो निवर्तन्ते यद्वाचानभ्युदितमिति निषेध्यस्य यदव-
धिभूतं ब्रह्म तस्मात् विना निषेधसिद्धिर्नास्ति तस्मान्निषेधस्य सावधित्वात् २९ ॥ ॐ नमः ॐ ॥

अं[illegible]यंति तल्लीलामभिनयंतीत्यर्थः परमेत्य प्राप्य निर्वृताः सन्तः तूष्णीं भवंति ३२ उपसंहरति इतीति मा-
[illegible]वतधर्मान्मायाभक्त्या नारायणपरो मायां तरतीत्युक्तं तत्र स्फुटमिति ३३ नारायणाभिधानस्येति निष्ठां स्वरूपम-
[illegible]मवस्तु केवलं नारायण इति भगवानिति परमात्मेति च [illegible] तत्त्वं वदेति तत्र विस्तरं तत्परतानमहत्पदाको-
तिपरमात्मेति भगवानिति शास्त्रेषु नारायणो भगवानिति दिर्दर्शितं हि ब्रह्माकृतिश्रृहीतमायेके गुणाः सर्वो-
दावयुगाः [illegible]रिष ३४ ततः किमेभिः प्रोक्तैर्निर्विशेषं तदेव वस्तूच्यते अखिलानां कोपि विशेषाशङ्कातिप

कचिद्रुदंत्यच्युतचिंतया कचिद्धसंति नंदंति वदंत्यलौकिकाः नृत्यंति गायंत्यनुशीलयंत्यजं भवं-
ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ३२ इति भागवतान्धर्मान्शिक्षन्भक्त्या तदुत्थया नारायणपरो माया-
मंजस्तरति दुस्तरां ३३ राजोवाच नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः निष्ठामर्हथ नो वक्तुं
यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ३४ पिप्पलायन उवाच स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यत्स्वप्नजागरसुषु-
प्तिषु सद्बहिश्च देहेंद्रियासुहृदयानि चरंति येन संजीवितानि तदवेहि परं नरेंद्र ३५ ॥

ज्ञातं स्थितिस्तद्वेति अयमर्थः अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भवप्रलयानां हेतुः स्वयं च अहेतुः हेतुरहितः स नारा-
यण इति परमेव तत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सत् अनुवर्तमानं यत् बहिश्च समाध्यादौ यत् केवलं वर्तमा-
नं तदपि ब्रह्मेति दृष्टा हृद्गमनेनान्वयः तस्मात्त्वमेव तत्त्वमवेहि देहेंद्रियप्राणमनांसि येन संजीविता-
नि संति चरंति प्रवर्तंते तत्परमात्मेति परमेव तत्त्वमवेहि एवं लक्षणाभेदे नारायणादिनामभिः उच्यमानमपि

नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यं ज्ञानं प्रश्नोत्तरमाह ४१ प्रश्नमिह पृष्टवन्तमपि पितृपितामहोऽब्रह्मणः पुत्राः सनकादयः सर्वज्ञा अपि नाब्रुवन् यदनन्तरयोक्तं तन्नापृच्छं धर्मं हिताय प्रश्नोत्तरे प्रकटयन्नाह ४२ कर्म विहितं कर्म तद्विपरीतं विकर्मेति विहितकर्मविहिताकरणं यत्तत्त्रयं वेदवादो वैदिकगम्यं न लौकिकः वेदस्येश्वरात्मकत्वादीश्वरादुद्भूतत्वात् अपि

श्रीराजोवाच कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विंदते परं ४१ ए
वं प्रश्नमृषीन्पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके नाब्रुवन्ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यतां ४२ कर्माकर्मविक
र्मेति वेदवादो न लौकिकः वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ४३ ॥

हस्वज्ञानादिसमर्थः पुंवाक्ये हि वक्तुरभिप्रायेणार्थज्ञानं शास्त्रे तु मोहः वेदे तु केवलं वाक्यं पौर्वापर्यालोचनेन वा ना.पर्यालोच्यार्थावधारणं तद्दुष्करमिति तत्र कर्मादौ विद्वांसो मुह्यन्ति किमुत नास्मत्तातस्त्वत्तादृशा बालमतेर्नैवानु
बन्धितिदुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह ४३ ॥ रामः ॥

श्री. भा. ए. टी. ९

12

नत्वदुर्दीति प्रमाणविषयत्वाज्ज्ञप्तिशक्तेति प्रसज्यते अत आह स्वतस्त्वमिति सत्त्वस्यैव कार्यं असत्त्वहेतुकारणतः
दार्वेज्ञ अहैव भाति वाचारंभणमिति स्फुटः कृतः युग्मस्यात् तयोः सदसतोः परं कारणं अन्वकथमेकत्वं हेति
थस्य कारणत्वाद्धेतुरूपाक्तिश्चैनेक शक्तिमतः रूपमेहमीमायाल्लदिव्यशक्तिर्यस्मादितिवाद्धृत्याभातमे
वदर्शयति आदौ यदेकं ब्रह्म तदेवसाम्प्रतं समदृतिति वृत्तयाने प्रवदंतीत्याह ततः क्रियाशक्तिज्ञानशक्त्या

सदेवसत्त्वमद्वीति निर्विशेषकमादौ यद्ब्रह्म तद्ब्रह्मेति प्रवदंति गोविंदं ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरु
शक्तिद्वयेनैव भाति सदसत्त्वतयोः परं यत् ३७

सदसदात्मकं यत्तदेव प्रवदंतीत्यत्र सदसदिति अवेर्नीयोपाधिमहत्कारणं यत्तदेव प्रवदंति तत्र ज्ञानक्रियार्थफ
लरूपेणतया ज्ञानशक्त्या देवताः क्रियाशक्त्या तिर्यश्चोऽधिविषयाः फलं तत्सुखाद्याः स्वर्गादिवा तद्रूपतयोरु
ह्येव भाति नहि सर्वरूपेण स्वतो भासमानब्रह्मणः शक्तिद्वैतप्रमाणगम्येत इति भावः ३७ ॥ रामः ॥

ननु कर्माणि क्रियमाणानि तस्मिन्नासक्तिः तत्फले तस्मात्ततो नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिरतः आह निःसङ्गः अनभिनिवे-
शवान् ईश्वरेऽर्पितं न तु फलोद्देशेन ननु फलश्रुतेः तत्तत्कर्माणि कृते तु फलं भवेदेव न रोचनार्थेति कर्माणि रु-
च्युत्पादनार्थं यथा हृपाने लड्डुकादिवत् तत्तत्सकर्माभिरुच्या वेदार्थसम्यग्विचारयति तदा च योऽवाप्नुत:-
एतदत्र यमविहितानामर्थं स्वर्गलोकादिनिमित्तं फलश्रुतिनामतत्स्वरूपत्वं तेन मेवं वेदस्तुवचनेन ग्रालला
विविदिषन्ति ब्राह्मणा यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति यज्ञादीनां ज्ञानशेषत्वे बालावबोधनिष्कामेषु:

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं
रोचनार्था फलश्रुतिः ४६ य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परा-
त्मनः । विधिनोपचरेद्देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ४७ लब्ध्वानुग्रह आचा-
र्यात्तेन सन्दर्शितागमः । महापुरुषमभ्यर्चेन्मूर्त्याभिमतयात्मनः ४८

23

कर्मसु प्रवर्तितं तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादिफलस्य विनानुवादमात्रं कामितो-
नाऽनुवर्तितं नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ४६ वैदिककर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रिकमाह य आशु इति
परात्मनः परस्य सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिमहङ्कारं बन्धं निर्हर्तुमिच्छुः सः तन्त्रोक्तेन च विधि-
नाऽङ्गकलापेन भजेत् तत्र मार्गतः चक्रपादि विकेन सह समुच्चयमाह ४७ तमेव विधिमाह लब्ध्वानुग्रह इ-
त्यादिना आचार्येण सन्दर्शित आगमः अर्चनप्रकारो यस्य सः ४८ ॥

दुर्ज्ञेयं वेदतात्पर्यमाह परोक्षवाद इति अतोऽन्यथास्थितोऽर्थः संगोपयितुमन्यथाकृत्वोच्यते स परोक्षवादः तथा
च श्रुतिः तं वा एतं चतुर्होतारं सन्तं चतुर्होतेत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया एव हि देवा इति एवं वेदः परोक्षवाद
स्तमेवाह कर्ममोक्षायेति ननु स्वर्गाद्यर्थं कर्माणि विधत्ते न कर्ममोक्षार्थं तत्राह बालानामनुशासनं यथा
भवति तथा अयं हि भावः अगदं औषधं यथा पिता बालमगदं पाययन् खण्डलड्डुकादिभिः प्रलम्भयस्तत्र यथा भव-
ति तथा लोभयन् पाययति न खण्डादीनि चूर्णानि नैतावता अगदपानस्य फलं लाभः प्रयोजनमपि त्वारोग्यं तत्तथा वे-

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनं कर्ममोक्षाय कर्मा-
णि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥४४॥ नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजि-
तेन्द्रियः विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥४५॥

दोषः अवान्तरफलैः प्रलोभयन् कर्ममोक्षायैव कर्माणि विधत्ते ॥४४॥ ननु कर्ममोक्ष एव स्वकामार्थः तर्हि प्र-
थममेव कर्मानुष्ठानं तत्राह नाचरेदिति अजितेन्द्रियत्वादज्ञः स्वयं यदि नाचरेत्तदा विकर्मणा अकर्माचर-
णलक्षणेनाधर्मेण मृत्योरनन्तरं मृत्युमेव प्राप्नोति तथा च श्रुतिः मृत्वा पुनर्मृत्युमापद्यते अर्द्यमानः स्व-
कर्मभिरिति ॥४५॥ अस्माद्वेदोक्तमेव कर्तव्यमिति निश्चितम् ॥४५॥

चतुर्थेऽवतारैर्ब्रह्मशमस्थो नवमस्कन्धकालान् अवतारान् मेन्द्रो नाम्नाह द्रुमिलोऽन्ववर्णयत् । मूर्त्यादिभिरन्वयात्मानमा श्रुत्वा नेनात्मनः श्रियमवतारैर्भजन्ति यत्र यानि श्रुत्वा प्रवृत्ता स्वानन्दमेव विन्दन्ति तथाऽस्वैः स्नानमिहोविभिन्नको गुणाः कीर्त्तनं च प्राप्नोति तत्र प्रश्नः पृच्छति यानि यानीति कर्माणि करोति करिष्यति अवतारैश्च कालत्रयवर्त्तीनि सकला न्यनुगुणानि कर्माणि कथयितुमशक्यानि संक्षेपतस्तानि निविशक्य पाद्यन्यासीनाह यो वा इत्यादिना अनन्तस्य गुणान् अनुक्रमिष्यन् गणयितुमिच्छति यः स तु बाला नामिव बुद्धिर्यस्य स मंदमतिः कालेन महता कोऽपि महाम

राजोवाच । यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छंदजन्मभिः । चक्रे क
रोति कर्त्ता वा हरिस्तानि ब्रुवंतु नः ॥ १ ॥ द्रुमिल उवाच । यो वा अनंतस्य
गुणाननंताननुक्रमिष्यन्स तु बालबुद्धिः । रजांसि भूमेर्गणयेत्कथं
चित्कालेन नैवाखिलशक्तिधाम्नः ॥ २ ॥ भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः पुरं
विराजं विरचय्य तस्मिन् । स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नाराय
ण आदिदेवः ॥ ३ ॥

ति: भूमेः रजांसि गणयेदपि अखिलशक्तिधा … स्तः सर्वज्ञात्मा अप्यस्य भगवतो गुणां स्तु नैव गणयेत् तथा च श्रुतिः विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसीत्यादि ॥ २ ॥ तत्रा दौ पुरुषावतारमाह भूतैरिति यदा स्वसृष्टैः भूतैर्विराजं ब्रह्माण्डं पुरं निर्माय तस्मिन् स्वांशेन जीवेन प्र विष्टः नारायणः पुरुषाभिधानमवाप लीलया प्रविष्टत्वमेवाह तेनैव प्रभूतत्त्वरूपतस्तत्त्वे नो

मूर्तेः संमुखमासीनः आदिशब्देन भूतशुद्ध्या पिंडं देहं विशोध्य सद्भिः न्यासैः कृतरक्षा येन सः संन्यासः ४९
अर्चादौ चेद् द्रव्याणि पुष्पादीनि क्षित्यादि शोधनं ... मार्जनादिना आत्मानं प्राणायामेन लिंगं मूर्तिं ...
... निष्पाद्य योग्यानि कृत्वा ५० पाद्यादिपात्राणि उपकल्प्य संनिधाप्य आवाहनादिसहितं श्रीमूर्तौ ध्यानात् हृ
दयादिभिः हृदयशिरःशिखाकवचनेत्रास्त्रमंत्रैः न्यासः देहे कृतन्यासो मूलमंत्रेण ... देवे कृतन्यासो मूलमंत्रेणार्च

शुचिः संमुखमासीनः प्राणसंयमनादिभिः पिंडं विशोध्य संन्यासैः कृतरक्षोऽर्चयेद्धरिं ४९ अर्चादौ हृद
ये चापि यथालब्धोपचारकैः द्रव्यक्षित्यात्मलिंगानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनं ५० पाद्यादीनुपकल्प्या
थ संनिधाप्य समाहितः हृदादिभिः कृतन्यासो मूलमंत्रेण चार्चयेत् ५१ सांगोपांगां सपार्षदां तां
तां मूर्तिं स्वमंत्रतः पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ५२ गंधमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदी
पोपहारकैः सांगं संपूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिं ५३ आत्मानं तन्मयं ध्यायन्मूर्तिं संपूजये
द्धरेः शेषामादाय शिरसा स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतं ५४ एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः य
जतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ५५ इति श्रीभागवते एकादशे तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीरामः ॥

येत् ५१ अंगानि हृदयादीनि उपांगानि ... दर्शनादीनि ... पार्षदाः ... विवाग ... चार्चयेत्
... मंत्रेण ५२ ... कालकालेन ... नतं ...
... हृदये ... [illegible] ...
... [illegible] ... ५४ ... ५५

इति श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ३

श्री. भा. प. टी. ८

भगवद्वचनावलंबनेन कोपशमोपशमं दर्शयति निन्दा समाहृत्येति दशभिः यामेभ्यो नेतनपसा गृहीत मिक्तौ।
तिष्ठाकालयोनाशाप कामं मयाविज्ञाय स्वहेतुप्रधानासमतः कामः बदरीतिरूपायोपतेयः ततस्य प्राप्तं
अस्मेरागणानाहिभिः महत्तमा स्त्रीगणांश्चैतायां मे चक्षुर्वीक्षणादेः ननस्य महिमद्भिमा नजानाति यतः तस्माद्धि
तः अक्रमपराधं स्त्रीहीअहैष्योयः इति विस्मयो भवेत् इति यजमानानां शापभियाकंपमानानां मोदिभ्यो

15

इदं हि विप्रोक्तमसमयामन्निज्ञत्तीतिकामं मम पुंक भगवांस्य बदर्शयाथ्ये गतास्पयोगणावसंतस्य।
महवाते: प्रीप्रतिगोष्ठमिश्रभिः पदनमाहितः ७ विस्तापशाकंतमक्रमसमादिदेवः प्रादशृहस्मग ८
नविस्मयपजमानान् माभैष्टभोमदननमाकृत देवबधोग्रहीतनोबलिमभून्मिदमकृतकथं
८ इत्यक्षुवन्नमयदेनादेवदेवाः सर्वोऽनप्राणिमः सर्वगृहीतनमूचुः नैतद्धिभो नपिमपेविक।
तेविविवस्मायामपीरनिकरानतमाहपमे ९ ॥

सर्वर्षिके देववधूः माभैष्ट बलिमाति थ्यंताम्नार्थयतेऽ मनस्माकमा प्रमं प्रातिष्ठ्याभावे भूमप्रायास्मा
द्धिवाप्तः ८ देवदेवहेजनक्रममयदेष्यीनायायणोऽ स्यं प्रवति मतिमति देवाः कामादयः सर्वोऽनिमग्रा।
निःद्विंगश्रिय यानेलज्जाभारेणैवावनतशिरस्काइत्यर्थः मद्युणां यथाभवति हृमांजनय तद्दुत्यर्थः कृपा
गृहीत्वा मितिवामायातः मोऽश्वतोविकृतेस्यायामाश्रितेषां निकरैरानत पादप मयस्यतस्तित् ९ ॥

अक्षमाणकर्मणामहत्त्वेन यत्कार्यं इति यस्मादिष्टयः कायपुरः कायइतिसप्तमी वातनुभूतोस्तमष्टिप्रष्टिजी
वानां तान कर्मेन्द्रियाणि यस्य सतः स्वरूपभूतान्यनालनुभूतोत्तानं यस्य सतः सिद्धेतान मिति वा यस्य प्रसनतः
प्राणनलेदेहशक्तिः रोन इन्द्रियशक्तिः इच्छाक्रियाय स्य समादिभिर्विपक्षमिति लयोद्भवे आदिकर्ता आदिकर्तो
त्पन्नेनैतत्सर्वं कर्कर्तैतस्मदपि स्मृपितं ४ तद्दर्शयितुं प्राणवता दर्याः चयाचरस्मृष्ट्यादिकर्तारमाह आदाविति
यस्य तिग्रनुपगः यस्य यजत्र आत्मजगतः सर्गकार्ये प्राप्तशक्तिर्भवात्मभूतस्मितो च विमः यस्य सनेनेति योघः स

यत्कार्य पृष्ठभुवनत्रय सत्तमिति प्रोयस्येन्द्रियेत्वनुभूत्वनभूतापमयेन्द्रियाणि तानेस्ततः प्रसनतो
वलमोजनं प्राणस्वादिभिः स्थितिलयोद्भवआदिकर्ता ४ आदावभूत्वेनभूतो जस्तास्य सर्गविस्तः
स्थितो कालपतिर्द्विजवर्मसेतु रुद्रो यथा यत्तमस्ता गुहाः आयस्तपुद्भवमितिलयाः सततं प्रज्ञास्य ४
यमेस्यदत्त उदितर्येन निष्ठमूर्तो नाशयत्येतान्नरः कृषिः प्रवदः प्रशान्तः नैष्कर्म्यत्वन्दत्तामवाचच
चास्कर्मयोग्यापि चात्मन्कार्यविधर्मे निधेवितो विधिः ८

वक्तार पतिः तत्सत्तादितान्द्वितानीनां मनुष्याणां चन्द्रेतः पालकादयः यस्तत मस्त्रारस्मापयाय रुद्रोभू
तइति येन ब्रह्मादिभिर्निर्मितभूतैः प्रजास्तउत्सवादयो भवति सत्त्वायः पुरुष इत्यनयः ४ धर्मस्य भार्यायां
दत्तउदितरिमूर्तिसंज्ञानानुरूपयेनानरश्लिमूर्तिद्वयेनप्राप्तनिष्ठनायनः तत्र चरितमाहनैष्कर्म्यात्मतत्त्वरूप
लक्षणे येनतत्कर्मनिर्वाहयतावत्तात्कालनादाभिः स्वयं च वास्त्र योग्यापि कर्मानैष्कर्म्यविधर्मे निषेवितावश्री

॥ ८ ॥

स्त्रियः योगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां कुर्वतीः स्वर्चिताः स्वलंकृताः तेषां बलाबलपरीक्षार्थं दर्श-
यामास १२ रूपिणीः मूर्तिमतीः श्रीरिव ताः स्त्रीर्दृष्ट्वा तासां गन्धेन मुमुहुः रूपौदार्येण हता श्रीः कान्तिर्येषां ते १३ वृङ्ध्वं गृह्-
णीध्वं कथं वयं वराकाः स्वीकुर्म इति चेत्तत्राह सवर्णां समानरूपां नैव अनुरूपमिति चेत्तत्राह स्वर्गभूषणामिति तथा-
पि स्वर्गस्य भूषणं नतु वः १४ सुरवन्दिनः देवभृत्याः गन्धर्वाः १५ इन्द्राय इन्द्रं प्रति नारायणबलमूचुः शक्रः

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः १२ ते देवानु-
चरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः १३ तानाह देवदेवे-
शः प्रणतान्प्रहसन्निव आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणां १४ ओमित्यादेशमादाय नत्वा
तं सुरवंदिनः उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः १५ इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौ-
कसां ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्त्रासविस्मितः १६ हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं दत्तः कु-
मार ऋषभो भगवान्पिता नः विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा
श्रुतयो हयास्ये १७ ॥ रामः ॥

तत्रास संत्रासः विस्मितश्चासीदिति वा १६ अन्यानप्यवतारांल्लक्षयन्नाह हंसस्वरूपीति दत्तः दत्ता-
त्रेयः कुमाराः सनकादयः पिता ऋषभः च विष्णुरेव कलयावतीर्णः सन्नात्मयोगमवदत् तेन वि-
ष्णुना हयास्ये हयग्रीवावतारे मधुभिदा सता ततः पातालतः सनातनः श्रुतयः आहृताः १७

26

२

न चिंयतत्वश्रुतीर्नानुकंपादिनविवेकस्याके वापरायुग्यवयोत्वभावत्वानवेदविभिन्ना दुःखाभिनिना सेवतो सेवमा
[illegible] मानान्मस्ये [illegible] विभिः कृत्वा [illegible] विज्ञाभ [illegible] दुःखात्मा कृति स्वस्थानस्य [illegible]
[illegible] नानान्य [illegible] वमानुस्य कृतः [illegible] भावानुमोदशादी [illegible] कवानुक
पिकश्चवयाजे [illegible] कृतः [illegible] विशेष [illegible] भवि [illegible] यतस्थ [illegible] युदीति
निश्च [illegible] नारलकः [illegible] कृतः पुनः [illegible] विज्ञ [illegible] तिभा
वः ९ तदभक्तानां [illegible] वानुपयोगः

तोसेवनोमय [illegible] विशेष [illegible] वर्दि [illegible] वलीन्यतः स्वभा
[illegible] विततयदि [illegible] ९ तस्य तत्त्व [illegible] कालगुणाम [illegible] नस्ये [illegible]
नतितो [illegible] विन [illegible] विफलत्वम [illegible] यात्र [illegible] ॥ ९ ॥ यमः

[illegible] भवेति [illegible] कृत्वा [illegible] विकालगुणा [illegible]
[illegible] नित्य [illegible] परतान [illegible] रूपान [illegible]
विलक्ष [illegible] यतः [illegible] विफलत्व [illegible] कांति [illegible] योपयाविवशाः [illegible]
[illegible] जेति [illegible] ज्ञात्वा [illegible] भावा
सर्वसाधनेन [illegible] वाहीनाः [illegible] भावः ॥ १२ ॥

श्री॰ भा॰ ए॰ टी॰ २१

77

भाविनं बासुकृष्णावतारमाह भूमेरिति बुद्धावतारमाह वादैरिति अतदर्हान्‌ तानि मोहयिष्यति कल्क्यवता रमाह विष्णोः शूद्रानिति क्षितिभुजः शूद्रान्‌ निहनिष्यति २२ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे चतुर्थः ४ पंचमेत त्विहीनानां का निष्ठेत्युक्ते युगे युगे पूजाविधिरिति तिश्र मह यस्तोत्तरमुच्यते ॥ भगवता रहितानां बहूनां तया याज्यमेतेन श्रीहरिमहिमा विस्मृतभूमिं पदेदनापरागति यान्ति श्रमक्तानां तदिति भवति स्थितो हि ते

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि वादैर्विमोहयति यज्ञकृतो ऽतदर्हान्‌ शूद्रान्‌ कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदंते २२ एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज २३ इति श्रीभागवते एकादशे चतुर्थोऽध्यायः ४ राजोवाच भगवंतं हरिं प्रायो न भजंत्यात्मवित्तमाः तेषामशांतकामानां का निष्ठाविजितात्मनां १ श्रीचमस उवाच मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणै विप्रादयः पृथक्‌ २ य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरं न भजंत्यवजानंति स्थानाद्भ्रष्टाः

पतंत्यधः ३

षां का गतिर्भवतीति पृच्छति भगवंतमिति हे आत्मवित्तमाः अविजितात्मनामत एवाशांतकामा नां का निष्ठा किं फलमित्यर्थः तत्र न कस्यापि भगवतो नादरः किंतु हरेरेवागतिरुपाहेति भगवतः सकाशाद्वर्णाश्रमाणामुत्पत्तिमाह मुखेति गुणैः सत्त्वेन विप्रः सत्त्वरजोभ्यां क्षत्रियः रजस्त मोभ्यां वैश्यः तमसा शूद्र इति एषां मध्ये ये ज्ञात्वा न भजंति ये च ततो ऽप्यवजानंति आत्मनः प्रभवम्‌

इन्याप्ही कोषयथय स्यगुमाः कोदे वनाह्नावनावेशाह्ला तगनें इमस्यंच तम्मो वमायासपवमादोपशावतमना
स्याल्लिने ज्ञीविस्तः शिवा यजगंता कल्याया वनी शिं इमनवतिनीप तेत्तननः स्तनिकवोाानुङ्गीनवालीवे
स्यानक्रशयथा थेसमियाह्नानिगोप्पहेनिमयानिं देशानयह्विलानङ्गुमापदोः मोवयततमसिग्रह्नह्मापा

गमोपयेमनसिलोमयथयमाम्सेमोडेवलोहितिजडडनोममः न्मो कोर्मेथनोद्विमनोन्म
घनेसहष्टेग्रा दान्यपत्रमिभयामममनेवदाले १४ नेननुग्मनेनोविपतिनान्मग्रमाानृधीमृपाके
व चन्द्रन्नेयततत्तमतिश्रवितेष्टं देवाल्लियोसवशृहेपिहिनाममा पानक्रोमेनुदेइमभयायमतोनृसिंहे
ए देवामवेपुष्यिचदेनपतीनयाप्थेहमातेपुभवनामदस्याकल्तोभेः भूनायवामनश्मोम
हाहले: लोयाजाकलेनसमदाददिनेः होतेभः २० नि: तविथामलतगावत्रिमनक्तमोराम
लादेहयक्रलाष्पयथभागवाणिः मोविवेवथदपावक्रमहक्कलेके सोमापतिनेयतिलोक
मल्लक्रकीर्तिः २१

प्रविष्टेमोवमायासत्रमतपृदेपिहिलानिकहायादेवल्लिपल्लाम्मामंवदनेकावनापेः अंततेपुमवंमवे
तेपकालाधिकृतिभिर्भुवनानिग्रहथात ग्रपालयततमोदोमममततदेदो हेहयानांकुलुम्मायपा
यभागवदूपोग्निःमनामोदाप्रापाषिःसनसले कलेकायाम्निंतसवजयंतिवर्तमानकालोनोःवनाय

पृ० ३ ॥

किंवतेषां कर्मसि निवेशकाः कामक्रोधदंभादयो वर्त्तन्ते तदाह येषामज्ञानेति त्रोवाश्रमि वाणा हिसेक लोये येतेभ्र
हि वस्मसु येषां ते काम कर्त्त प्रपंचयन्ति वदंतीति यावत् नः क्रियोर्ये: न त तु ज्ञाः तेषां कर्मभि फलं नस्या रवेमेवपरं
ववानि ष्याद्रियेषु शृहे पुनेषु श्रामितो वदंति इहस्य प्रमवालब्रह्मि दृष्टो पे मनोरथं वृहस्पतीद मपि मम विः
ष्यति पुनर्येन मिमांसामः दंभिकानाश्रपंचयन्ति यजंतीति प्रसृष्टान विधानदृष्टिं तानहृष्टाः न संपादितान्न
मविधानदक्षिणाप्रयाजायजनीतन दंवहुभिर्जीविकार्थयो केवलं पश्यन्ति तनदिहः हिंसादोषामि

रजसा दोषसंकल्पाः कामसंकाश्रहिंसमवः दंभिकामानिनः पापा विहस्यन्ते च्युतक्रियान् १ वदं!
तितेन्यो नस्पृषाक्षितक्रियो पृहेषु मे फल पोष्ठकापिकः मजंत मृष्टान विधानदक्षिणांस्त्रीमेय वंदत्र
ति पश्यन्तनदिहः ८ क्रियाविभृत्याभिजनेनोविषयप्रयोगेन मूर्षेणाचलेन कर्मणा जातस्य पेनायथि
यः संदेहयान्नीवमन्यन्ति हन्त विक्रियान्कलः ५ सर्वेषु प्राणन्तनुभूत्स वं स्मितेय यावत्सामानम
भीष्टमीश्वरं वेदोपगीतं च न स्मृवन्ते तु यामनोरथानां प्रवदन्तिवातयी १० ॥ वामा यनमः ॥

ताः मानिनो प्रपंचयन्ति क्रियायथनादिसंपदा विभूत्यापंचवर्ण्याग्निपहिनो जातोऽयः स्मयो गर्वस्तेन संथादीये
थाने ईश्वराद्धितास्तः मननमन्यते किं चपवर्गमानोलवेदानरायक्षुद्रमपि न जानती माह सर्वेष्विति
केन भूषेणावस्थितं तदाह आत्मानं मीश्वरं ज्ञातं तथावावस्थितं एवमप्रमजनामाह पुष्पान्विधुरु षार्थेता
माह श्रभीष्टस्तुदं त्वमाह वेदोपगीतं चेति तत्कृतः पनोमनो ख्यानां च वायामि एवं घसेवा विषयाणां वा
तेषां प्रवदंति प्रदृष्टि पाश्चात्यानिवार्पयेति १० ॥ यामः ॥

18

म नेयेनाः तेभ्य वद्विधा नाम नृग्राभ्या इत्याह हरेति हरे हरिकथाः भव तांये पांने अनन्य व हरे व अच्युत कीर्तने ये षांते
हरे अच्युत कीर्तना चेति वा तान लव ड्वंद इत्यात्मविविकित्सा नाम ये स्मा नाश्रये नाह विप्रश्रेति प्रोते न उपनया
ना हेन र पल लक्षामे न तश्रय च न हिता पि हरेः पादेति के न रूजनेन माधिकारं श्रामा श्रपि ष्ठ स्तिकिमेफले
स ज्ञेते ज्ञतः श्रा द्वा ये नृ येवा ष श्रर्थ्यादः ते मे हव त न पा वि वे ने ये पा ने त हुंक वी ना म त्या म सो नृ विनि ता वा च प्रव
देन्या विष्णि तः वेद वादर ताः पा पं नाम दश्नोति वादि न इत्यादि श्रुति श्र ने न नृ त्येति भक्ति मार्गे दा ष्वा यते पामा

हरे हरिकथाः केचि द्धरेर्वाच्युतकीर्तनाः । स्त्रियः स्व दाद्य श्रे व ते न के प्याम वा द्दृशाः ॥ ४ ॥ विप्रो मात
मेवे श्यो वद्दरेः श्रामा प सांतिकं प्रोतेन जन्म ना वा पि म हत्या ना नायवादिनः ॥ ५ ॥ कर्मण्य कोविदाः
स्तब्धा मूर्खाः पंडितमानिनः । वदंति चाटुकान् मूढा यया माध्या गिरोत्सुकाः ॥ ६ ॥ याम्नः ॥

हेतुपं च यत्रि दलिकर्मा णीत्या हि ना ॥ ४ ॥ अकोविदाः यथा वत्कर्म न भवति न यथा कर्तुं मत्ताः न चापि तान
हेच्छंति यत स्तब्धाश्च नम्राः स्तवानि हेतः यतो मूर्खा अपि पंडिता वय मिति मानवंतः अतः अपामसोमसमृ
ताश्च भूमः अनर्थं हरेवा न भाषायाविना : त कृते भवति यत्र नो ला नव पांते स्याव्रत्या नि नो प्य वान्त्य इत्यादि
कया य या माध्या गिरोत्सुकाः सं नो मृजा न्त्या चाटुका न ग्र म्य नेभिः म हद्विव ति या म इत्यादि सथा न प्रादा

ऽनैष्कालं तु यो भार्यां मन्नियो नोपगच्छति सौत्रामण्यां सुराग्रहणमायायां पशुवधेनानुसंधाय ऽस्मादिदोषप्रवर्तन
स्यान्नैष दोषः सन्निकामे सममपि तस्या मद्यव्यवायादिना वातामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति स
वेमन वयस्तानत्यमित्यर्थः तदेव व्यवायादिमतोऽपि यज्ञकाले तन्नाह भोक्ष्यमाणानेन स्वर्गतोऽप्यभिहितमुक्तः
दानीयनस्यापि धर्मे ह्यायापरमात्मज्ञानकस्य हेतोमभोगस्येवं विनियोगात्तानात्मज्ञानेनैवापी त्वाहयन्नेवेति
धर्मैकफलं यस्य तत्तत्त्वतः यतः धर्मात्तु सविज्ञानमपरोक्षज्ञानसहितं ह्यक्रमपरोक्षज्ञानम भवति कथं
भूतं सम्प्रशांतिर्न्नत्र प्रशान्ततामेव प्रकृष्टा शांतिः निर्वाणलक्षणा यस्मात्तदेवं भूतं धनं गृहेषु देहाय युंजते

धनं च धर्मैकफलं यतो वै ज्ञानं सविज्ञानमनुप्रशांति गृहेषु युंजंति कलेवरस्य मृत्युं न पश्यंति दु
रंतवीर्यं यद्घ्राणभक्षो विहितः सुरायास्तथा पशोरालभनं न हिंसा एवं व्यवायः प्रजया न रत्या
इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् १३

ति १२ किंच यच्च व्यायापि च वायाश्च भक्तृत्वानाद्ये पृह अपि तन्मयैवमाह यदिति यस्मात्सौत्रामण्यां सुरायाः
घ्राणभक्षः अवघ्राणं स एव विहितः न पानं तथा पशोरालभनमेव विहितं न तु हिंसा अयमर्थः देव
तोद्देशेन यस्य हननेन तदालभनेन वा यज्ञशेषमजमालभते सा हिंसा ततो न तु हिंसा या वेदविहिता हिंसा
सा न हिंसेति को ऽपि ते इति वचनात्तत्र गो हिंसेन तत्क्रियमाणे लौकिकहननवत् अतः आलभनमेव वि
हितं न तु हिंसा अतो न यद्देहभक्षणमनुज्ञेयमर्थः एवं व्यवायोऽपि प्रजयानिमित्तभूतया न तु रत्या इत्यतो मनोऽय

79

ननु अवघातादीनामपि दृष्टोपायानामप्येवातदूतपोषंभवन्त्येदिमादिना विहितत्वात्किमेवं नियतेअत आह लो

केइति अवघातः स्त्रीसंगः नित्याः रागतः प्राप्तविहितप्राप्तः अतो विधिमात्रस्य भ्रान्तत्वं तासां चोदना विधिर्नालिन

नव्यतानुपपत्यादिस्मादिविधिदृर्शितः सत्यं नतु यम पूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किं तु नियमविधिरूपेण

प्राप्तित्वं नन्तामात्रं यत्तदा प्रवर्त्मिनोर्मितेन पुनः अवघातादिकैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाह

विषयपवक्ता मैः कार्यः यज्ञ यवाभिमन्त्रेण मोत्रा मवर्णत्वरा गूढानुत्तातीति क्रमे हेतु मद्यसेवेति नि

यमः किं युनेन नन्वनियमपक्षेण वपकल्पानुनिदा पुनः प्राह आत्मनि हू निर्दिष्टेति अयमाशुः नापि नि

यमविधिर्यपि नग्रामणात प्राप्तोनिवृत्तिः परिसंख्यैवाम्नायावापिपन्नसेवानारविधिपरिदृष्टः कथं तदिव

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्नहि तत्र चोदना व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञसुरा

ग्रहैरासां निवृत्तिरिष्टा ॥ इमं व्यवायविधिना कृत्वा निवृत्तिः तथा स

वस्थितिरित्युक्तं व्यवयेन नान्वनप

तिमूलार्थत्वात्गः यज्ञार्थं कल्प्ना आगमवोधमेतिदोष त्र्यंस्मात् शतः कविद्यापुस्तेनोपपर्यस्य प्राप्ता म

नर्थकमपूर्वविधिर्भवति निवृत्तिः फलतो भवति तथा ॥ इयाम पूर्तानुदानाम्नातस्वेत्य

स्याभियानीमादनसमन्तुरश्च नालिङ्गतो गर्दभाय्याभियानीयपाना हयशब्द न तो मन्त्रस्य पूर्वं विधिः

द्वारा परिसंख्या उच्यते यथा तत्रवालिके अश्वाभिविधिर्वा यमनो मंत्रः इति श्रितः परिसंख्या फ

लेनोक्तानविशेषः पुनः क्रतोरितिकविनरागतो निवृत्तिः प्राप्ता प्राह नियमफ

लस्याभावाद्वियमविधिद्वारा फलतः परिसंख्या भवति यथा पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या इति तथा ॥

श्री० भा० ए० टी० २५

नन्वेवंभगवद्भक्तिरेव कर्तव्येति स्थितेऽत्र विशेषं पृच्छति कस्मिन्काले इति किंवर्णः कीदृग्वर्णवान् कीदृ-
शः कीदृगाकारः केन वा नाम्ना केन वा विधिना पूज्य कृतादिकालेषु नानाप्रकाराः पूज्यमानाः नानैव विधि-
ना विधिनैव मार्गेण १९ तदेव वर्णादिकं तत्तद्युगमाह कृतमित्यादिना २० कृताद्युक्तिना दीनं बिभ्रदिति २१

वर्णाभिधाकाराः

राजोवाच कस्मिन्काले स भगवान्किंवर्णः कीदृशो नृभिः नाम्ना वा केन विधिना पूज्यते तदि-
होच्यताम् १९ करभाजन उवाच कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः नानावर्णाभिधाकारो ना-
नैव विधिनेज्यते २० कृते शुक्लश्चतुर्बाहुर्जटिलो वल्कलाम्बरः कृष्णाजिनोपवीताक्षान्बिभ्र-
[illegible] मनुष्यास्तु तदा शान्ता निर्वैराः सुहृदः समाः यजन्ति तपसा देवं शमेन च दमे-
[illegible] र्णो वैकुण्ठो धर्मो योगेश्वरोऽमलः ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते २३
[illegible] स्त्रिमेखलः हिरण्यकेशस्त्रय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः २४
[illegible] र्वदेवमयं हरिं यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः २५ ॥

ब्रह्मचारिवेषो [illegible] व्याख्यानेन २२ २३ त्रिगुणात्मा दीक्षांगभूता मेखला यस्य सः यज्ञमूर्तिः हिरण्य- २४
केशाः पिशंगकेशः २४ त्रय्या विद्यया वेदत्रयोक्तकर्मभिः २५ ॥

[illegible] ... येनित्ति ... विदः ... [illegible]

[illegible] ... अभिचारादिना द्विषतः मृतके देहे ... [illegible]

[illegible] ... पतन्ति ... [illegible] १४ ... [illegible]

[illegible] ... मूतके ... [illegible] १५ ... [illegible]

[illegible] १६ ... [illegible] १७ ... [illegible]

[illegible] ... १८ ॥

[illegible]

[illegible] ... देहादि ... [illegible]

[illegible] १९ ... [illegible] २० ... [illegible]

[illegible] २१ ॥ [illegible] ॥ ॐ नमः ॥

स्तुतिमाह ध्येयमिति हे प्रणतपाल हे महापुरुष ते तव चरणारविंदं वंदे कथंभूतं ध्येयं ध्यानयोग्यं सदा नित्यं सर्वैः सेव्यं।
परिभवघ्नं परिभवो हंति इंद्रियकुटुंबादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारः तं हंतीति तथा तं किंच अभीष्टदोहं मनोरथपूर
कं किंच तीर्थास्पदं गंगायाश्रयं येन परमपावनं शिवविरिंच्याभ्यां नुतं स्तुतं शरण्यं नमनेन शरणागतानां पालकमित्यर्थः
भृत्यार्तिहं दासानां आर्तिं हंति अस्मदादिभिरपि ज्ञातं स्वकृत्यं गोचरत्वात् शक्त्या
तत्र भृत्यार्तिहं यस्य कस्यापि भृत्यमात्रस्यार्तिं हंति न केवलमार्तिमात्रं हंति किंतु भवाब्धिपोतं संसा

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यं भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपो
तं वंदे महापुरुष ते चरणारविंदं ३३ त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगा
दरण्यं मायामृगं दयितयेप्सितमन्वधावद्वंदे महापुरुष
ते चरणारविंदं ३४ रामः ॥

रार्णावतारकं च ३३ इदानीं स यथा सकाममतान्नैरपेक्ष्यं भक्तार्थं च सोपा
तिलादर्शयन् श्रीरामचंद्रं स्तौति त्यक्त्वेति सुरैः सुदुस्त्यजा या ईप्सिता राज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा यदिति यद्यु
त्यर्थः यः अरण्यमगात् किं च राज्यवैकल्यदर्शनेन यद्धर्मिष्ठः सन् आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा किं
च भक्तानुग्रहार्थमिति दयितयेप्सितं मायामृगं स्वर्णाकारं योन्वधावत् तस्य भगवतः पुराणा
दरविंदं वंदे यद्वा हे धर्मिष्ठेति संबोधनं तथाप्यविवृति तदार्यप्रदेन संविग्नं भवतो चरणारविंदं संबोधने
यद्वा मायामृगमन्वधावत् तते पदारविंदं वंदे स्वनयः अनन्तमाने ३४ ॥

21

प्रश्निगर्भः तस्याः पुत्रः वृषाकपिः वृषः सन् वर्षति कामान् अकं च पतितं कम्पयतीति याजयेनेव सर्वदा ज-
यन्तः २६ श्यामः अतसीपुष्पसंकाशः निजानि चक्रादीन्यायुधानि यस्य सः श्रीवत्सो नाम वक्षसो दक्षिणभा-
गे रोमप्रदक्षिणावर्तः स आदिर्येषां करचरणादिगतपद्मादीनां तैः अङ्कैः चिह्नैः लक्षणैः गौरादिभिः कौस्तुभा-
दिभिः २७ महाराजोपलक्षणं छत्रचामरादियुक्तं वेदतन्त्राभ्यां वैदिकेनागमिकेन च मार्गेण यजन्ति ध्यानं

विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः सर्वदेव उरुक्रमः । वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते २६ द्वापरे भगवान्
श्यामः पीतवासा निजायुधः । श्रीवत्सादिभिरङ्कैश्च लक्षणैरुपलक्षितः २७ तं तदा पुरुषं मर्त्या महारा-
जोपलक्षणं । यजन्ति वेदतन्त्राभ्यां परं जिज्ञासवो नृप २८ नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ।
प्रद्युम्नायानिरुद्धाय तुभ्यं भगवते नमः २९ नारायणाय ऋषये पुरुषाय महात्मने । विश्वेश्वराय वि-
श्वाय सर्वभूतात्मने नमः ३० इति द्वापर उर्वीश स्तुवन्ति जगदीश्वरं । नानातन्त्रविधानेन कलावपि त-
था शृणु ३१ कृष्णवर्णं त्विषाकृष्णं साङ्गोपाङ्गास्त्रपार्षदं । यज्ञैः संकीर्तनप्रायैर्यजन्ति हि सुमेधसः ३२

ति परमीश्वरं ज्ञातुमिच्छवः २८ नामान्याह नमस्त इति नानातन्त्रविधानेनेति कलौ तन्त्रमार्गस्य प्राधान्यं द-
र्शयति कृतादीनामावर्तयति ३१ त्विषा कान्त्या अकृष्णं इन्द्रनीलमणिवदुज्ज्वलं यद्वा त्विषा कृष्णं कृष्णव-
र्णं प्रकाशेन कलौ कृष्णावतारस्य प्राधान्यं दर्शयति अङ्गानि हृदयादीनि उपाङ्गानि कौस्तुभादीनि अस्त्राणि सु-
दर्शनादीनि पार्षदाः सुनन्दादयः तत्सहितं यज्ञैः अर्चनैः संकीर्तनं नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषिद्धनिवृत्तिमप्याह स्वपादमूलमिति त्यक्तः अन्यस्मिन्देहादौ दे-
वतान्तरे वा भावो येन अतएव तस्य विकर्माणि प्रवृत्तिर्न संभवति यच्च कथंचित्प्रमादादिना उत्पतितं-
भवेत्तदपि हरिर्धुनोति ननु यमः स्वतन्त्रस्तेन न ज्ञायते परेशः ननु यद्यपि स्वतीश्वरस्तथापि किमिति भगवद्भजना-
भावेन तदपि हरिर्धुनोति ननु यमस्तत्रस्तेन न ज्ञायते परेशः नन्वीश्वरत्वेऽपि प्रियस्य किं तत्राह हृदि सन्निविष्टः नहि वस्तु-

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः विकर्म यच्चोत्पतितं कथंचिद्धुनोति सर्वं
हृदि सन्निविष्टः ४२ नारद उवाच धर्मान्भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः जायन्तेयान्मुनीन्प्री-
तः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ४३ ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः राजा धर्मानुपातिष्ठन्न-
वाप परमां गतिं ४४ त्वमप्येतान्महाभाग धर्मान्भागवतान् श्रुतान् आस्थितः श्रद्धया युक्तो
निःसंगो यास्यसे परं ४५ युवयोः खलु दंपत्योर्यशसा पूरितं जगत् पुत्रतामगमद्यद्वां भगवानीश्वरो हरिः ४६ दर्शनालिंगनालापैः शयनासनभोजनैः आत्मा वां पावितः कृष्णे
पुत्रस्नेहं प्रकुर्वतोः ४७ ॥

शक्तिरपि तेनाप्येतत्तत्र सामर्थ्यं ४२ स्त्रा यैः तेन यतन्तीति जायन्तेयाः पुत्रान् ४३
उपातिष्ठन् अनुतिष्ठन् ४४ निःसंगो भूत्वा शास्त्रविक्षेपरहितः स्वर्गादिकामरहितो वा परमं गतिमेव कृतार्थो वि-
न्नाह युवयोरिति वां युवयोः न च सम्यक्कर्मापेक्षणं हि भागवतधर्मेष्वेषामेव युवयोः स्वपुत्र-
स्नेहाद्भगवतो पुत्रोपलालनेनैव भागवतधर्मसर्वस्वनिष्पन्नेत्याह दर्शनेति कृष्णे पुत्र इति
स्नेहं प्रकुर्वतोर्वां वातत्सदर्शनादिभिरात्मा पावितः शोधितः ४७ ॥

22

युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्याम् ३५ एतेषु चतुर्षु युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ इत्याह कलिमिति गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानन्ति यतस्तेन नाम्नामेव क्रमात्कथं समाजयन्तीति तत्राह सारभागिनः गुणांशग्राहिणः कोसौ गुणः तमाह यत्रेति तदुक्तं ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति ३६ तत्र कलौ यतः अस्मात्संकीर्तनात्परो लाभो नास्ति यतः संकीर्तनात् ३७ किं च कृतादिष्विति अमलाशयाः

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान्युगवर्तिभिः मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ३५ कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ३६ न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ३७ तेऽपि कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मविवर्जिते वासुदेवपरा मर्त्यास्ते कृतार्था न संशयः ३८ ते सभाग्या मनुष्येषु कृतार्था नृप निश्चितम् ये स्मरन्ति स्मारयन्ति हरेर्नाम कलौ युगे ३९ कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति संभवं कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणाः ४० क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ४१ कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ये पिबन्ति जलं तासां मनुजा मनुजेश्वर ४२ प्रायो भक्ता भगवति वासुदेवेऽमलाशयाः देवर्षिभूताप्तनृणां पितॄणां न किंकरो नायमृणी च राजन् सर्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतो मुकुन्दं परिहृत्य कर्तम् ४३

सतः प्रायः प्रायशो भगवति भ … त्वा भवेति भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यतामाह देवर्षीति आप्ताः पोष्याः कुटुम्बिनः इतरे देवादयः पंचयज्ञदेवताः पृथक् तेषां यथा अभक्तः ऋणी अभक्तः किंकरः तद्वत् … पंच महायज्ञादिकं … हीनत्वात्पि दीनामृणानां … अयं तु न तथा सर्वभावेन मुकुन्दं शरणागतः कर्तं कृत्यं परिहृत्य

यदुष्वब्रह्मादिभिः स्वलोकागतं विज्ञापितं हरिं उद्धवः प्रार्थयामास स्वधामनयमामिति अतः परमति विस्तरेण । तत्र विज्ञापितं सूचयितुं तत्प्रस्तावमाह अथेति आत्मनैः सनकादिभिः अभ्यगाद्गागताः कामिति यत्र स्थेनान वपुः स्थिते धाम्नः प्रिये सर्हतूपं श्रीभगवतो नित्यमपृथलोकेष भि निरिदृक्षवा अतः आह वपुषेति येन वपुषा नरलोकमनोरमः

श्रीबादरायणिरुवाच अथब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः १ इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः २ गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ३ द्वारकामुपसञ्जग्मुः सर्वे कृष्णदिदृक्षवः वपुषा येन भगवान्नरलोकमनोरमः ४ यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहं ४ तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णमद्भुतदर्शनं ५ स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैश्छादयन्तो यदूत्तमं गीर्भिश्चित्रपदार्थाभिः स्तुष्टुवुर्जगदीश्वरं ६ ॥ राम ॥

तनुः सर्वलोकेषु यशो वितेने नन्विति स्वं दर्शं वपुः दिदृक्षवः व्यचक्षत अपश्यन् ५ स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः विचित्राणि पदानि अर्थाश्च यासु ताभिर्गीर्भिः ६ ॥ रामायणमोनमः ॥

पत्तदेवके मन्यमाना येन स्फुरदयति वैरेणेति यं शायनासनादौ वैरेणापि ध्यायन्तस्तत्स्वगतिविलासादिभिः आकृ
तधियः तत्तदाकारधीयेषां ते तत्साम्यमापुः किं पुनरनुरक्तधियां तत्साम्यं भवतीति ४८ ननु पुत्रस्नेह
प्रेम्णा तद्धेतुः तर्हि सर्वं सम्यक्कृतं न तत्राह मापत्यबुद्धिमिति अपत्यमिति बुद्धिमाकृथाः अत्रागमः स्वादसः ४४

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौंड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ध्यायंत आकृतधियः
शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किं ४८ मापत्यबुद्धिमकृथाः कृष्णे सर्वात्मनीश्व
रे मायामनुष्यभावेन गूढैश्वर्ये परेऽव्यये ४९ भूभारासुरराजन्यहंतवे गुप्तये सतां अवतीर्णस्य
निर्वृत्यै यशो लोके वितन्यते ५० श्रीशुकः एतच्छ्रुत्वा महाभागो वसुदेवोऽतिविस्मितः देवकी च
महाभागा जहतुर्मोहमात्मनः ५१ इतिहासमिमं पुण्यं धारयेद्यः समाहितः स विधूयेह शमलं
ब्रह्मभूयाय कल्पते ५२ इति श्रीभागवते एकादशे वसुदेवनारदसंवादे नायंतेयोपाख्याने नाम पं
चमोऽध्यायः ५ ॥

ननु कथमीश्वरो मानुषः अर्भकत्वं वा तत्र च विस्मयदृष्टादिकार्यं एतेनापत्यादिकर्मीश्वर्यमिवा
निवृत्यते तत्राह भूभारेत्याद्यसुरा एव ये राजन्यास्तेषां हंतवे तान्हंतुं निर्वृत्यै मोक्षाय ५० इहश्रमिति ने
वदेहे यामलं मोहं विधूय ब्रह्मभावाय कल्पते ५२ इति श्रीभागवतभावार्थदीपिकायामेकादशे पंचमोऽध्यायः ५ ॥

श्री॰
भा॰ प॰
टी॰
२

ननान्यत्रामस्य किं कर्म करोति न अत आह पुह्रितिति केइ अहे कणभङ्ग्या शायानां नागितां विषयाउपास्मनावि
विषयादिभिस्तथा यद्दृर्नभवति सनात्मनामनो तेयशास्मि अवणानसंभूतयापविष्टहृयाश्रभिहृद्यासक्तह्
यायथास्मात एवम् पावनस्पयशासो विनानायत्वं कर्मोवरणामितिभावः ५ तदेवत यशः पुड्व पूर्हिदे
नः अस्माभिस्तनवोत्रिईपुः अनन्तवोत्रिः नोस्माकं अगउभाशायानां विविधविषयवासनानाधूमकेतः॥

पुहृर्नृणां ननत्वनथे अदृगाशायानां विषयास्फनायपनवाननपुः किं
यामिः स्वनात्मनानूष्मतेयशास्मिषहृद्सक्तद्यायवणासंभूत
यायथास्मात ५ स्यानः तवोत्रिरपुभाशायधूमकेतः तेमाय
योमुनिभिरा दृहृदोत्यमानः यःमानतेः समविभूतयआत्मविद्धि
हृहेर्वितःसवनयः स्वःतिक्रमाय ६

तहाहकः स्यात् कथंभूतः यः तेमायमोनायमुनिभिः
पुहृतमिः प्रेमार्द्रहृदोत्यमानः विनमानः यत्र स्वातर्भक्तैः समविभूतयेसमानेषपर्यायवाहृदेवा
हिलूहर्वितः तेषुचकैश्चिदात्मविद्धिः धीरैः स्वर्गतिक्रमाय स्वर्गमतिक्रम्य वैकुण्ठप्राप्तये सवनशः त्रि
कालं श्रवितः ६ ॥ रामायनमोनमः ॥

१८

बुद्धींद्रियादिभिः दर्शनादिना प्राणेन च बलदेहेन देहवहनक्रियया तेन ननमा वचेन नमस्कृतवंतः स्मेति विलक्षणं यया
हः दोर्भ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टांग ईरित इति स्मृतेः प्राह्णोक्तविस्म
यायविशेषणं कर्ममयादुरुपाशान्मुमुक्षुभिर्भावयुक्तैः प्रेम्णा केवलमंतर्हृदि चिंत्यते न तु दृश्यते तहं नताः
अहो भाग्यमित्यर्थः १ ननु मयि दृष्टादृष्टकर्मकारणात्वात् ज्ञनो मत्पदारविंदचिंतनं कर्मपाशान्मुक्तिभिः

देवा ऊचुः नताः स्मते नाथ पदारविंदं बुद्धींद्रियप्राणमनोवचोभिः
यच्चिंत्यतेंतर्हृदि भावयुक्तैर्मुमुक्षुभिः कर्ममयोरुपाशात् १ त्वं मा
यया त्रिगुणयात्मनि दुर्विभाव्यं व्यक्तं सृजस्यवसि लुंपसि तद्गुणस्थः
नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै यत्स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः २

क्रियते तत्राहुः त्वमिति हे अजित आत्मनि इदानीं तत्र विश्वमलं कर्मभिर्व्यक्तं महदादिप्रपंचं सृजसि पालयसि
संहरसि च तद्गुणात्मनेवन पृथक्कर्तृत्वं मायाभिमनसाप्यमेयं किंतु तत्रगुणस्थः तस्मान्मायया गुणनियंतृत्वेन
न स्थितः अथ च एतैः कर्मभिः भवान्न लिप्यते अजितः यतो भवान् अनवद्यः रागादिरहितः यतः स्वे आत्म
स्वरूपे सुखेऽव्यवहिते अनावृते अभिरतः अतस्त्वं कर्मबंधनतः स्मान्मायामः परमेश्वर इति मुमुक्षुभिः चिं

तवरागास्यमत्कपत्रपातः श्रमिद्रपदेतिकवेतः श्रार्पयेतकेनरितिवलिंवेयतेनिभिर्विक्रमैर्धृतः तत्र द्वितीयविक्र
मेमन्मलोकेगतः तव पादः केतन्नग्रमृष्ठिकतोविजयमज इवतत्ससपाद्येतिनिःपतत्पताकः त्रियापतत्तेत्रिष्ठलो
केपुष्पापततोगंगापतताकायस्पसः तथाप्यमत्तदेववचमतोः ततेनतयोम्हसयोगेयाभक्तः साधुषस्वेवघस्तेगापत्त
लेषुस्त्रेपुइतयाद्ववन्नयोगमनायचपदेकेतद्रूपस्तेपादः स्वरगाणीतःवामनस्तानीतःस्वभजतानः श्रवेष्टना

केनाहि विक्रमपृतत्रिपतमताकोपस्नेभयाभयकोवृह
रदेवतमनोः स्वर्गापस्तापुष्पुवलेपितगपमूसमादः पुनाद
भगवद्भजतामवनः ८ ॥

तुष्टायमवश्रवानितिपाके भजन्तानः इति कर्मणि षष्ठीत्रगान्मजतोः स्वाम्पुनातितितयावृक्कतिः चरणप
विद्वेवितत्वेपुराणायेनपूतत्स्तत्रतिउः कृतानितेनपविद्वेराघुइहेनपूताश्रतियाश्रानंमवातितेरेमलोकसह्म
रमर्विष्णुसमविद्वेश्मोतिष्पाद्राजमानेमहस्तत्रमृतसधाराववक्रयाहेदमानंचरणेनोलो
केसाधितांदस्यानिति ८ ॥

किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैरध्वरे हविर्गृहीत्वा यश्च यज्ञाग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैश्चिंत्यते ननु यस्यै देवतायै हवि-
र्गृहीतं तस्मात्तां ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति वचनात् तत्तद्देवताः चिंत्यंते अत एवाह त्रय्या निरुक्तेनैव विधिना ई-
श रूपेणैव यत्त्वं पुरुषः चिंत्यत इत्यर्थः उत किंच अध्यात्मयोगे आत्मानात्मविकारे योगे योगिभिरप्यात्मनस्तव मा-
यां जिज्ञासमादित्सां जिज्ञासुभिः तत्कामैर्यश्चिंत्यते परमभागवतैस्तु अकामैर्यः परीष्टः यः सर्वतः पूजितः स तवां-
घ्रिर्नः अशुभाशयधूमकेतुः स्यादित्युत्तरेणान्वयः ४५ यत्ते यामनुनिम्लानतादीनां असंभावेऽपि वक्तानामस्य परम-
भागवते पुलस्त्यादावपि तत्र श्रीर्निर्व्यथीकेनिलं च नतिपर्युष्टयेति ३३ भावः कोदसः अत्रैव यत्र वसाम्नितत्रैव वदत्तमि

यच्चिंत्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा अध्यात्मयोग उत योगिभि-
रात्ममायां जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ४५ पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं संस्पर्द्धिनी भग-
वती प्रतिपत्निवच्छ्रीः यः सुप्रणीतममुयार्हणमाददन्नो भूयात्सदांघ्रिरशुभाशयधूमकेतुः ४६

पर्युषितया म्लानयापि तव वनमालया इयं श्रीः प्रतिपत्नीवत् संस्पर्द्धमाना भवति तथापि तां स्पर्द्धमानामुपेक्ष्य मनागप्यनादृत्य यो
भगवान् पर्युषितया अपि अनया वनमालया भक्तैरर्पितं यत्किंचिदर्हणं श्रद्धया नीतं स्वहस्तसंपादितं यथा भवति तथा
र्हणं पूजामाददत्स्वीकृतवान् स सदांघ्रिर्नः अशुभाशयधूमकेतुर्भूयात् एवं ह्यस्मदाश्रयास्तपतां नमहेतोः
मादददन्नोऽशुभाशयधूमकेतुर्भूयादित्यन्वयः अशुभं वेदं तं वयः यत्तेऽभ्यात्मानार्थं वा येनादिति रूपमित्यपि न
धूमपिप्पलं वहस्त्रकाशां तत्पव हतनाय भगवतोऽयमाः श्रियश्चाहिताः पर्युष्टयावधाकांता विनुतामयीनः
सर्वांगैः सुस्याकांतमया शोभितवनमालयावन्हतिमकदेवोवतिमानानोः संस्पर्द्धमानामवगतितयाप्या

श्री०
भा० प०
टी०
१०

तमेव प्रक्रमादिनाराजगन्धमादिकेनशिशुकेतनकेनशकायेणतदाहः तत्र अनिलतः प्रसह्योवीर्यशक्तिसमर्थिकाः
तन्मूलपयथामायया मद्गमदोर्तयोनि किमिव प्रस्याविप्रसोऽगर्भमिव सोऽयमहानत्वेवमायया नुगतः सन्नात्म
नः स्वकार्यान् अंशकोशास्ससर्ज नयानुगात इति पाठोऽपि तथामायया नयापि स्थितः सन्नित्यर्थ १६ नत्वेवंभूतमी
श्वरं तं मम क्रोधवगततदाहुः तदिति ततत्वात् तस्य पुंस्वाववस्य तज्जगतो जेगामस्य नु भवानयीषः यत्स्वान्ता
यथात्मायाउक्तं भिनायायणाविकिंबिद्धिय वृत्तिः तयोपनीतान् अर्थान्विभ्यान् स्वप्नमायाभिःक्लिदेह्यमीकयेततलि

ततः सुभास्वमयिकृतम्ययथास्ववीर्ययत्नेमद्वान्तमिवगर्भमसोच वीर्यः सोऽयं नयानुगत आत्मनअंशः
कोशाहेमसमजेवविहराणो रूपेण १६ ततस्तस्य भजगत स्वभवानयीषोऽयमायथोयगुणाविकि
यथोपनीतान् अर्थान् स्वप्नमायाभिकृषीकपतेनलिमायेनेप्सतः परिष्वक्ता दृपशिष्यतिस्म १७ स्वा
यावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमण्डलप्रहितसौरतमंत्रशौण्डैः पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैः यस्येन्द्रियं विमथितं करणैर्न विभ्व्यः १८ ॥

नोवाप्ततः परिष्वक्तादृप
सः त्वंयेतन्मेजीवायोगि
अविद्यमानामलमहाविषयतो महान् द्विष्यतिवास्तनामात्रेणोपविभतिस्मर्थः १७ अलिमतत्समाह्नः स्वयेति
स्वयावलोकोमदास्म् तविलमितोपलोकः तस्यवलोकः तस्यलवः कटाक्षः तेनदर्शितोयोभावोभिप्रा
यस्तेनमनोहारियत् भ्रूमण्डलं तेन प्रनायेसौरतमंत्राः तेः शौण्डैः प्रागल्भैरनंगबाणैः तैर्मोहनकरणैः काम
मलाभिः षोडशसाहस्रपत्न्यः यस्येन्द्रियमनः विमथितं क्षोभयितुं न विभ्व्यः न समर्था अभ
वन्नलिमथनिपूर्वैगणानयः १८ ॥ तमः ॥

ननु बुद्धे देवा कालवादयः पुरुषं नयन्ति भीषयन्ते वा किं अन्तेन तद्वेत्यत आह तस्मादिति निषेधः अर्थ्यमानः ब्रह्मादि
भिः पीड्यमानः अस्मादयोऽपि यस्मात् एव शोभते इति नत मये पराजयेवा सन्ततः कदेव नभिनाशिकायां प्रेताः
नास्ति कामादि अवज्ञाः माबो बलो बदीश्च कृतः कालस्य कलयितः अवज्ञेकस्य तदेव कृतः प्रकृति पुरुष
योरपि यस्मात् तस्मात्ते पुरुषोत्तमस्तते पादोनः शान्तनोत ॥ प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वम् उपपादयतः कालेन

तस्मात् गावत्रव यस्य व शोभ वेति ब्रह्मादयस्तन्नभ्रतो मि थ्रुवर्धमानाः कालस्तत्र प्रकृतिपुरुष
योः परस्य शान्तस्तेनात्त चवयाः पुरुषोत्तमस्य ॥ अस्मात्तिद्देनकदयन्निति संयमानाम संजः
वमद्दतामपि कालमाङ्कः सोऽयं ज्ञानमित्रिविलोपचयेप्रयतः का
लोगभीरवयद्गतम पूरुषस्य ॥ ॥

गतः उदयादीनां देवास्त्रिकृतः
पुरुषोत्तमत्वमाङ्कः अस्मेअस्यज
अव्यक्त प्रकृतिः जीवः पुरुषो महदादनन्ते यं कालेनियंता यं नामाङ्कः अव्यक्तात्पातः परः महतः परमव्य
क्तात्मः व्यक्तात्तत्रमः परः पुरुषान्नपरं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादयः श्रुतयः किंच अयं सर्वव्यापकोऽ
यः कालः त्रिगुणाभिः त्रीणि यानि भोः स्थानि नामयोपयस्मोऽपि तमेव अतः तमतमपुरुषत्वं तत्र यावगीतास्य
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ॥ ॥ राम ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
३१

उद्वेलेनोल्लंघितमर्यादेन वेक्ष्यंत्याम्यमलतद्भवनं यास्यामि प्रभासं यास्याम इति वदतोयमभिप्रायः एते देवोत्पाताः
स्वाधिकारोनबाधंतिनतमयोमोतेक्षयवनातम्भूनामुच्चेरन् तस्माद्भगवत्प्रभासेनेष्यामीतिदर्शयति

यद्यसंहृत्य दृप्तानां यदूनां विपुलं कुलं गन्तास्म्यनेन लोकोयमुद्वेलेन विनंक्ष्यति ३० इदानीं नाश आरब्धः कुलस्य द्विजशापजः यास्यामि भवनं ब्रह्मन्नेतदन्ते तवानघ ३१ श्रीशुकः इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयंभूः प्रणिपत्य तं सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ३२ अथ तस्यां महोत्पातान्द्वारवत्यां समुत्थितान् विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान्समागतान् ३३ श्रीभगवानुवाच एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः शापश्च नः कुलस्यासीद्ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ३४ न वस्तव्यमिहास्माभि र्जिजीविषुभिरार्यकाः प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोद्यैव मा चिरं ३५ यत्र स्नात्वा दक्षशापात् गृहीतो यक्ष्मणोडुराट् विमुक्तः किल्बिषात्सद्यो भेजे भूयः कलोदयं ३६ वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य तर्पयित्वा पितॄन् सुरान् भोजयित्वोशिजो विप्रान् नानागुणवतान्धसा ३७ तेषु दानानि पात्रेषु श्रद्धयोप्त्वा महान्ति वै वृजिनानि तरिष्यामो दानैर्नौभिरिवार्णवं ३८ श्रीशुकः एवं भगवतादिष्टा यादवाः कुरुनंदन गंतुं कृतधियस्तीर्थं स्यंदनान्समयूयुजन् ३९ तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् श्रुत्वा भगवतोदितं दृष्ट्वारिष्टानि घोराणि नित्यं कृष्णमनुव्रतः ४० ॥

नक्षत्रेशश्चन्द्रमाः किल्बिषात्सद्यो
यक्ष्मणा गृहीत इति संबंधः
क्षयरोगः किल्बिषाद्विमुक्तः सन्कलसमष्टिं भेजे इत्यर्थः ३६ उशिजो जः कमनीयान्प्रथमाश्रेणेन ३७
दुस्तिरव्यसनानि दानेस्तस्मान्नेतृति दानेस्मान्नेतृतिष्ठीतइति ३७ ३८ ३९ ४० ॥

२७

तस्मात्त्वममृतं पूर्णं याकथ्यात देवदेवदेवकं वदंतीति तथा कीर्तिनयाः तथा पापा या वनेन समर्पितो गंगा ग्राम्य वि
लोकाः श्यामला निहंत विसमर्थः भ्यः केन प्रकारेण आनुपूर्व्येण गुरो कथ्यता यतामनुश्रूयत इत्यनु ब्रह्मा वेदः नत्वम

[illegible] भ्य स्नवामृतक [illegible] दवह्यति लोकाः पादा वनेन सर्पितः श्यामला विहंत आनुपूर्व्येण फ़्तिभिः
त्रिन मगासंगेः तीर्थद्वयं श विमर्द [illegible] प्रपश्यति ॥१९ व्यासवाणी [illegible] इत्यामिपृथ विबुधैः
शः श्यातर्पूतिर्हषि ब्रह्म भावतोगा विदं [illegible] समाश्रितः २० ब्रह्मोवाच भूमैर्भागे वना [illegible]
या वित्तापितः प्रभो त्वमस्मा भिर गोत्वा [illegible] नतथैवोप पादितं २१ यम [illegible] पितः [illegible]
पुर्वेनया कीर्ति [illegible] दितं वि दिमा सर्वलोक मलापहा २२ [illegible] विश्रद्रूपमनुत
मं कर्माण दामहनानि [illegible] यजमानो कृपाः २३ [illegible] नेचवितानो [illegible] स्वायवः केलोष्ट
रवितः कीर्तिनं [illegible] २४ [illegible] वोतम श्रावक्त [illegible]
यपचविश्राधिकप्रभो २५ [illegible] विलापार [illegible] वोपिते कृत्वेच विश्रपापेनन [illegible]
[illegible] भूहिते २६ ततः [illegible] विशा [illegible] मलोकानलोकपालान्तःपादिवे
कंठकिकरान् २७ श्रीभगवानुवाच [illegible] विबुधेषु [illegible] कार्यमपि
त्वध्रमेर्भागे वनाश्रितः २८ [illegible] लोकान्नि [illegible] मेवलप

वं कीर्तिरूपं तीर्थं [illegible] भिः [illegible] संगेः [illegible] मस्थिता सवतीर्थ
द्वयमुपस्पृशति सेवतश्च इति २९ विबुधेः [illegible] यः ३ द्रामानि [illegible] कर्मा

ती.

पद्मपुराणे [illegible] माहात्म्ये [illegible]

सममेतद्दवस्थानमत्तानस्मिन्नेदूरिःस्वर्गं स्ववर्षेतिहासोनकुत्रकमप्यावर्णयन यदात्थमेद्यमैनकलमिति सर्वो
स्वैकैकटवासंश्रुति १ तेनसर्वंस्यागेनात्मनिष्ठामेवेतिवक्तमाहकुलमितित्रिभिः २ यर्ह्येवायंनष्टमंगलोभवि
ष्यति ४ नवस्तव्यमेवतत्याइतितातपर्युत्तोत्वर्ततोपः ५ ननुगुणदोषाभावात्कथमेलोकेस्वतःसमदृष्टिःस्यात्तत्रतः
आहयदिदमिति मनआदिभिर्गृह्यमाणंमनोमयवान्मायेतिविद्धितदपिनश्वरंकिंतेनघटचविद्धि ७ मनो॥

श्रीभगवानुवाच यदात्थमांमहाभागतच्चिकीर्षितमेवमे ब्रह्माभवोलोकपालाःस्वर्वासंमेभिकां
क्षिणः १ मयानिष्पादितंह्यत्रदेवकार्यमशेषतः यदर्थमवतीर्णोहमंशेनब्रह्मणार्थितः २ कुलं
वैशापनिर्दग्धंनंक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात समुद्रःसप्तमेह्येतांपुरींचप्लावयिष्यति ३ यर्ह्येवायमया
त्यक्तोलोकोयंनष्टमंगलः भविष्यत्यचिरात्साधोकलिनापिनिराकृतः ४ नवस्तव्यंत्वयैवेह
मयात्यक्तेमहीतले जनोऽभद्ररुचिर्भद्रभविष्यतिकलौयुगे ५ त्वंतुसर्वंपरित्यज्यस्नेहं
स्वजनबंधुषु मय्यावेश्यमनःसम्यक्समदृग्विचरस्वगां ६ यदिदंमनसावाचाचक्षुर्भ्यांश्रवणा
दिभिः नश्वरंगृह्यमाणंचविद्धिमायामनोमयं ७ पुंसोयुक्तस्यनानार्थोभ्रमःसगुणदोषभाक
कर्माकर्मविकर्मेतिगुणदोषधियोभिदा ८ ॥

समयेदेहेन्तः पुंसःइतिअयुक्तस्यविदितममनसःनानार्थोदेहविषयोभ्रमःसभ्रमएवगुणदोषभाकतद्वै
देवैवविधिनिषेधाभ्यांभेदस्ततस्ततोज्ञानभ्रमविकृतिमितगुणदोषबुद्धेःपुंसःकर्मविहितंअकर्मतः
लोपःविकर्मनिषिद्धमितिभेदःअविद्यावद्विषयएववेदस्यार्थः ८

लोकं मर्त्यलोकं ४२ न प्रत्यहन्न प्रतिहतवान् ४३ शय्यादिषु त्वां भक्ताः नित्यं सेवितवन्तो वयं कथं त्यजेम ४५
त्वयोपभुक्ताः स्रगादयस्तैश्चर्चिता इत्यादि तेनाह तथैवोच्छिष्टभोजिनश्च तानिष्ट्रितं जयेम ४६ संन्यासिनो दिगम्ब-
रयत्यादिनोल्लेखः श्रोः कथं चिन्तानि बंधनं नाश्चेनैव तरिष्याम इत्याह वातरशना इति ऊर्ध्वरेतसः तावकैर्भक्तैः

विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरं प्रणम्य शिरसा पादौ प्राञ्जलिस्तमभाषत ४१ उद्धवः देव-
देवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन संहृत्यैतत्कुलं नूनं लोकं संत्यक्ष्यते भवान् ४२ विप्रशापं स
मर्थोऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ४३ त्यक्तुं समुत्सहे नाथ
स्वधाम नय मामपि ४३ तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममङ्गलं कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजन्त्यन्यस्पृहां-
जनाः ४४ शय्यासनाटनस्थानस्नानक्रीडाशनादिषु कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्ता-
स्त्यजेमहि ४५ त्वयोपभुक्तस्रग्गन्धवासोऽलङ्कारचर्चिता उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव माया
जयेमहि ४६ वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्या
सिनोऽमलाः ४७ वयं त्विह महायोगिन् भ्रमन्तः कर्मवर्त्मसु त्वद्वार्तया तरिष्यामस्तावकैर्दुस्त-
रं तमः ४८ स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते कृतानि गदितानि च गत्युत्स्मितेक्षणक्ष्वेलि यन्नृलोकविड-
म्बनं ४९ शुकः एवं विज्ञापितो राजन्भगवान्देवकीसुतः एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभा-
षत ५० इति श्रीमैकादशे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

सहनं सातत्या ४८ क्ष्वेलीपरि- हासः हे हे कृते ४९ एकांति
नामिनमादितबभिप्रायवचनेनेति ५० इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ६ ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
३३

तेन सर्वं परित्यज्य स्वात्माख्यपदेशमात्मनो योगं संमताः इत्युक्तं योगफलं दर्शयति योगविहीनस्यात्मनो नास्तीति योग्या
न तत्सर्वं परित्यज्य जेत्याख्यपदे शमात्मनो योगं समत्वानः इत्युक्ति योगफलं दर्शयति यस्य योगस्य स्वरूपं तिवा।
निवृत्तेपरविशेषः यद्वा योगो निःस्पृहस्य तेकिं यतेयति योगात्मनयोगे ग्राह्याश्चकदेभवति यस्य योगस्य स्वरूपेति वा।
योगस्य संभवो यस्मात् चतुर्भिरेतैः संबोधनैः स्वमहिमा केवलं न योपदिष्टं न तत्र मदर्थिकारं यं पाल्लो चयंति योति
ततदाह्निः श्रेयसायेति न चायोग्यायार्थं सर्वं समूल नादिवहत्यागः किं व तस्य सम्यक् तपाश्च समापन्न रूपः।
पश्यति त्यागाख्यपदे स्वमाह स्मृढमतिः जनः ममेति अहमिति च मायाग्रं वंधे पुत्रादिसोदिते तत्र माया याविरचिते।

उद्धव उवाच योगेश योगविन्यास योगात्मन्योगसंभव। निःश्रेयसाय मे प्रोक्तः त्यागः संन्यासलक्षणः।
॥ १४ त्यागोऽयं दुष्करो भूमन्कामानां विषयात्मभिः सुतरां त्वयि सर्वात्मन्नभक्तैरिति मे मतिः १५
सोऽहं ममाहमिति मूढमतिर्विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे तत्त्वञ्जसा निगदितं भवता
यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तार
मीश विबुधेष्वपि नानुचक्षे सर्वे विमोहितधियस्तव माययेमे ब्रह्मादयस्तनुभृतो बहिरर्थभावाः १७

आत्मनि देहे विगाढो निमग्नः अतः तत्त्वं भवता निगदितं यथाहं संसाधयामि तथा भृत्यं मामनुशाधि शिक्षय
त् १६ सत्यस्य ते स्वदृश आत्मन आत्मनोऽन्यं वक्तारम् ईश विबुधेष्वपि नानुचक्षे नावलोकये स्वदृशः स्वप्रकाशस्य
त्मनः परमात्मनोऽप्रतिवक्तारं ते तत्र अनुकूलं नवते तव पश्यामि स्वदृशः अतः सिद्धस्तानां मतोऽन्यमिति वा ज्ञातव्यम्
आह सर्वे ब्रह्मादयो बहिर्भाविविषयधर्मबुद्धयः १७ ॥ रामायनमः ॥

कथमात्ममयपरिक्लिन्नं विततं जगदिदं तत्त्वीयेन मात्मग्राह्यमानमिति मय्येव मत्तो तद्रूपेणोक्तम् ॥ न चैवं पृथक् वि
नष्टेन कर्मणा करणादेवादयोऽपि विज्ञानं कुर्वन्ति तज्ज्ञानेन ज्ञानं नैव दत्तात्मयं निश्चयः विज्ञानेन तदर्थानुभवः ना
श्यास मयक पृथक् न तत्स्वात्मानुभवेनैव तत्त्वविन्नः अतः पारमेश्वरादेवादीनामात्मभूतः अन्तर्यामिनं प्रति ह्यस्य सम
यभावः यावदनुभवे यथा प्रमं कर्माणि क्रियादेवत दनन्तरे सर्वमात्मभूतत्वान्न कोऽपि विज्ञानाच्च यतीति तथा

तस्मात् युक्तेन्द्रियग्रामो योगी पृथक् विनष्टं जगत् आत्मनो ह्यविनष्टमात्मानं मत्स्वधीयेत् ॥ ज्ञानविज्ञान
संयुक्त आत्मभूतः शरीरिणाम् आत्मानं मन्वानः स्वात्मानात्मनोर्विहन्यते ॥ दोषवृद्धोऽप्यात्मानं निषे
धान्निवर्तते गुणानुकूलविहितं न करोति यथार्भकः ॥ सर्वेभ्यः स्वकर्मेभ्यो ज्ञानविज्ञाननिश्च
यः पश्यन् तदात्मनोऽविज्ञेन विमुच्येत नैव पुनः ॥ यो ह्यकः इत्यादि श्लोकभगवतामहाभागवतोऽन्यः इह
नः प्रतिपन्नात्मतत्त्वविज्ञातत्त्वं यतते ॥ ॥

वक्रगतिः तस्य तदनन्देवात्मानमभूतं पश्यतो आत्मात्मवेयो मम भवतीति ॥ न चात्मज्ञानस्यापि यद्येषा च वृत्तिः प्रसङ्गः इत्याह
दोषवृद्धेरिति गुणदोषवृद्धानोऽपि शास्त्रनिषिद्धाद्विषयान्निवर्तते न च किंतु न दोषवृद्ध्याविहितपापकः पृथ
मंक यो ति न तत्गुणानुवृद्ध्या यथार्भकः न काल्यादि काल्यस्थितिः किं विक्रियेति कुतश्चिन्निवर्तते तदत् ॥ एवंभू
तस्य न पुनः संसारदुःखसम्बन्धो न विमुच्येत तस्य पुनः संसरेत् ॥ ॥

श्री. भा. प. टी. ३४

मलं पुरुषस्य लोकेति पश्यति २२ अनुमानमाह अथेति अथ यो रुच्यां पुरुषस्य तात्पर्यमतः अथात्रहं आत्मभोक्ता
रादिभ्यो अतिरिक्तं सो अद्धा साक्षात् मार्गयन्ति मार्गणप्रकारं हेतुमत्साह गृह्यमाणैर्बुद्ध्यादिभिर्गुणैर्देहमिन
रादिभ्यो अतिरिक्तं सो अद्धा साक्षात् ... इति अनुपपत्तिम्... लक्षकैः तथा तैरेव लिङ्गैः आत्मसुखेन
ज्ञानप्रकाशः स्वप्रकाशसेवक विना नघटते इति अनुपपत्तिम् ... काः तथा तैरेव लिङ्गैरात्मसुखेना
मानतः ईश्वरं प्रवर्तकं मार्गयन्ते बुद्ध्यादिकरणानि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद्दास्यादिवदिति तदुक्तं भगवा

एकद्वित्रिचतुष्पादो बहुपादस्तथापदः बह्व्यः सन्ति पुरः सृष्टाः तासां मे पौरुषी प्रिया २२ अत्र मां
मार्गयन्त्यद्धा युक्ता हेतुभिरीश्वरं गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरग्राह्यमनुमानतः २३ अत्राप्युदाहरन्तीम
मितिहासं पुरातनं अवधूतस्य संवादं यदोरमिततेजसः २४ अवधूतं द्विजं कंचिच्चरन्तमकुतोभयं
कविं निरीक्ष्य तरुणं यदुः पप्रच्छ धर्मवित् २५ कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन्नकर्तुः सुविशारदा
यामासाद्य भवाँल्लोकं विद्वांश्चरति बालवत् २६ प्रायो धर्मार्थकामेषु विवित्सायां च मानवाः
हेतुनैव समीहन्त आयुषो यशसः श्रियः २७

सर्वभूतेषु लक्षितः स्यात् ... हरिः इन्द्रियैर्बुद्ध्यादिभिः ... लक्षणो ... नुमापकैरिति ... नाबता अनुमाने
कर्माणि ... अत एव ... विवक्षितत्वात् २२ भूयो नयुक्ता
... संभावनादिति ... २५ सुविशारदा मूर्तिनिपुणा २६ सर्वलो
कवैलक्षण्यमाह प्राय इति ... विविदिषायां आत्मविचारे च मानवाः समीहन्ते प्रवर्तन्ते ...

30

भागवते ... ३४

केचिद् दृष्टिलाभवंतिके चित्सेविताः फलकाले विनश्यंति केचिद्रक्ताः केचिद्ध्वंसमर्थाः केचित्स्था
नच्युता तद्वृत्तस्य संयमनवयमित्यादीनि पंच विशेषणानि नश्यतः कालतः यावद्देशातस्य संतकालादि
रूढो विरूढो लोकापि नित्यमनेन यत्नेन उक्तं भगवता कृष्णं दुर्निर्वेदेन ततः दृष्टिनीत्यैर्भितमः कृकाशो
वाय कृकायो मुक्त श्रवणदेयः नवः नवप्रमादौ निक्षेतो मननदाह नायथासि निश्चनु कपितमाह नयोनी
वः तस्य सत्त्वाय भवेत्तदाशपथे ॥ तदेवमनेभावना विपरीतभावनाभ्यां मयदि स्तनमनवगाह मान

तस्मात्सर्वेतमानव यमनेनतथा विरमवंतमीयदमकं दविकं दयिस्वं निर्विन्नधीरहमह दृष्टिनाभितमो
नावायथानवस्त्रमवसाननमपद्ये ॥ श्रीभगवानुवाच प्रायेणानेन नाना लोके लोकतन्त्रे विचक्षणाः
सम्मूढ इति हात्मानं ज्ञात्मनैवाज्ञाभावयात १ ज्ञात्मनोगुरुतात्मैवपुरुषस्य विशेषतः यत्प्रत्यक्षा
नुमानाभ्यां श्रेयोसावनुविंदते २ पुरुषत्वेन मे धीराः सांख्ययोगविशारदाः आविस्तरां प्रपश्य
ति सर्वशक्त्युपबृंहितं ३ ॥ वाचः ॥

प्रतिवनिष्ठितयोगमुपदेशं विना विज्ञानमयमिति देवताभ्यां पवनतत्र प्रतिपत्तिर्भवतीति दर्शयितुमाह प्रायेणो
ति लोकतन्त्रस्य विचक्षणाः प्रवीणकाः अशुभाशयानुविषयवासनातः १ तदुपमाद्धृयति ज्ञात्मनः पुष्टा
दिशरीरेऽभ्यामैव विचितादितज्ञानशुक्तः गतवनुपमादे दर्शापनि पुरुषत्वेन वलितपावकुतिः पुरुषत्वे वाचि
त्वं यात्मात्मा सहिज्ञानेन संपत्रत्नमोविज्ञानेन दर्शनि विज्ञानं च प्रमाति वेदप्रत्यनेवेदलोकतलोकामन्ये
नात्मतमीशस्य वेसंपत्रोः भीतेरथो पत्रलाम प्रज्ञानामिमामेवप्रमितानमिति ३

नाकृष्णोऽयप्राप्तिः १५ द्वितीयः तमो विधिलिनवृत्तिमाह भूतेविति आक्रम्यमाणः सीयमानः तद्विद्वानवस्तानां देवर्षा-
वति त्रिविद्वान् अतोनियमं पदेन रूपाकृतरूपावयासोधीनस्मः शिवितमाह प्राप्तादितिसवेदपदार्थः पदोपूका
पार्थाः सर्वाः ईश्वरायस्ममः पदार्थेषु वप्रकाततः सम्भवोपस्नतः भूभृतः प्रवर्तते तस्माद्विद्वद्भूतानिकेव प्रसर्वकि
याः पदार्थागतु यान्तह्लतगच्छिद्रः रूपसिन्धः सन्तप्रयात्मनोपराधीनात्मनाहृदेमयापेरूपवत्वेशात्मापवाना
यनसम्यनुमन्तेनतत्र १७ वाग्रूपविद्विपयः श्रायेवाह्यस्तनप्राणम्य गुरुत्वमाह आत्मा न इति प्राणोद्वाराद्विमा
देवात्प्रवर्तने रूपपरमाद्दोनोद्दियनापेहते तथा प्रकाशितमवेदित्सर्थः प्राणाहूनेव कारणमनोवेक लेन तानताशः स्मा

यतो यदनुशीलामिय श्वावाभाद्दृष्णात्मन तनयाप्रकृष्यमापनिबोपकथयामिति १५ भूतेष्वक्षम्य-
मात्मोपियोगीदेवरूपानुगेः तद्विद्वान्न चलेन्नंगो रूनो मात्रलितिनते १६ प्राणस्यार्थमवेहः पदार्थका
तस्मभवः सापुः शिवेतनभूष्टनोनगशिवः पदात्मता १७ प्राणामूमेवतनोक्ष्मनिर्नेवोद्दिमपियैः स्नानपृथा
ननष्ठेनतनावकीर्यतवासूलः १८ विषयेष्वाविषात्म्यागोनानाथमेंप्रसर्वतः गुणाहोषम्यवेनात्मानविः
प्रजेनवाप्नुवन् १९ पार्थिवेषिवदेहेष्वविष्ठलङ्गुणाश्रयः गुणैर्नप्रकाश्यते योगी गंधे वायुरिवाम्बरे

तस्मात्तोदेहनिर्वाहः कर्तव्यः गुणालिप्तायोगवाकमनस्पविलिप्येत अतो नापि केलिप्येहिमाह ज्ञानमितिनाव
कीर्यनतविलिप्यते १८ विषयानेवमानोपितेषनाषक्तिंवाल्याहयाः शिवद्विमाहविषयेष्वितिनानाथमेंप्रु-
शीतोष्णाद्दियर्मकेषु तद्विवापुवनेदहनेवास्तजातेनहन् यथावपुर्गधादिपर्मयोगेनप्रतीपमानोपिवलतो
ननयोगी २१ एवदेहादियर्मयोगेनादेयमयेप्रतीपमानोप्यात्माननदुर्मेवानितितंभावितवायोरेवशिविज्ञानेभि

31

३५

नैतनक्तस्वविनकर्मणः कर्तामवसिन्द्रकिंचिदोहसे ३ कस्मिन्नपयाम्नावा अज्ञानेनवाशौनेपुण्येनवाविद्रूपतेन
वाप्रदामिनस्याबाकोदासीनेत्ररतपवनेन्याहकल्पइत्यादिना २८ महानानंदस्वतबकोतरतिप्रकृति ननेवि
निस्पर्शः विहीनस्यविषयभोगरहितस्यअतःहेतःकेवलात्मनः कालजादिष्टूत्मस्य २९ ३ बुद्धेर्वोपाश्रिताः

नैतकल्पःकथिंदेहःस्वभगोस्तभायाः नकर्तानेहसेकिंचिज्ज्ञेन्मनपिशाचवत् २८ ज्ञानेनुद्ध्य
ह्यमानेषुकामलोभदवाग्निना नतप्यतेमिनाप्तकोगंगांभःस्थइवद्विपः २५ नोदिनःप्रकृतानाग्रहा
नात्मन्यानंदकारणं मुक्तिस्पर्शविहीनस्यभवतःकेवलात्मनः १ श्रीभगवानुवाच यदुनैवंमहा
भे भागोब्रह्मण्येनमहायशा पृष्टःसभाजितःप्राहप्रश्रयावनतंनृपम् ३१ श्रीब्राह्मणउवाच सतिमेगु
२ रवोराजन्बहवोबुद्ध्युपाश्रिताः यतोबुद्धिमुपादायमुक्तोटामीहतान्छृणु ३२ पृथिवीवायुरा
काशमापोग्निश्चंद्रमारविः कपोतोजगरःसिंधुःपतंगोमधुकृद्गजः ३३ मधुहाहरिणोमीनः
पिंगलाकुररोर्भकः कुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् ३४
एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः शि
क्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्ष
मिहात्मनः ३५

द्वीकृतानाःनत्पदे येनप्रश्नात्मिर्मदोषामि ३१ शोभनंरूपं कोटस्कुकसेनीति सुपेशकृत ३२ मेमयाश्रिता
ह्वाहृपते वाहृत्तिभिः आत्मनः शिक्षाः शिक्षणीयान्यर्थान् देयोपादेयादीन् अन्वशिक्षं अनुशिक्षितवान्॰

भा॰ ११ टी॰

अग्रेऽवलक्षितविज्ञानं तस्माह क्वचिदिति यथाग्निः परोक्षे एव हविर्भुङ्क्ते तथा निजयामुनिरित्याह दातॄणामिति प्रागुत्त
राशुभं भूतं भविष्यच्च पापं ४४ आत्मनो देहोपाधिकमेवोत्पन्नोत्पत्त्यादिकं नास्ति आत्मनीत्यर्थः दृष्टान्तेनेव
भावेनाभिव्यक्तिमाह स्वमाययेति स्वमायया सृष्टं विषयाख्यं सदसत् स्थूलसूक्ष्मं तत्तदाकारादिरूपं विश्वं स्थूलादिरूपं वा ४६
आत्मनो जन्मादिषड्विकाराभावः चन्द्रदृष्टान्तेन संभावितत्वमाह विसर्गाद्या इति विसर्गो जन्म श्मशानान्ता नाशः
अग्नः तत्र युक्तिः आत्मा प्रतिबिम्बितः आप्यमण्डलं चन्द्रः तेजोमयं मण्डलं वा दिनः तयोरेकत्र तु यावत्स्थाने चन्द्रेण
दृश्यते चन्द्रमय आदित्यमण्डलेन समदेशस्थितेन अव यावत्तस्यामावास्या अथ षष्टिघटिकाभिः चन्द्रेण

क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्ट उपास्यः श्रेय इच्छताम् । भुङ्क्ते सर्वत्र दातॄणां दहन्प्रागुत्तराशुभम् ४५ स्वमायया
सृष्टमिदं सदसल्लक्षणं विभुः । प्रविष्ट ईयते तत्तत्स्वरूपोऽग्निरिवैधसि ४६ विसर्गाद्याः श्मशानान्ता भावा
देहस्य नात्मनः । कलानामिव चन्द्रस्य कालेनाव्यक्तवर्त्मना ४७

चन्द्रयोदशभिर्हो
रान्तरेण गच्छति आदित्य
मण्डलैः अतः प्रतिपदमारभ्य विप्रकृष्यमाणस्यादित्यमण्डलस्यांशं चन्द्रस्य पञ्चदशो भागः आप्यमण्डले प्रतिबिंबि
तो दृश्यते साकल्येन च यावते पूर्वपक्षे पञ्चदशोऽह्निद्वितीयो दशभिर्गतं चैवं रश्मितिथि चक्रस्य समस्तविंशतिनक्षत्रा
त्मकस्य मध्ये सप्तविंशत्यादिषु तिथिषु ततः तदा संपूर्णं प्रतिबिंबं भूत्वा पालनं किन्तु दृश्यते साकल्येन तस्या
अमावास्या प्रतिबिंबेन सह षोडशकलः चन्द्रः उपचर्यते ततः प्रतिपदमारभ्य मण्डलं विषमो भावात्
ल्लाह्रासः तत्र यथा कलानामेवोत्पत्त्यादयो नाप्यमण्डलस्य तथात्मनोऽपीत्याह कलानामिवेति ४७ ॥

आकाशाद्भिन्नत्वं संभावनाद्वयमाह अंतर्हितं भावितं द्वयेन अंतर्हितं मम देहांतर्गतोऽपि मुनिरात्मनो देहाद्यसंग
त्वप्रबोधाय वक्ष्यमाणं च भावयेत् ततः स्थिरं जंगमे सूक्ष्ममन्वयेन यथा भाति तथा किं महतां स्थूलत्वे ब्रह्मादिभिः न
वितत्वं सर्वगतत्वं तत्कुतः आत्मा व्यभावेन व्याप्तिसत्तारूपभावनया ततस्तदसीति अतः तेन तत्त्वं सर्वेकाकाश
भवति तत्राहं तन्मयत्वं ततस्तत्समं भावयेत् प्रधानमसः सर्वगतत्वेन घटादिभिः संगः परिच्छेदो वा एवमा
त्मनोऽपि संभवतीति ५० किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमापायौ देहादिसंबंधश्चेत्याह तेजोवन्नमयैः तत्रापि श्री

६०

अंतर्हितं मम शिरो जंगमे सूक्ष्मत्वात्तन्मयभावेन तत्समन्वयेन आत्माऽव्यक्ते समसंगमात्मनो मुनिर्निर्मलत्वं वि
ततस्वभावयेत् ५१ तेजोवन्नमये भावे मेघवायवोऽनिलाः न स्पृशति न मलं हृतकालस्पृष्टे गुणौ
प्रभात् ५२ स्वच्छः प्रकाशितः मित्र्यो मायापुरुषे स्वरूपाणां मुनिः पुनात्मनः पावित्र्यमात्मपस्पर्शनकीन
नैः ५३ तेजस्वीत घटादौ मोहदुर्बोधभाजनः सर्वभक्तोऽपि मुक्तात्मा नादत्ते मलमांग्रवत् ५४

यथाग्निर्जलपृथिवीवातमयैः कालनष्टैर्गुणैर्देहादिभिः प्रमात्मनः संस्पर्शनतः इति न भोक्तृत्वं भवतीति ५५ स्वच्छ
तादिभिर्गुणैः इत्यकानतात्मनातीतितत्त्व यथाशीघ्रमाह स्वच्छः निर्मलः प्रकृतितः स्वभावतः स्थि
रः जनेष्वनुरागवान् माधुर्यं मधुरत्वात्मीतोऽधमः तोयस्यात्मनेऽत्यामित्र मृदकालस्य अश्वादिति पाठे
सख्याय पापात्मनाति स्वत्व नादिगुणैः प्राप्तस्यान्नमात्रप्रपन्नातत्वं ५६ अग्नेः शिक्षितमाह तेजस्वी सा
नाति प्रयात् विशेषतः तपसा दीप्तः दुर्धर्षः प्रत्याभ्यास वासावुदरभाजन सर्वभोग्यदः मुक्तात्मा

॥ ३२ ॥ अवधूतगी० टी०

तयोर्मिथः स्नेहप्रसंगं दर्शयति कपोताविति गुणितं स्नेहेन गुणितं निबद्धं हृदयं ययोस्तौ ५३ विस्रब्धौ निःशं
कौ ५४ सा कपोती तर्पयंती सद्भावललितालापादिभिः प्रीणयंती अनुकंपते नानुकंपिता सती यं यं वांछ
ति तं तं कामं समनयत् संपादयामास राजन्निति संबोधनं ५५ तेषु जलभवितेषु अंडेषु देहैः स्वभा

कपोतौ स्नेहगुणितहृदयौ गृहधर्मिणौ दृष्टिं दृष्ट्यांगमंगेन बुद्धिं बुद्ध्या बबंधतुः ५३ शय्यासना
टनस्थानवार्ताक्रीडाशनादिकं मिथुनीभूय विस्रब्धौ चेरतुर्वनराजिषु ५४ यं यं वांछति सा राजं
स्तर्पयंत्यनुकंपिता तं तं समनयत्कामं कृच्छ्रेणाप्यजितेंद्रियः ५५ कपोती प्रथमं गर्भं गृह्णं
ती काल आगते अंडानि सुषुवे नीडे स्वपत्युः सन्निधौ सती ५६ तेषु काले व्यजायंत रचितावय
वा हरेः शक्तिभिर्दुर्विभाव्याभिः कोमलांगतनूरुहाः ५७ प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ दंपती पुत्रवत्सलौ
शृण्वंतौ कूजितं तासां निर्वृतौ कलभाषितैः ५८ तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मुग्धचेष्टि
तैः प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ५९ स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया
विमोहितौ दीनधियौ शिशून्पुपुषतुः प्रजाः ६० एकदा जग्मतुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुंबिनौ
परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चिरम् ६१ दृष्ट्वा तान्लुब्धकः कश्चिद्यदृच्छातो वनेच
रः जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयांतिके ६२

वकर्णादिशक्तिभिः रचिता वयवाः सहिताः को
मलांगानि तनूरुहाश्च येषां ते ५७ पतत्रैः पक्षैः अदीनानां हृष्टानां ५८ शिशून्बालान्प्रजाः पुत्रा

सिंहावलोकनेनाग्निदृष्टांतेनैव देहानां तन्नाशं गुरुतयावेशं प्रतिपादितमित्याह कालेनेति ओघवेगेनोघस्य
तेन स्रोतसा सर्वथा नादेहवतां नाशानामित्यर्थः अर्चिषां ज्वालानां ४८ आदित्यात्प्राप्तिमाह गुणैरि-
ति गुणैरिंद्रियैर्गुणान्विषयानुपादत्ते यथाकालं अर्थिभ्यो गतेभ्यो विमुंचति न तेषु युज्यते लग्नो भवति
दत्तवानिति अभिवाभिनिवेशेन कथं नेति गोभिः रश्मिभिः गा जलानि गोपतिः सूर्य इव स्पष्टमेतद्भेद सूत्र-

कालेन ह्योघवेगेन भूतानां प्रभवाप्ययौ नित्यावपि न दृश्येते आत्मनोग्नेर्यथार्चिषाम् ४८ गु-
णैर्गुणानुपादत्ते यथाकालं विमुंचति न तेषु युज्यते योगी गोभिर्गा इव गोपतिः ॥४९॥ बुध्यते स्वेन
भेदेन व्यक्तिस्थ इव तद्गतः लक्ष्यते स्थूलमतिभिरात्मा चावस्थितोर्कवत् ५० नातिस्नेहः प्रसंगो
वा कर्तव्यः क्वापि केनचित् कुर्वन्विंदेत संतापं कपोत इव दीनधीः ५१ कपोतः कश्चनारण्ये
कृतनीडो वनस्पतौ कपोत्या भार्यया सार्द्धमुवास कतिचित्समाः ५२

स्वात्मनो भेदप्रतीतिः किं नापि विद्वानादि दृष्टांतेनैव संभावितमित्याह बुध्यत इति स्वे स्वरूपे अवस्थित
आत्मा भेदेन बुध्यते आत्मिन्न नश्यती लिव्यक्तिष्टोपाधिः व्यक्तिस्थः उपाधौ प्रतिबिंबितस्तद्गत इव उपाधि
प्रतिबिंबः स्थूलमतिभिर्लक्ष्यते कर्तव्य इति स्नेहः ५१ कपोतानापि प्रतिपादितमाह नातीति स्नेह इति
स्नेहः प्रीतिः प्रसंगश्च एतयोर्नाशमाह दृष्टांतं प्रपंचयति कपोतः कश्चनेति ५२

श्रीः
रघु
टी
३८

अपमेजगतादिभ्योनवृभः श्रितिनिंदौः अवयूतगिरामाहविवेकामोऽइंदप्रति । आत्मवृकर्मभोगस्यावशंभावि
त्वानदंर्यायांमेनापर्मंघानुथाकंतथ्यइतिअनुगताशितिनमिमाह स्वत्वमित्यादिनायदैंद्रियकं स्वत्वंतदू
गैंनरकेचभवमेवयथ्याडः तेनस्मान्नद्वयः तनैकेन शरीरनिर्वाहमात्रंनयथालब्धेनकर्तव्यमित्याहयात्रेति
तिआतनायः अजगरवृत्तिः अक्रियःउदासीनः २ मदानापनतित्रालोकिकर्तव्यंतत्राह शायोनेतिअनुपक्रमःन
हयमः हिष्ट्धकहेवमेवंप्रापकमितितेयर्वान् ३ ननुसमस्यापिशायीनेवकिंकर्तव्यमित्याहओजइत्याह

आत्मानोऽवाच स्वत्वमैंद्रियकंवानन्स्वर्गेनरकएवच देहिनोवयथाइःखंतस्मान्नेकेनतद्बुधः १
ग्रासंस्वमृष्टंविरसंमहांतंस्तोकमेवच यहच्छयैवापतितंग्रसेदजगरोऽक्रियः २ शायीताहानिभू
रीणिनिराहारोऽनुपक्रमः यदिनोपनमेद्ग्रासोमहाहीरिवदिष्टभुक् ३ ओजःसहोबलयुतोविभ्र
द्देहमकर्मकं शयानोवीतनिद्रश्चनेहेतेंद्रियवानपि ४ मुनिःप्रसन्नगंभीरोऽदुर्विगाह्योदुरत्ययः
अनन्तपारोह्यक्षोभ्यःस्तिमितोदइवार्णवः ५ ॥

ओजइतिओजःइंद्रियबलम् होमनोबलंबलेशारीरबा
मेवतथ्यकमपिदेहमकर्मकमेवबिभ्रतशयानएवमवेतवीतनिद्रःस्वार्थेदृष्टिरभवेत् नपुनरीहेत
इंद्रियवानपीतिदर्शनादिव्यापारमपिनिवारयतिस्मस्नातशितिनमाहप्रसन्नेतिबहिःप्रसन्नस्वासेोऽंत
गंभीरस्वदुर्विगाह्यःएवंभूतइतिपरिकलयितमशक्यःअलब्धाभिप्रायत्वातइत्ययःअनतिक्रमणीयः
तेनविनानअनंतपारःकालतोदेशतश्चअपरिच्छेद्यःस्वरूपाविर्भावात्अक्षोभ्यःअविकार्यःरागादिभि
वातस्तिमितोदःनिस्तलोदकोर्णवोयथातद्वदतेगुणामेवदिगर्थः ५

त्यकर्मादेवचरन्मोपपणाश्रंगतोमेमेनोपोषणांभद्रे ६० शिवाजलेन ६१ आत्मानुरूपांभार्यांविललापगृहेशोच विलपमाद्र नेपण अहोइति अतृप्तस्याकृतार्थस्याकृतार्थस्यअहृष्टमस्तपादयतः ६२ तानात्मना ६६

कपोतश्चकपोतीचप्रजापोषेसदोत्सुकौ गतौपोषणमादायस्वनीडमुपजग्मतुः ६३ कपोती स्वात्मजान्वीक्ष्यबालकान्जालसंवृतान् तानभ्यधावत्क्रोशंतीक्रोशतोभृशदुःखिता ६४ सासकृ त्स्नेहगुणितादीनचित्ताजमायया स्वयंचाबध्यतशिचाबद्धान्पश्यंत्यपस्मृतिः ६५ कपोतश्चात्म जान्बद्धानात्मनोप्यधिकान्प्रियान् भार्यांचात्मसमांदीनोविललापातिदुःखितः ६६ अहोमेप श्यतापायमल्पपुण्यस्यदुर्मतेः अतृप्तस्याकृतार्थस्यगृहस्त्रैवर्गिकोहतः ६७ अनुरूपानुकूलाच यस्यमेपतिदेवता शून्येगृहेमांसंत्यज्यपुत्रैःस्वर्यातिसाधुभिः ६८ सोहंशून्येगृहेदीनोमृतदारो मृतप्रजः जिजीविषेकिमर्थंवाविधुरोदुःखजीवितः ६९ तांस्तथैवावृतान्शिग्भिर्मृत्युग्रस्तान्वि चेष्टतः स्वयंचकृपणःशिक्षुपश्यन्नप्यबुधोपतत् ७० तंलब्ध्वालुब्धकःक्रूरःकपोतंगृहमेधिनं कपोतकान्कपोतींचसिद्धार्थःप्रययौगृहे ७१ एवंकुटुंब्यशांतात्माद्वंद्वारामःपतत्रिवत् पुष्णन्कु टुंबंकृपणःसानुबंधोवसीदति ७२ यःप्राप्यमानुषंलोकंमुक्तिद्वारमपावृतं गृहेषुखगवत्स क्तःतमारूढच्युतंविदुः ७३ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेसप्तमोध्यायः ७ ॥ रामः ॥

स्यपुत्रनिशिशिन्नजालेषुदृष्ट्वेतिकेपोजपति एवंदृष्टासक्तिःनिरस्यामपनर्थहेतुः ७० मानुषस्यनति निंदित [illegible] यःप्राप्नोति ७१ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांएकादशेसप्तमोध्यायः ७ ॥ रामः ॥

पतितं हि भुक्तो तिष्ठेत् सायंतनमिति १२ स्पर्शमात्रेणापि नाशहेतुरिति गजात् शिक्षितमित्याह पदापीति पादेनापि दारु
वीं दारुमयीमपि स्त्रियं किं पुनः सजीवां स्पृशन्नित्युक्तमात्रेणापि हस्तिनीसंगतोपि हस्तिगर्तेनिपातनवशेन १३ किंच
नाधिगच्छेन्नोपगच्छेत् १४ भोगसंग्रहे भोगान्तरं नाशं च न भवतीत्यत्र मधुहा गुरुरित्याह न देयमिति
तदन्यो बलवान् भुंक्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः मधुहा मक्षिकाभिः संचितं मधु यथा भुंक्ते तद्वत् ननु स्वयं न भुंक्ते धनक

सायंतनं श्वस्तनं वा न संगृह्णीत भिक्षितं मक्षिका इव संगृह्णन् सह तेन विनश्यति १२ पदापि युव
तीं भिक्षुर्न स्पृशेद्दारवीमपि स्पृशन्करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः १३ नाधिगच्छेत्स्त्रियं प्राज्ञः क
र्हिचिन्मृत्युमात्मनः बलाधिकैः स हन्येत गजैरन्यैर्गजो यथा १४ न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःख
संचितं भुंक्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु १५ सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः
मधुहेवाग्रतो भुंक्ते यतिर्वै गृहमेधिनां १६

स्थसंभोक्तास्तीति हरिष्यतीत्येतन्नाह अर्थविन्नु लिंगव्यत्ययं तदपाये च वेत्ति अर्थवित् यथा मधुहा तत्को
टरादिगतं मधु वेत्ति हरति च १५ शोषमविनाशि भोगः सम्भवतीत्यत्रापि स एव गुरुरित्याह सुदुःखेति
आशासानानामिति वक्तव्ये वर्णलोप आर्षः यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ तयोरन्नमदत्त्वा
न भुंक्ता वा ग्रासं यो न ददाति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात् १६ ॥

किंच वर्षास्वभिः सरिद्भिः समृद्धोपि सागरो यथा नोत्सर्पेत ग्रीष्मे तद्विहीनोपि न शुष्येत तथा समृद्धकामस्तद्विहीनो
नो वा न तल्लाभेन तदलाभेन च हृष्येत शोचेत इत्यर्थः अत्र हेतुः नारायणपर इति विषय
परत्वेन रूपगंधरसस्पर्शशब्दैः पंचभिर्विषयैर्मोहिताः पतंगमधुकरगजहरिणमीना हताः अत एवोक्तं
[illegible] कुरंगमातंगपतंगभृंगमीना हताः पंचभिरेव पंच एकः प्रमादी स कथं न हन्यते यः
सेवते पंचभिरेव पंच इति तत्र रूपविलासमोहितो न पतंग इति पतंगात् शिक्षितमाह दृष्ट्वेति तस्या भावैः

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः । नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्भिरिव सागरः ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा स्त्रियं दे-
वमायां तद्भावैरजितेंद्रियः । प्रलोभितः पतत्यंधे तमस्यग्नौ पतंगवत् ॥ ७ ॥ योषिद्धिरण्याभरणांबरा-
दिद्रव्येषु मायारचितेषु मूढः । प्रलोभितात्मा ह्युपभोगबुद्ध्या पतंगवन्नश्यति नष्टदृष्टिः ॥ ८ ॥ स्तो-
कं स्तोकं ग्रसेद्ग्रासं देहो वर्तेत यावता । गृहानहिंसन्नातिष्ठेद्वृत्तिं माधुकरीं मुनिः ॥ ९ ॥ अणुभ्यश्च
महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः । सर्वतः सारमादद्यात्पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ १० ॥ सायंतनं श्वस्तनं वा न-
लोभितः ॥ दि- बा न संगृह्णीत भिक्षितं । पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न संग्रही ॥ ११ ॥ यमलत्वात् कृत्स्ने-
न तत्पतनं यति ८ मधुकरात् शिक्षितमाह स्तोकमिति गृहानहिंसन् अपीडयन् [illegible] यत्र भावः य
था मधुकरो विशिष्टगंधलोभेन एकस्मिन्नेव पद्मे वसन् [illegible] तेन [illegible] एवं मुनिरपि
[illegible] लोभेनैकस्मिन्नेव गृहे मा [illegible] तत्र [illegible] इति ९ किंच [illegible] विधा मधुकृत मधुक
[illegible] इति मधुकृत [illegible] मधुकरो [illegible] इति मधुम-
क्षिका च १० [illegible] इति सायंतनमिति [illegible]

अपि संभावनायां अन्योपि मामुपैष्यतीति संकेतोपजीविनी तेषां नयः २४ द्वार्यवलंबमाना पुरः प्रविशति पु-
नः निर्गच्छति एवं जाग्रती निशीथं अर्धरात्रमाप २५ निर्वेदः अलंबुद्धिः वित्तचिंतावहेतत्वं सुखहः २६ यथा यथा-
वत् मम समतः शृणु ननु किं निर्विण्णचित्तायागीतेन अत आह हि यस्मात् पुरुषस्य आशापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा
तथा छेत्ता न ह्यदेतः न ह्यंति अगहेयाजनः २७ अविजितात्मनो मेद्दतः याहं बालिशा विवेकशून्या नस्मात् कांतः

आगतेष्वपयातेषु सा संकेतोपजीविनी अप्यन्यो वित्तवान्कोपि मामुपैष्यति भूरिदः २४ एवं दुराशा-
या ध्वस्तनिद्रा द्वार्यवलंबती निर्गच्छंती प्रविशती निशीथं समपद्यत २५ तस्या वित्ताशया शुष्य-
द्वक्त्राया दीनचेतसः निर्वेदः परमो जज्ञे चिंताहेतुः सुखावहः २६ तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृ-
णु यथा मम निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः २७ न ह्यंगाजातनिर्वेदो देहबंधं जि-
हासति यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममतां नृप २८ पिंगलोवाच अहो मे मोहविततिं पश्य-
ताविजितात्मनः याकांतादसतः कामं कामये येन बालिशा २९ संतं समीपे रमणं रतिप्रदं वि-
त्तप्रदं नित्यमिमं विहाय अकामदं दुःखभयाधिशोकमोहप्रदं तुच्छमहं भजेज्ञा ३० अहो मयात्मा
परितापितो वृथा सांकेत्यवृत्त्यातिविगर्ह्यवार्तया

येन कारणेन असतः तुच्छात् कांतात् कामं कामये २९
बालिशत्वं प्रपंचयति संतमिति चतुर्भिः समीपे संतं अंतर्यामिनं आत्मानं परमीश्वरं ३० अतिविगर्ह्यवि-
निर्वा वार्तया जीविकानया कृतः सांकेत्येन या वृत्तिः तया बहुश्रीहिणा स्वविशेषणं वा परितापनं प्रव-
यति स्त्रैणाहिता निर्लेपटात् अयं च अर्थे तत्र लुब्धात् असत् एवात् शोच्यात् नरात् याद्दविनं रतिवैकलीन

[illegible]

हरिणात्शिक्षितमाह ग्राम्येति भगवद्गीतेऽष्टम् यो देवं मृगयोर्लुब्धकस्य १७ हरिणाद्यथा देव हरिणोऽत्र नऋष्य-
शृङ्गोपि शुक ज्ञानवान् स्त्रीणां नृत्येनैव वशो बभूवेति श्लोकः रसालोकिनां शाहेतत् शिक्षितं १८ मीनात्शिक्षितमाह जि-
ह्वयेति अतिप्रमाथिन्या प्रतिलोभिकया उज्जयस्या इति प्राप्नोति बडिशैर्यथामिषबलिभैर्लोहकण्टकैः १९ इन्द्रिय-
जयमुपपादयति ३ इन्द्रियाणीति द्वाभ्यां अथ भावः यथा आहारमन्यत्तेन स्वमेदिन्द्रियजयः केवलं भवति रसनेन्द्रियं तु

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद्यतिर्वनचरः क्वचित् शिक्षेत हरिणाद्बद्धान्मृगयोर्गीतमोहितात् १७ नृत्यवा-
दित्रगीतानि जुषन्ग्राम्याणि योषितां आसां क्रीडनको वश्य ऋष्यशृङ्गो मृगीसुतः १८ जिह्वयातिप्रमा-
थिन्या जनो रसविमोहितः मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा १९ इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा
मनीषिणः वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्द्धते २० तावज्जितेन्द्रियो न स्याद्विजितान्येन्द्रियः पुमान् न ज-
येद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे २१ पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विदेहनगरे पुरा तस्या मे शिक्षितं किंचिन्निबो-
ध नृपनन्दन २२ सा स्वैरिण्येकदा कान्तं संकेत उपनेष्यती अभूत्काले बहिर्द्वारि बिभ्रती रूपमुत्तमम् २३
मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान्पुरुषर्षभ तान्शुल्कदान्वित्तवतः कान्तान्मेनेऽर्थकामुका २४ रामः

वर्द्धते यदि तु भक्ष्येनैव हि पुनः सर्वथा सकामं वै इन्द्रियदोषः स्यात् श्रोत्रादीनां रसानां किंपि न मनो यथ वर्द्धनीतीति।
श्रोत्रादीनां सत्त्वपि दिनं भोक्तुमपि सुनस्यादिति जयन्नस्तु [illegible] तावज्जयतीति विशेषः २१ पिङ्गलाया नैराश्य-
शिक्षितमिति वक्तुं तदाख्यानमाह पिङ्गलेत्यादि नाम समया च शिक्षितं २२ स्वैरिणी कामचारिणी संकेते
रतिस्थाने २३ तान्नियतवतः सम्यगानतान् उपतस्थ [illegible] कान्तान्मूल्यदानान् [illegible] तादृशान् २४

ननु यातनाप्रस्या लिप्सामिकर्थविस्तः प्रीतः तत्राह मैवमिति मंदभाग्या चेदहं स्यां तर्हि नैवं निर्वेदहेतवः क्लेशा न
स्युः ३७ अनर्थः येन निर्वेदेनानुबंधं गृहादिकं निर्हृत्य पुरुषोऽस्मि ३७ अतः तेन भगवता उपकृतं तत्कृतमुपकारं निर्वे
दलक्षणं ग्राम्ये पुनः स्त्रियां प्रत्येकं वा संगताः ३८ कथं व्रजसि तत्राह संतुष्टेति ३९ ननु त्रातारं विना मम मनसो नै
तिको यं नियमः तत्राह संसारेति मुषिते नष्टे ईक्षणे विवेको ४० नहि किमात्मत्राणोपायमाह निर्विद्यते न

नैवं स्यान्मंदभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः येनानुबंधं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ३७ तेनोपकृतमादाय
शिरसा ग्राम्यसंगताः त्यक्त्वा दुराशाः शरणं व्रजामि तमधीश्वरं ३८ संतुष्टा श्रद्दधत्येतद्यथालाभेन जी
वती विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ३९ संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणं ग्रस्तं काला
हिनात्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ४० आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता निर्विद्येत यदाखिलात् अप्रमत्त इदं पश्ये
द्ग्रस्तं कालाहिना जगत् ४१ ब्राह्मण उवाच एवं व्यवसितमतिर्दुराशां कांततर्षजां छित्त्वोपशमम
आस्थाय शय्यामुपविवेश सा ४२ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखं यथा संछिद्य कांताशां सुखं सु
ष्वाप पिंगला ४३ इति श्रीभागवते एकादशेऽष्टमोऽध्यायः ८

इत्सर्वतो निर्विद्य भग वद्भजने प्रवृत्तस्यात्मनः
वे समर्थं स्वाह आत्मैवेति यदा एवं जगत् सर्पेण ग्रस्तं पश्येत् अप्रमत्तः सन् निखिलान् दारागारभोगान्निर्विद्येत तदा
हि आत्मैवात्मनो गोप्ता स्यात् अतः केवलं ममैव भजनामीति भावः ४२ कांततर्षजां तेषामभिलाषः तज्जातां ४२
फलितमाह आशा हीति ४३ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशेऽष्टमोऽध्यायः ८ ॥ रामः ॥

४१

37

37

अहो पिकर्मोपाहंस्य तिष्ठी भवति तं भगवान्मीमांसाद् यदितिवं योनामस्त्रगाम निहितः तिर्यक्वेगः वेशमान्तशिव
भ्रयतो निहितावेगावः अभिभिवेव निर्मितावप्राहयो पुंसिन्नतन्त्रष्टदेवं मस्मियतस्य वेशः पायन्तीस्तीनि
वेशपानिस्तृणाहस्त पादायोनि तपायो मभिनेवा ग्रश्योपन हक्कादिनेतपांप हर्षेति नवहायातियलिनतत
पवंभूतागारनूपेनरपायीरमेततमतो ऽन्याकावाका तत्त्वज्ञाउपेतिस्से वाते ३२ तन्त्रे गातो तन्पायमस्य होमसम

यदृच्छिभिर्निर्मितवंशवंश्रयस्यणाम्नायोमनोवेःपिनदे तायमवहायमगायमेत हितान्तृत्रूयांमहृपेति
कान्या ३२ येस्तहालियविग्राणिवंयुगमहवीथिव प्रथमविनेतलागापातिकाम्यामतउपेतितं निग्रं।
क्वाणिस्रहुयेयंपश्यन्नपिस्मकंमलनिभुम्पश्रुन्सके विहान्कायुस्यानविरम्यते अहोमोहस्यमा।
हात्म्यमवेद्यायोदितेजगत् नविरमतिकायः यपीडयउपिनाक्तिका विदेहामापुरत्योमिन्नहमे
केवमूढधीः यात्मभिज्ञनसन्यामात्दान्मदान्नामम मनुताल् ३३ नह्यस्पृष्टतमोनाथप्राप्नाचा
यथायोगिणा नेविद्वीयाम्मनेवाहेरमेनेनयथारमा ३४ किमपियेतेव्यमवन्कामापेकामहा
नयः सापेतवनाभार्याचादेवावाकाललविद्धता ३५ नुनेमेभगवान्मीतोविसृष्टःकेनापिकर्म
णा निवेदायेऊराशायायमेजातःस्वत्वावहः ३६ सतोग्रचुतादन्यका
हामोहविहेहानमितियाहम
मेभोगामिकतोसा ३३ यवेनिर्विसमसतीग्रतःपरमेवंकरीयामीमादहस्तहिति अयमोप्रवरग्रानेतु
आत्मानमेवनिरुधनेविकीयुविशेषेणाकोमाग्रनेनेवमहत्त्वमेरमाललतोयेथा ३४ ग्रन्मस्यात्तवृत
हशोयुतिकिरपदिति आयेतवृतोयकामाः विनयाः कामहाम्नावादेवावाकालकलिताः भार्यायाक
थमियक्षतवंतः किंचित् अनेनेहास्यवतयातिकः कोपिस्याहीत्यथः ३५ यवेनिश्चिमस्वभा

श्री॰ वा॰ प॰ टी॰ ५२

निरस्मिन्नूपककृनवहीनन्नक्रमार्यालवचक यमेंगतिः ८ नदेवा इहपलोकानिति ९ वामइति प्रपद्यमानतया
देकलहदेवः वार्तागो श्रोदेतर्भवेदित्यर्थः चित्तेकाग्रताहेतावस्तुतिलतत्तासमाधिहेतुरिति शुक्रकारान्
शिक्षितानामपि हृसनश्रुतिनत्रापायमाहजितेति श्रामनजयप्रवासजयःतस्यचजयप्रश्वासार्थीनेमनोनिश्चले
भवति ननुतत्ता निर्मलंमस्यपिमनो विषयवासनयोपहितिवितिपेत स्वपुमाविवसवेयालोयेतवानदा
किंतत्राह वैराग्येति वैराग्येणाविहितप्रमानश्राभ्यासयोगेनलहसे श्रियमाणास्थिरीक्रियमाणा ॥ पक

संततजयशिततमत्वामहतीश्रीहितानतः वर्मेनैकेकाशः प्राणान्दोहोपापाकोरपोषयत् ११ अथ
योगयुः भूत्राघोत्यः वज्रमाः स्मप्राणयोः तत्राप्येकं निरोमिदहेकस्मात्राभवतीति ८ सुत्तीशी
तमिमंतस्याद्युपदेश्यमसिद्धमलोकानवरवेतमालोकततविविस्मया ९ वाजेवहूनांक
लहोभवेद्वानामिति एकपवनवेगस्मान्नमार्यायोऽवककाणः ९ मनएक त्रैसपुमाशित
एवोसानितासनः वैराग्याभ्यासयोगेनश्रियमाणामतेहितः ॥ यस्मिन्मनोलयउपदेयदेतवाग
नैः शनैर्मुचतिकर्मेशाश्वत् मतेनतूष्केनरजलमस्वविपूयनिर्वाणमुपैत्यनियतम् १२ ॥

इतिकुत्रतत्राहयस्मिन्निति यस्तयविते पापात्मकंमनः एतत्स्मिन्समानेदस्पे भगवतिलतासदेसक
मेशाश्वतुकर्मवासनामपुंचतितस्मिन्नत्रकर्मवासनाभ्यागोपिस्वपुमिवहृयोत्पुचोः नससेनेति तूष्केनाप्यशा
त्मकेनसंस्रमसोरभावोविहितेपलयाभावान्निर्वाणमस्तृतिकेप्ययाकारेणावस्थानमुपैतिकृतः श्रानिपतं
स्थनेगुणाः नकार्यचतत्रहितेतत्रुक्तं योगशास्त्रे मनसोवृत्तिशून्यस्यब्रह्माकारतयास्थितिः यासंप्र

३४

नानाभाषोपसमाप्तिपि पीपिनसुगि १२

५२

नवमे कुररादिभ्यो देहस्तस्योपशिक्षितम् स्वनिर्वेदहेतुतया योऽभूदिति तत्क्रमेण वर्ण्यते अथ सत्त्वपितिति माहप
रिग्रहो हीति यद्यत्प्रियतमं तत्तस्य परिग्रहः तद्विद्वान्परिग्रहो दुःखमिति विद्वान् सत्त्वपक्षे किंचनः न
किंचिन्मात्रग्राही न तु दरिद्रः तदाह सामिषमिति १ अमेकाशितात माह न मे इति गेहपुत्रिणामहता ।
या भवति सा चिन्ता च मे नास्ति आत्मन्येव क्रीडा यस्य आत्मनि रतिः प्रीतिर्यस्य सः नन्वतत्सर्वे तयोः किमाह

ब्राह्मण उवाच परिग्रहो हि दुःखाय यद्यत्प्रियतमं नृणाम् अनन्तं सुखमाप्नोति तद्विद्वान्यस्त्वकिंचनः १
सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनोऽन्ये निरामिषाः । तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत २ न मे मानापमा
नौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ३ द्वावेव चिन्तया मुक्तौ
परमानन्द आप्लुतौ यो विमुग्धो जडो बालो यो गुणेभ्यः परं गतः ४ क्वचित्कुमारी त्वात्मा
नं वृणानान्गृहमागतान् स्वयं तानर्हयामास क्वापि यातेषु बन्धुषु ५ तेषामभ्यवहारार्थं
शालीन्रहसि पार्थिव अवघ्नन्त्याः प्रकोष्ठस्थाश्चक्रुः शङ्खाः स्वनं महत् ६

एवं नैरपेक्ष्यं परमं सुखमित्याह द्वाविति ४ विमुग्धः अज्ञः जडः अनुद्यमः एवं भूतो यो बालः यश्च गुणेभ्यः
परमेश्वरं प्राप्तः तौ द्वौ निश्चिन्तौ इति एकाकित्वे शिक्षितमाह क्वचिदिति द्वाभ्याम् तदा तत्र
गतान् बन्धुषु यातेषु ५ शालीनः शालीनत्वं लज्जा तया रहसि अवघ्नन्त्याः कण्डयन्त्याः शङ्खाः स्वनं चक्रुः ६ सा महत्त्वं
तीत लज्जया शाल्यवहननं जुगुप्सितं विदित्वा एकैकशः क्रमेण एकैकं भञ्जयन्त्या करात् तस्याः ।

श्री० भा० प० टी० ५३

एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीयभेदशून्योऽभूत् कारणभूतादिषु शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु १६ साम्ये गुणसाम्ये प्रधानं तदुपाधिः पुरुषः तयोरीश्वरः परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरे अस्मे च मुक्ता जीवाः तेषां परमः आराध्य आस्ते अतः कैवल्यसंज्ञितः मोक्षशब्दाभिधेयः तत्र हेतुः केवलेति निर्विषयः स्वप्रकाशः आनन्दानां संदोहः स परमानन्दरूप इत्यर्थः निरुपाधिकः ततः केवलादेव स्वदृष्टिदृश्य इति केवलेनात्मानुभावेन कालेन सूत्रं क्रियाशक्तिप्रधानं महत्तत्त्वं सृजति जीवसंसारहेतुभूतं तेन हेतुनेमामात्मेति संबोधयति ॥१८॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु १७
सत्त्वादिष्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः १८ केवलानुभ
वानन्दसंदोहो निरुपाधिकः केवलात्मानुभावेन स्वमायां त्रिगुणात्मिकां १९ संक्षोभयन्सृज
त्यादौ तया सूत्रमरिंदम तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तिं सृजन्तीं विश्वतोमुखं २० यस्मिन्प्रोतमिदं
विश्वं येन संसरते पुमान् २१

रिंदम अरीन् संगादीन् दमयति तं सूत्रमर्थं सूत्रस्यैव व्यक्तिशब्देनोक्तमा नस्पृतामिति ह्यालिंगेन परामर्शः त्रिगुणव्यक्तिं गुणत्रयस्य कार्यम् अतएव विश्वतोमुखं नानाविधवि गुणात्मकं विश्वं महंकारद्वारेण सृजन्तीं त्रिगुणकार्यस्य सूत्रस्य तत्तया कारणमाहुः यस्मिन्निति कारणभूते समष्टिभूते सूत्ररूपे यस्मिन्निदं विश्वं प्रोतं ग्रथितं वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि संदृब्धानीति श्रुतेः येन वायुप्राणरूपेण जीवः संसरति ५३

39

ततः च नैदैतस्कूर्तिः उत्साह तदेमिवहिर्देर्शना दिना ग्रेतरेस्तु त्माउ योगतात्मात स्पञ्च ञ्ज करगोद्धग्र चितः भेदी वो
घ इति केत्र तेनेतृ पतिमथिन वेदतद्धत ७ समपांत शितितमाह पकचारीति यो गितंसमदेस्मा पिमागेऊ
मारीगुरुः ततनसगत्मागे स्वपंः स्व यथाज्ज ना कोकमान पकाको विचरति नियतनिकेतारहितस्वस्तदाःप्र
मतस्यपकंतनासो चग्रचारेगतिभिः मविषा निर्विंशो वतितनलहसतेचग्रस्तदा पग्रमितभाषी चततदनण

तदेवमात्मत्मवरूढचित्तो न वेदकिंचिद्बहिरन्तरं वा यथोन्मत्तकाशेन्द्र पतिंग्रजे तमिथोगतात्मानदृ
ष्टायर्थेव १२ एकचार्यनिकेतः स्यादप्रमत्तो गुहाशयः अलक्ष्यमाण आचारैर्मुनिरेकोऽल्पभा
षणः १४ गृहारंभोतिदुःखाय विफलश्चाध्रुवात्मनः सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुख
मेधते १५ एकोनारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया संहृत्य कालकलया कल्पांत इद
मीश्वरः १६ ॥

निर्वेदतीत्यर्थः १५ किंच गृहारंभ इति अध्रुवात्मनः नश्वरदेहस्य गृहारंभः अतिदुःखाय भवति न च यावद्धते १५ का
कस्मान्न ग्रानिरपेता केवला दीश्वरादि एवसृष्टिमत्ता तात्पर्य नास्ति हष्टांतमपासंभावितावितियतंके ष
संसहार प्रकार माह एक इति सार्देन योगात्मकः कारकनिरपेतः पूर्वसृष्ट मिदं जगत् कालकल

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ४४

मतनामं दर्कं तो ऋवेवयति जायेति ह्याभ्यां यस्मादेहस्याश्रियविकोषयामोगसंयादने कयाजायादिवर्गानिनवन्। १९
स्याति पुरुषः कथंभूतः कृतकृत्य यामवति तथावरुद्धानि सविना नियनानि यस्मः येनसः देहवि शेषणावास
देहः सातेमस्यागुणोतेअवसीदतिन यपति किंवेदहनाशे पिनडः त्वसमानिति नाह अस्यादेहान्तरवीजक
मस्तिष्ठति नूतस्यैव यमो यस्यासः २६ किंचनिर्ह्ने तिग्रसे देहनरामिमानेन पुरुषंवा एकनाः स्तप्रतिनिजह्नाअप

जायात्मजातंऐपयञ्चम्मनसुधाम वर्गाम्बुस्यातियुक्तियविकोषनयावितनवन्
सांतेसकृतकृमवरुद्धयनःसदेहः स्वह्नास्यवीजमवसीदन्नितूतयमः २६
जिह्वेकतोऽम्रपकर्षतिकर्हिनयोशिस्तोऽन्यतनत्वगुदंश्रवणाकृतापि
न ज्ञोतोन्यतस्पलहकह्नावककर्मशक्तिवलः समन्यइवगोहपतिरते
ति २७ ॥

कर्षति आक्रियते तिकर्हिकवावित् तर्षापिपासाजलेप्रति शिश्नोऽथवायंप्रति तत्क स्पर्शप्रति इहरंअन्तमा
त्रेप्रति श्रवणंशाब्दप्रति घ्राणोगंधप्रति चपलहकृतूपंप्रति कवित् कवित्वहाविषयेप्रति कर्मशक्तिः॥ ४४
अन्यदपिकर्मेंद्रियंतेनतिरोढयति २७ ॥

तदेवेशितुः सर्वसमर्थमाह यथेति स्वहृदयादूर्णां वक्त्रतः वक्त्रेण संतत्य विस्तार्य तया विहृत्य क्रीडित्वा भगवद्ध्या-
नपराणां तन्मात्ररूपतापत्तिश्च भवतीति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषात् ज्ञातमित्याह यत्र यत्रेति २२ सकलं एकाग्र्यं कृत्वा
प्रवेशितः निरुद्धः सन् तद्ध्यानेन तत्सात्मतां तत्समानरूपतां याति तन्मात्ररूपतामितीति माटेला धेना पूर्वरूपमसंत्यजन्निमस्मा-
भिन्निःयः यदा तेनैव देहेन तत्सारूप्यं तदा किं वक्तव्यं देहान्तरे तत्सारूप्यं भवतीति २३ स्वदेहादेव शिक्षि-

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतत्य वक्त्रतः तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः २१ यत्र यत्र मनो देही धा-
रयेत्सकलं धिया स्नेहाद्द्वेषाद्भयाद्वापि याति तत्तत्स्वरूपतां २२ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन्कुड्यां तेन
प्रवेशितः याति तत्सात्मतां राजन्पूर्वरूपमसंत्यजन् २३ एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता म-
तिः स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो २४ देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतुर्बिभ्रत्स्म सत्त्वनि-
धनं सततार्त्युदर्कं तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः २५

तमाह स्वात्मेति २४ आत्मनो देहात् शिक्षितं गुरुत्वे हेतुः विरक्तिविवेकयोर्हेतुः विरक्तिहेतुत्वमाह सत्त्वनिधने
उत्पत्तिविनाशौ बिभ्रत् किंच सततार्त्युदर्कः एवमेवात्मफलं बिभ्रत् यद्वा सततमार्तिरेव उदर्क उत्तरफ-
लं यस्य तत् सत्त्वनिधने बिभ्रत् विवेकहेतुत्वमाह तत्त्वानीति यद्यप्येवं तथापि एवं अस्योपकारिणोपि देहेनैवा-
स्था कर्तव्येत्याह तथापीति पारक्यं श्वशृगालादिभक्ष्यमिति निश्चितवान् २५ ॥

ननु किं बह्वीभिर्गुरुभिः नहि एकेनैव केन भृगुप्रभृतिभिर्बहवो गुरवः प्राश्रिताः तत्राह नह्येकस्मादिति ब्रह्म यद्यप्यं वृनि
प्रपंचभेदादिभिः अयं भावः नैतत्परमार्थोपदेष्टारो गुरवः किंतु नन्यमतिरेकांशमात्रान्नसंभावनादिमात्रेण
वर्तकाः यथावद्गुरुत्वमेवेति ज्ञानशब्देन गुरुत्वमेव वदन्तीति मद्भिन्नेन गुरूपदेशान्मुपासीसन्तनिउक्तेवत
स्मात्गुरुप्रपयेन निश्चितात्मा अयमुत्तमः इति ३१ विप्रोऽदनामेयः योगाद्धिमातृहमर्थो पदे हेहयाय्याः इत्युक्तमानत्र

नह्येकस्माद्गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात्सुपुष्कलं ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ३१ श्रीभगवानुवाच इत्युक्त्वा स यदुं विप्रस्तमामंत्र्य गभीरधीः वंदितोऽभ्यर्चितो राज्ञा ययौ प्रीतो यथागतं ३२ अवधूतवचः श्रुत्वा पूर्वेषां नः स पूर्वजः सर्वसंगविनिर्मुक्तः समचित्तो बभूव ह ३३ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे अवधूतगीतेनाम नवमोऽध्यायः ९

यथागतं तथैव यदुः कृपयायया विस्मयार्थः ३२ भगवान् श्रीयं ब्रह्मविन्कुलमिति स्मात्वानेन नः पूर्वेषां पूर्वज इति श्रुत
मंत्रग्रहश्लोकाः कपोतमीनहरिणाः कुमारी गजपन्नगाः पतंगः कुररश्चाष्टौ हेयार्थे गुरवो मताः हेयार्थमा
ज्यार्थं मधुकृन्मधुहर्ता च पिंगला चार्भको हयः उपादेयार्थविज्ञाने शेषाः पृथ्व्यादयो मताः तद्वचांतरभेद
श्रुतत्रतत्रस्कटीकातः अध्यायविनये वा पूर्वाश्चा वीरिताः क्रमात् ३३ इति श्रीभावार्थदीपिकायाम्

41

ते देवं देहाग्रहादित्यादिभिर्विरक्तिविवेकहेतुतया पप्रच्छेदानीं मम देहस्याभिरुचिर्लभ्यते देशे यंत्रे शरीरानिशांविषयेष्वेष्टे तिष्ठाभ्यां पुरागिरिशयीयामिति पुरुषेषु पुरुषदेहे ब्रह्मलोके वा लोकान्प्राप्य वोस्यायियात्राणोत्रदि यमिनन्त तदूर्ध्वं तासे मेपोरूपीमिये निष्कृतिम्य पुरुषलेवादिलना मात्मेत्यादि १ स्वयं हि कदाचिदपि ष्टा जो व आदि देवता वा गादिभिः सह स्पष्टवान् नास्मिन्नेव प्रतिभागाको प्राशीतं प्राचेत सवितान्येगा शरीरम प्रवशरीरं यथाक्रममानीतवा न तनस्माद्देवताः सोऽत्रवीदृशायतनं नत्ताद्रिस्माने अस्मिन्देहे प्रविशेतनिति तदाहूताभ्य इत्यादि तथा ताभ्यो गामानयता अब्रुवन्नवैनोयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयता अब्रुवन्नवैनोयमलमिति ताभ्यः पुरुषमानयता अब्रुवन्

स्नानापुरयाणिनिविधाय जयामस्या ताप्ताहुतानस्मै रूपपञ्चनलगदेग्रामस्यात् तेत्तिरत्नत्यदयः पु हंसविधायपत्र स्थावलोकाविधानामदमापदेवः २८ लब्धाम्बरं लभमिदेवहृसं भवानिमानुष्य मयेहमनित्यमपीहयीयः दूरां यतेतनपतेदन्नन्यावृत्तिः प्रयत्नायविप्रपः पुनरत्तमवंतस्यात् २१ एवंमत्वानवैराग्याद्विज्ञानालोकमात्मनि विचरामि महीमेतां मुक्तसंगोनहंकृतिः २० ॥ रामः ॥

लक्षतेवतेनिव २८ तस्मात्तवहूनां मे भवानां जन्मनामंते मानुष्यं निजमपार्थं दमपुरुषार्थं प्रापकं देवाद्यत्रतन्मनुष्यत्वमनुनिरतो मनुष्यो वाप्यमन्तया वृत्त्यावेतावद्देवदत्ताणीजातिः प्रयत्नमापयते तवद्विषयः पुनः सर्वतः पथ्यादिभोगिरूपपिस्यादेव २१ तदेवं देहयात्रादेर्विवेककृत्यानि रूपेदानीं पडक्तिमन्तकस्य कविदत्तः प्रमाहितशोनमाह एवमितिमवंवत्स्याशुहमाः शिरिततेनविशिष्टेत्तानमेवालोकः प्रहीणोयमसत्सनमधेवा आत्मविशेषतापात्मानेस्मितपव महीं विचरामि २० ॥

श्री भा. प. टी. ५९

किं तु यमानहिंसादीनभीतस्तामादौ सेवेत शौचादींस्तु नियमान् क्वचित् यथाशक्तिः तदात्मकता नाविशेषेण यमा ह्यावश्यका नियमास्त्वेकेन विशेषेण यथेच्छयेति किं च यमैः सादरं परिनष्टगुरुमुपासीत मदभिज्ञमिति मदात्मकं मद्रूपं ५ गुरुमेव वक्ष्यमाणधर्मानाचरन्नुपासीतेत्याह अमानीति निर्ममः जायादिषु ममतारहितः दृढसौहृदः गुरौ ... जायादिषु कथं निर्ममः स्यात् तत्राह जायेति उदासीनो ममेदं विवेकेन दर्शयति आत्मनोऽर्थं प्रयोजनं सर्वेत्र सम

यमानभीतः सेवेत नियमान्मत्परः क्वचित् मदभिज्ञं गुरुं शान्तमुपासीत मदात्मकं ५ अमान्य-मत्सरो दक्षो निर्ममो दृढसौहृदः असत्वरोऽर्थजिज्ञासुरनसूयुरमोघवाक् ६ जायापत्यगृह-क्षेत्रस्वजनद्रविणादिषु उदासीनः समं पश्येत्सर्वेष्वर्थमिवात्मनः ७ विलक्षणः स्थूलसूक्ष्मा-द्देहादात्मेक्षिता स्वदृक् यथाग्निर्दारुणो दाह्याद्दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ८ ॥ ग्रमः ॥

समिव पश्यन्निति अयं भावः सर्वदेहेष्वात्मन एकत्वाज्जायादिदेहेष्वस्मिन्देहे आत्मनोऽर्थः स्वार्थो ... सम एव केनचिद्विशेषेणैतद्देहे ममताभिनिवेशादेवमुदासीनः सन्न गृहेषु पश्येदिति ७ अहो कोऽसौ देहव्यतिरिक्त आत्मा यस्यैकात्म्यं सर्वेषु समः स्यात्तत्राह विलक्षण इति स्थूलसूक्ष्माद्देहाद्यदात्मा ... विलक्षणः द्वेधा वैलक्षण्यं दर्शयति ईक्षिता द्रष्टा हि दृश्याद्विलक्षणः स्वप्रकाशश्च जडात् विलक्षणमलक्षणायामत्र दृष्टान्तः यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात् प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठा

एकादशस्कन्धे ६

५९

त्वन्निवेषणीनिर्गर्वात्ख्यातलब्धसंभावनाभुवः ३ उद्धवस्यान्ततन्नाम्ये सापनोक्तिरतः परं दशमे देहसंबंधोऽन्योस्य स्तुति
नात्मनः स्वतः इत्येतद्धि गाथार्थाभ्यमतानांनिरासतः तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो विवेकज्ञानमुक्तं तत्ता
नाथादिनश्रवणस्यार्थनाप्रपदिश्नातिमत्वानन्यैतिमयां च शास्त्रायुक्त्युक्तं वैलक्षण्यं धर्मेषु ब्रवीति: प्रथम
तः स्वतत्त्वदर्शी येन वर्णाश्रमाचारमनुतिष्ठेत् । कथमकामात्मा संभवति तत्राह अन्वीक्षेतेति सर्वेभ्यो वि
षयेभ्यः इतिसःसन् देहिनां विषयेषु ममताभिनिवेशेन ये सर्वे आरंभाः तेषां फलवैपरीत्यमपश्यंस्तत एव फल

श्रीभगवानुवाच मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु मदाश्रयः वर्णाश्रमकुलाचारमकामात्मा समाच
रेत् १ अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा देहिनां विषयात्मनां गुणेषु तत्त्वध्यानेन सर्वारंभविपर्ययं २ सुप्तस्य
विषयालोको ध्यायतो वा मनोरथः नानात्मकत्वाद्विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैः ३ निवृत्तं कर्म
सेवेत प्रवृत्तं मत्परस्त्यजेत् जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम् ४

वैपरीत्यादकामः स्यात् २ किं च कामानां विषयाणां मिथ्यात्वादर्थानामसत्त्वमसत्त्वेति विफलः अर्थशून्यः अत्र दृ
ष्टांतप्रयोगः सुप्तस्येति यथा विषयालोकः नानात्मकत्वाद्देहेन्द्रियकल्पनाच्च मनोजन्यस्य मनोरथवदि
ति ३ मायाधीनप्रवृत्तेषु तत्र का स्यादिति विरुद्धयोः नित्यनैमित्तिककर्मणोस्तुल्यवाक्यविहायसपायत्वादिति स्मृतिः
अतः प्रवृत्तं काम्यं कर्म त्यजेत् निवृत्तं नित्यनैमित्तिकमेव कुर्यात् आत्मविचारे तु सम्यक् प्रवृत्तो नित्यकर्मचो
दनामपि नाद्रियेत नित्यनैमित्तिककर्मको यः आदरेणापि जिज्ञासाकर्तव्या ४

श्री॰ भा॰ प॰ गी॰ ४॰

अग्निसाहचर्यमेवाह वैश्वानरीतिविश्वात्मेतिविश्वाः तेन शिखेत्याद्यमानेन गुरुणोपदिष्टा वा अतिविशुद्धा बुद्धिः गुण
कार्यभूता मायां निवर्तयति यदा तत्कर्मोर्द्धिगं स्वेजीवस्य संस्पृष्टानि मिन्नेनानुगुणांश्च संदध्या आत्मस्मिन् निश्चित: तस्मा
त्स्वरूपकारणे न विश्वपाचकत्वे यान्ना भावाभावात्मत्वमानाद्दूरे भवतीति ४२ एवं तावदात्मकाशज्ञानस्वरूप
निरूपकत्वादात्मकर्तृत्वाद्यस्य भोक्तृत्वेदेहाभिमानिकाः न च्युतिनिर्लिप्तत्वं सर्वमनिमित्तमपाचयन्तः सर्वतो विमुक्ताः
स्वात्मस्वानेन न स्वात्मा इत्यनविलन्तः स्थूलसूक्ष्मादिभ्यादिभ्या न देवक्रतिसमनन्येन नित्येन प्रथैमता

वैश्वानरी मातिविश्वाद्बुद्धिर्युनोतिमायां गुणं संस्पृष्टा गुणांश्च संदधयदात्म
मेतत्स्वयं वपुषा स्वयमित्थमग्निः ४२ अथैषां कर्मकर्तृत्वं भोक्तृत्वं हवेकः
स्वयं नानात्वमथ नित्यं लोककालागमात्मनाम् ४३ ॥ गमः ॥

न विशेषेण संदेहो मा भूदिति तत्कर्मनिराकरणं सुखावयति अथेति अथ समन्यते एषां जीवात्मनां कर्मकर्तृत्वं
हवेकः स्वयं भोक्तृत्वं च नानात्वमिति एवं हि जैमिनीयामन्यन्ते अत्रहंश्रमयातेयप्रकृत्यात्मा स्वप्रतिशरीर
भिन्नः कर्तृभोक्तृरूपश्च नत्वनात्मरूपभूतो निर्विकाररूपकः परमात्मास्तीतिपृथ्वाडुः अत्र हंसमयतिजैयोस्तत्तवः
सर्वदेवहीतितत्त्वावैराग्यं वनं संभवति न यावद्भोगस्यानानामनित्यतामावेशं भवेत भोगकालस्वात
त्पायकर्मबोधकागमस्यवाभोक्तान्नोवाप्तेन तदस्तीत्याह अथनित्यं लोककालागमात्मनामन्यत्र

श्री गुरु

४३

43

श्रुतेनैवहस्तेनेन निवर्त्तनादिन विभुत्वेकत्वादयोपि सिद्धेत्याह नियोगेतियस्मादाकस्तंतः प्रविष्टोऽस्मिन्नानात्वा
शादीनुत्रामोतिनन्वस्तोनाशादिमानूपवेदेहगुणाननित्यत्वादीनूदेहात्मनोनित्यादिस्त्रूपोऽन्यात्मानभवति
तुतस्थानित्यत्वादिभिरपिवेलत्वापादनमितिभावः ४ नन्वयेदेहसंयोगात्तद्धर्मभाक्त्वदात्मनल
स्यगात्मकयदेहेननतद्धर्मवास्तवेयः संबंधवाज्ञानः ममितिदासः निवृत्तिः नवाहयोवास्तिप्रकषस्येस्यास्या
योनेमीयागुणोयोस्मात्तत्वः संबंधकल्लोदेहादिरचितः पुस्तोजीवस्यायेसेसाद्रः नविवथनः तद्यास्मा
तः द्वियस्मादेवतस्मादात्मविधानत्रिवतिकेत्याह आत्मनोविधाविस्तानेनस्याद्धिनत्रोमाआखिदित

नियोगोयस्मात्तद्वानानंततत्वानागमान् अनुभविस्थावतपवेदेहगुणास्मयः ४ घोसोप्युरौर्वि
शविनोदेहोयेपृथक्त्वमहि संस्थावत्तनिवेयोयपुस्तोविद्याकिंतानतः ५ तस्माजिज्ञास्यपात्मानमा
त्मनस्यैकेवलेपरं संगत्यनिमेहेतद्दूलत्वतुद्धिपयाक्रमम् ६ आचार्योऽथततोवस्मादेतेवास्य
तत्त्वार्थतः तनस्यानप्रवचनंविद्यासंधिःस्ततोवहः १२

वापरच्छेदः ५ यस्मादेवंतस्मात्जिज्ञासयात्मनिचोरात्मसंबंधात्मनिकार्यंकारणात्मंवानपवंविस्मिनसम्यक्
ज्ञानामपततपतस्मिन्देहादेवस्तुहिस्थलंहतंकसेणाजिवसेनलब्धेन ६ गुरोर्लज्ञाविद्यास्ताविद्यातत्का
र्येत्रिरस्येततमेतिस्फूटेकतेविद्यायातिमण्यावतिरूपकेवातिरूपवृत्तिआचार्यइति आद्यः ३तरः प्रथमः
ततस्यातेतयामंथामसूत्रेकाइष्टप्रवचनेऽ३पदेशः विद्यासंधिः संयोगभवत्रविविवतस्याचक्षतिःआ
चार्यः पूर्वरूपंवालोऽ३तररूपंविद्यासंधिः प्रवचनंसंधानमिति १२

श्री॰
भा प
टी
४८

अंगीकृत्याप्याह यदीति तं योगे यावद्येन विकुर्यन्यामात्मा न मृत्युनं प्रभवेत ॥ ॥ न यावि यियावनी वेसार्वं भवि य्यतीति चेत
तेत्राह कोन्विति यतः अंतिके वर्तमानो मृत्युर्नेत छिद्दाति आत्मानं वयस्मानेत्रति २ एवमस्मिन्न्लोके तावन्नास्तीत्य
कंलोकांतरे पितथैवेत्याह कृतमिति कृतं तत्सगीदिनदीपकं इष्टमद्रीपाहुलामहत्नं ब्रह्म्याय परगुणोहावाविष्कृतं
ग्रत्वयोनाशः वयोपतयः तैः इष्टयद्वा यानो नाशः भ्रमयोः स्मातिप्रायः तदृष्टांतदृशास्माह एवमित्यर्थः किं

यदि प्राप्सि विज्ञाते वज्ञानेनेनिष्ठा वेह संख्ययोः तेभ्यस्त्वान विकुर्यो गम्मृत्युर्नप्रभवेद्यथा ॥१॥ कोन्वर्थः सुखय
त्येनं कामो वामृत्युरंतिके आहात्मनो यमानस्य वयमेवनतोष्टिदः २ कृतंवहृद्धेच ... समजलयाभय यतस्त्वं
सर्वैः वहेतपायकामनात्कृषिवत्कापि निष्फलं २१ ग्रंतरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः तेनापि
निर्जितंस्थानं यथागच्छति तच्छृणु २२ इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः भुंजीत देववत्
तत्र भोगान्दिव्यान्निजार्जितान् २३ स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते गंधर्वैर्विहरन्मध्ये देवीनां
हृद्यवेषभृत् २४ स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना क्रीडन्नवेदात्मपातं सुराक्रीडेषु
निर्वृतः २५ ॥

कामेमहतिनस्वभावः नतंनतस्मात् कृषिवत्पाव हृ
तत्रवहनवंनसयावेगुणपाहिनूपाविज्ञायस्मि
विघ्नातहतवहृत्वेवमनकृतमपिनिःफलं २१ विघ्नैर्वेगुण्यपाद्यभावमंगीकृत्यापिनाशाहृ तत्रपवि
ह ग्रंतरायैरितिपंचभिः निर्जितमार्जित २२ यज्ञैर्देवतांइन्द्रादिरूपाइष्ट्वा २३ स्वपुण्यैरुपचिते तत्र भोगमुपन्नये
वीनांमध्येविहरन्गंधर्वैरुपगीयते २४ कामेनेच्छयागच्छताविमानेनकिंकिणीजालमालिनात्युद्दंडिका
समूहशोभिनामहत्स्त्रीभिः सहक्रीडेषु नंदनादिषु क्रीडन्नात्मपातं नवेद २५ ॥ ४८

44

न च भोग्यानां विविक्तो दान्मायामनादौ चैवां गम्यादित्याह सर्वभावानामोहकत्वं हन्तो संस्थास्थितिः उत्पत्तिकौ प्रवाहरू
पेणानित्या तथा च वदन्ति न कदाचिदनीदृशं जगदिति अतएव कर्ता कश्चिदीश्वरोपि नास्तीति भावः किंचेय
थाय थाचुन ननु मायामयो नर्थः न चात्मस्वरूपमूर्तेनित्यमेकं ज्ञानमस्तीत्याह तत्तदिति घटपटाद्याकारभेदे
न यो जायते अतो नित्यमभिपतेव अयमूढोभिप्रायः नाहं निमज्ज्ञानं स्वरूपमात्मा अपितु ज्ञानपरिणामवान् न
च विकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगः तथाहुः विक्रियात्मा न स्वरूपमनन्नित्यत्वे विरोधमनह इति अतोस्मत्कोऽप्रियादिर
हितस्य परिणामासंभवात् देहेन तत्त्वमेवरक्षार्थं नात्म इति एव श्रेयसी न निष्कृतिरिति १५ तत्रतावन्नेडक्को

मन्यसे सर्वभूतानां संस्थानोत्पत्तिकोपयाम् तत्त्वदात्मनि भेदेन नाथने भिद्यते च यौः १५ एवमस्य
सर्वेषां देहिनां देहयोगतः कालावयवतः सन्ति भावा जन्मादयोऽसकृत् १६ अत्रापि कर्मणां कर्तुरस्वा
तंत्र्यं च लक्ष्यते भोक्तुश्च दुःखसुखयोः कोन्वर्थो विवशं भजेत् १७ न देहिनां सुखं किंचिद्विद्यते विदुषा
मपि तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परं १८

मगीकृत्यैवं सन्त्येव प्रमादमायमुपुरुषनिमार्गस्यानर्थहेतुत्वं दर्शयंश्च यतिपवमपीत्यादिना लोकानां लोकपालाना
मित्यतः शालेन नश्रेयेन भंगहेतुश्च कालावयवतः सन्त्यवत्याहितुपाल १६ अत्रापि कर्मणाः स्वातंत्र्यं पदेहकर्मणाः
एवमेव भावा संभवादित्यर्थः १७ ननु येसम्यक्कर्मकर्त्तेज्ञानंतित्वे नहि विनयवर्तनज्ञानं निजप्रवद्दुः खिन
इतिवेतवाहनेनिविदुषामपि क्वचिदपि न विद्यते तथा मूढानामपि न विद्यते अतोवयकमकशलत्वा
त्वाविन इति नेमो केवलं हर्षवादेकाश्चेमर्थः १८

श्री॰ भा॰ ए॰ टी॰ ४५

एतेनैव स्वयमीश्वरत्वः विकारोगो स्वाभाविको गोकारः परिणामः प्रमदविशेषाच्चा सर्वमेंगीकृत्य निराकरोति च।
त्मभिः तत्र यदुक्तं कर्तृभोक्तृरूपेण वाऽऽत्मेति तन्निराकरोति गुणा इति गुणा इंद्रियाणि कर्माणि सृजंति न त्वा-
त्मा प्रात्मवेंद्रियाणि प्रवर्तयन् कर्माणि करोतीति तत्रेश्माह गुणः इति गुणः सत्वादिः गुणान् इंद्रियाणि अनु
सृजते प्रवर्तयति न त्वात्मा अतः कर्तृत्वं नात्मनोस्ति भोक्तृत्वमप्यौपाधिकमित्याह जीवस्त्विति गुणसंयु
क्तः इंद्रियादिसंयुक्तः कर्तृत्वमनेनाह असौ तु स्वरूपेण कर्मफलानि भुंक्ते ३१ यच्चोक्तमात्मनो नानात्वं तदपौ

गुणाः सृजंति कर्माणि गुणोनुसृजते गुणान् जीवस्तु गुणसंयुक्तो भुंक्ते कर्मफलान्यसौ ३१ या
वत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः नानात्वमात्मनो यावत्पारतंत्र्यं तदैव हि ३२ यावदस्या
स्वतंत्रत्वं तावदीश्वरतो भयं य एतत्समुपासीरंस्ते मुह्यंति शुचार्दिताः ३३ ॥

पाधिकमित्याह यावत्स्यादिति गुणानां वैषम्यं अहंकारादिकार्यरूपेण तावदात्मनः एकत्वे कार्ये पारतं
त्र्यमुक्तं कस्य वा लोकपालादीनामपि मध्ये यत्मितत्कृतं तत्राह नानात्वमिति ३२ यच्चोक्तमभिशपितप्रवृत्ति
देव भयमिति तत्राह य एतत् इति एतत् गुणवैषम्यं तत्कृतं कर्मभोगवैचित्र्यं उपासीरन् सेवन्ते ते ७४
लोकादीनामनिमज्जनात् शुचार्दिताः प्रेताः सन्तो मुह्यंति ३३ ॥ ॐ रामसत्यं ॥

कालेन चालितः पातितः २६ अनुमितिं हि विधानिषेधानुसारेण काम्यकर्मणि वा तत्फले वनेनार्थमेवातन्त्रकाः
म्यकर्मप्रवृत्तेर्गतिरुक्ता अथ धर्मप्रवृत्तेर्गतिमाह यदीति यदि वैसनन्यः अजितेन्द्रियत्वात्कामात्मा अतः कृपणः
अनात्मज्ञो मोमहत्वात्फलः अतः स्त्रैणः स्त्रीलंपटः तदर्थं विहिंसकः २७ किंच दुष्टजनसङ्गेनोऽभिनीयते नायुधे
पशूनविधिना हत्वा तमः तमोगुणं स्थावरतां याति २८ एवं काममेव प्रवृत्तस्य नरकस्य न निष्कांतिः ... पश

तावत्स मोदते स्वर्गे यावत्पुण्यं समाप्यते क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन्कालचालितः २६
यद्यधर्मरतः संगादसतां वाजितेंद्रियः कामात्मा कृपणो लुब्धः स्त्रैणो भूतविहिंसकः २७
पशूनविधिनालभ्य प्रेतभूतगणान्यजन् नरकानवशो जंतुर्गत्वा यात्युल्बणं तमः २८ क-
र्माणि दुःखोदर्काणि कुर्वन्देहेन तैः पुनः देहमाभजते तत्र किं सुखं मर्त्यधर्मिणः २९ लो-
कानां लोकपालानां मद्भयं कल्पजीविनां ब्रह्मणोऽपि भयं मत्तो द्विपरार्धपरायुषः ३० ॥

इत्याह कर्माणीति २९ न चापि लोकानां निर्भयत्वमस्ति धर्मेण प्राप्तलोकपालानां भयमस्तीति चेत्
नेत्याह लोकानामिति द्विपरार्धपरमायुर्यस्य तस्य ब्रह्मणोपि तथा च श्रुतिः भीषास्माद्वातः पवते भी-
षोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति अतः प्रवृत्तिमार्गस्य वमन चेहे तत्ता हिरल्का

एकादशे तु बद्धमोक्षमुक्तानां मायामूलतोच्यते । साधूनां च तथा भक्तेर्लक्षणं चाभिधीयते ॥ नित्यबद्धो नित्यमुक्त एक एवे-
ति मे भ्रम इति यदुक्तं तत्र किं बन्धमोक्षयोर्विरोधात् भ्रमो नित्यो वा नाद्यः बन्धमोक्षयोर्वास्तवत्वाभावादित्याह बद्धो मु-
क्त इति व्याख्या आत्मनो बद्धो मुक्त इति व्यपदेशो गुणतः सत्त्वादिगुणोपाधितः न तु वस्तुतः नन्वौपाधिकत्वेऽपि
तद्गुणपाकादिवद्वास्तवत्वं किं न स्यात् तत्राह गुणस्य मायामूलत्वाद्बन्धनं नास्ति अत एव मोक्षोऽपि नास्तीति च

श्रीभगवानुवाच बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य ।
मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनं १ शोकमोहौ सुखं दुःखं देहापत्तिः ।
श्च मायया स्वप्नो यथात्मनः ख्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवी २ श्रीमः ॥

तत्कार्यं सर्वं शास्त्रविरुद्धं च अतस्तत्राह इति मे व्याख्येति एवं सत्यात्मनो निर्णयः अलमिति कृतं किं तत्संशयः अथ
वैवमन्वयः आत्मा बद्धो मुक्त इति या व्याख्या उक्तिः सा मे गुणतः सत्त्वादिगुणोपाधितः न वस्तुतः अत्र हेतुस्तेन गुणा-
नित्यतीतिस्वरूपस्य व्यतिरेकमाह अत एव न मे बन्धनं मोक्षो वेति अर्थसमाप्तौ । एवं कारणमूलगुणानां मा-
यामयत्वात्तत्कार्यसंसृतिर्माययेति अपि च यतः शोकमोहाविति यथा स्वप्नः आत्मनः बुद्धेरेव ख्यातिर्विवर्तः

46

नन्वेवमपि तन्मात्रं किं तन्मायामयत्वमपीत्याह कालः इति स्वभावो देवत्वादिपरिणामहेतुः धर्मस्तु भोगका
रणं गुणाख्यानि कर्माणि मायातो भेदमतिमामेव प्राहुः नन्वस्य त्विदृशाः संसृतिनो नित्यं तिष्ठेव मुक्तिर्नेत्याह नात्र प्रयसी
निमित्तं ३४ एवंतावदेकस्यैवात्मनस्तस्य च गुणाः कार्यदेहसंबंधकृतः संसारः आत्मज्ञानाच्च मुक्तिरित्युक्तं वि
लक्षणाः स्थूलसूक्ष्मादिस्थादिनानात्वे वचनमनात्मनिरासेन दृष्टांतोक्तं तस्यैवमित्यादिना तत्र दृष्टान्तिगुणाधि
ति प्रथमः प्रश्नः गुणात्मसत्त्वे मुक्तिः स्यान्नैव वा आवेत्तानसाधनाभावान्न मुक्तिः द्वितीयश्च गुणेषु वर्तमानो

कालआत्मागमोलोकः स्वभावो धर्म एव च इति मां बहुधा प्राहुर्गुणव्यतिकरे सति ३४ उद्धव उवाच
गुणेषु वर्तमानोपि देहजेष्वनपावृतः गुणैर्न बध्यते देही बध्यते वा कथं विभो ३५ कथं वर्तेत
विहरेत्कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः किं भुञ्जीतोत विसृजेच्छयीतासीत याति वा ३६ एतदच्युत मे
ब्रूहि प्रश्नं प्रश्नविदां वर नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे भ्रमः ३७ इति श्रीभागवते एकादशे भग ने

भग

वदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः १०

पि तत्कार्येषु देहजेषु कर्मसुखदुःखादिषु वर्तमानो न बध्यते तथापि तेषां काशवदनावृततया न बध्यत इति चेत्।
ह्निवं योन संभवतीत्याह अनपावृतः कथं बध्यत इति यदि तु सत्वेन देहकार्यमावध्यते तर्हि कस्माद
मुच्यते इति मतं तर्हि तत्कथं इतिरष्कृति बद्धो मुक्तो वा कथं वर्तेतेत्यादि किं भुञ्जीत कथं भुञ्जीतेत्यर्थः ३९
एतत्त्रविषयं प्रश्नं किं च एक एवात्मा नादिगुणसंबंधात्रित्यबद्धः मुक्तो जीवेभ्यो नित्यमुक्त इत्यपरोक्षा
र्यस्मात् तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह नित्यबद्ध इति ३७ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे दशमोऽध्यायः १०

तदेवं बद्धमुक्तव्यवस्थामुपपाद्य कथं वर्त्तेतेत्यादि वैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह अथेति तच्च वैलक्षण्यं हि द्विविधं जीवेश्वरयोरेकं जीवानां चैकं तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्यमाह विरुद्धधर्मिणोरिति सार्द्धद्वयेन शोकानन्दधर्मवतोः एकस्मिन्धर्मिणि शरीरे नियम्यनियन्तृत्वेन स्थितयोः ५ तदेव कथयति सुपर्णाविति तौ विवेदात्स्य मधु तौ सदृशौ चिद्रूपत्वात् सखायौ अवियोगात् एकस्मादयं यदृच्छया मायया कृतनीडौ इति वृक्षो देहः ऊर्ध्वमूलमवाक्शाखं वृक्षं यो वेद स वेदविदिति श्रुतेः ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययमिति स्मृतेः कृतनीडौ कृतालयौ नितान्तं तयोरेको जीवः पिप्पलान्नं पिप्पलं स्वकृतं देहः॥

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ५ सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ६ आत्मानमन्यं च स वेद विद्वानपिप्पलादो न तु पिप्पलादः योऽविद्यया युक्स तु नित्यबद्धो विद्यामयो यः स तु नित्यमुक्तः ७

तस्मिन्नदनीयं कर्मफलमित्यर्थः खादतीत्यन्यत्वनिरन्नोऽप्यन्यः निरन्नः अभोक्तापि निजानन्देन बलेन ज्ञानादिगुणैर्भूयानधिकः श्रुतिश्च द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति ईश्वरं बलाधिक्यमेवाह आत्मानमिति अतः योऽविद्यया युक्तः स तु नित्यबद्धः अनादिबद्धः यस्तु विद्याप्रधानः स तु नित्यमुक्तः मायया अनावरणात् आश्रयस्य मोहकत्वाच्च ७॥ रामः॥

47

अतो बन्धविमोक्षयोस्तावन्मात्मनि प्रतीतिः स्वोपाधिको न तु तत्त्वत इत्याह विद्याविद्ये इति तनू शक्ती ममांशभूतानामिति
नूपाङ्को ज्ञतः मे मायाविनिर्मिते मायाशक्तिरूपत्वात् बन्धमोक्षकरी एकवचनं द्विवचनार्थेन तत्कार्ये बन्धमोक्ष
योः अनादित्वनिमित्तत्वेन स्वातन्त्र्याद्येऽनादी अतो यावद्विद्यावर्तते तावदेव यदा विद्या स्यात्तदा मोक्षः स्फु
रतीत्यर्थः तथा बन्धश्च पुराणो बन्धको भवपाशेन भवपाशाच्च मोचकः केवलः पञ्चकालिक एवमन
न्त इति तत्र शरीरिणामिति बहुवचननिर्देशाद्विषयभेदेनाविरोध उक्त इति ३ आतिथ्यावर्तनं बन्धमो
क्षयोः वस्तुतस्तु पादद्वयेनैकस्यैवेति तदिदं किमात्मभेदात् तत्रापि बन्धः नेत्याह अस्य जीवस्यैवेति न वा

विद्याविद्ये मम तनू विद्ध्युद्धव शरीरिणां मोक्षबन्धकरी आद्ये मायया मे विनिर्मिते ३ एकस्यैव ममां
शस्य जीवस्यैव महामते बन्धोऽस्याविद्ययानादिर्विद्यया च तथेतरः ४ ॥

त्मभेदे जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति एकस्यैकक एव बन्धमोक्षौ स्यातां किन्त्वस्यैव स्यातन्त्राह ममांशस्य अंशभावश्च
धेकस्यापि तत्त्वादेः स्वाप्तपाधिना विरूपो भेदः यथा घटाकाशादयः केवलाः कल्पादयः प्रतिबिम्बस्यैव
यथा वा तत्प्रतिबिम्बानामुपाधिभेदेन भेदो देकस्मिन्न् इन्दौ भेदेन जलानां प्रतिबिम्बस्यैव विवेकानाम गत
स्य न स्याद्विद्यायां प्रतिबिम्बितस्य ममैवांशस्य जीवस्यैवानन्तत्वं बन्धः न च औपाधिको भेदः स्वरूपेणेति तथा
नावः यथैकस्मिन् चन्द्रे बाह्य जलादिभिः प्रतिबिम्बितेन सर्वे मे प्रभुज्यन्ते तथा जीवाः स्वस्वादिभिः प्रतिफलन्त्यात्ति
रहस्यं सद्व्याख्यानं नित्यं मिति सर्वोपयति हे महामते शृणु बन्धमोक्षौ ४

श्री॰ भा॰ ए॰ टी॰ ५२

पतेःइंद्रियैःस्रोकैःकर्मेंद्रियैर्वर्तितत्वमस्यग्रहणस्यस्वतंत्रःतदभूतोनिरभिमानात्मदेहेंद्रियैर्नेनतन्त्रमुक्तोभवतिवेल
तएवंनतुवदन्किंभुंजीतेत्यादिप्रश्नोत्तरमाह एवमितित्रिभिःअनुगतमेवकर्मभोगाभावतोप्येवंविरक्तोविद्वा
न् ॥ नतथाविद्वानित्यस्यशयनासनादिषुनबध्यतेकिंतुतत्रतत्रविषयेषुगुणानींद्रियाण्यादयन्भोजयन्त
त्वादित्वेनवर्तमानःनतुस्वयमदन् एतदेवस्फुटयतिप्रकृतिस्थोपीतिसार्द्धेन यथाखंसर्वत्रस्थितम

एवंविरक्तःशयनेआसनाटनमज्जने दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥११॥ नतथाबध्यतेवि
द्वांस्तत्रतत्रादयन्गुणान् प्रकृतिस्थोप्यसंसक्तोयथाखंसवितानिलः ॥१२॥ वैशारद्येक्षयासंगशित
याछिन्नसंशयः प्रतिबुद्धइवस्वप्नान्नानात्वाद्विनिवर्तते ॥१३॥ यस्यस्युर्वीतसंकल्पाःप्राणेंद्रियम
नोधियां वृत्तयःसविनिर्मुक्तोदेहस्थोपिहितद्गुणैः ॥१४॥

पिनसज्जतेयथासविताजलेप्रतिबिंबितोयथानिलःसर्वत्रसंचरन्नपितद्वत् ॥१२॥ असंगेनवैराग्येणशितया
तीक्ष्णयाईक्षयाछिन्नाःसंशयाःअसंभावनादयोयस्यसः नानात्वात्देहादिप्रपंचात् ॥१३॥ कथंविद्वान्देहस्थोपितद्गुणैर्नबध्यतेतदा
हेतिनैवेलक्षणांतरमाह यस्यस्युरितितद्गुणैः देहगुणैःसंकल्पस्फूर्त्याभिःप्राणादिवृत्तिभिर्विमुक्त
इत्यर्थः ॥१४॥ रामः ॥

५२

48

इदानीं बद्धमुक्तजीवानामेव मिथो वैलक्षण्यमाह देहस्थोपीति चतुर्भिः विद्वान्मुक्तः संस्कारवशेन देहस्थो
पि देहस्थो न भवति यथा स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदेहे स्थितोपि तत्रस्थो न भवति तद्गतसुखदुःखाद्यभा
वात् तद्वत्तथा च कुमतिः अदेहस्थोपि कुमतिः अविद्वान् देहस्थः तन्निमित्तसुखदुःखभाक् यथा स्वप्नदेहागत
इति ८ अत्र देहस्थत्वेन वैलक्षण्यमस्पष्टमाह द्वाभ्यां इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु विद्वान् सः नाहं कुर्यां इ
दमहं गृह्णामीति मतिं न कुर्यादित्यर्थः कुतः गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु अतएव अविक्रियः रागादिशून्यः तदु

देहस्थोपि न देहस्थो विद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः अदेहस्थोपि देहस्थः कुमतिः स्वप्नदृग्यथा ८ इन्द्रियैरि-
न्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च गृह्यमाणेष्वहं कुर्यान्न विद्वान्यस्त्वविक्रियः ९ दैवाधीने शरीरेस्मिन्गु-
णभाव्येन कर्मणा वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबध्यते १०

क्तं गीतासु तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत इति ९ अबु-
धः स्वपूर्वकर्माधीनेस्मिन्शरीरे वर्तमानः गुणैरिन्द्रियैर्भाव्येन कर्मणा तत्र देहादौ निबध्यते कुतः कर्ता-
स्मीत्यहंकारेण तदुक्तं तत्रैव प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा
कर्ताहमिति मन्यते इति १० ॥ रामः ॥

श्री॰
भा॰प॰
टी॰
५३

एतदेवाम्नायं निदर्शनैः प्रपंचयति गामिति द्वाभ्याम् इति योदः पयः शुश्रूषोदोहो नोत्तरे त्रोत्तरालिप स्मात्सोम
र्थस्मृत्वाप्रसतीभार्याकामसन्तोदेहपराधीने श्रुतितोड्ः स्वदेहेप्रसत्प्रजा दृष्टादृष्टसाधन प्रत्नपुत्रेश्व
तीर्थस्ते आगते पात्रे दत्ते डकोतिंत्विता पादकंश्रेयदेवं दुःस्वान्तं उःखमेव यस्मात्स्तनेतिः १९ सुधा
ह्रोनोवाचमित्यंके विभ्रूणोति यस्मात्मे जगतः शोधकं वाचेत्रनस्यात् किंततः अस्यविश्वस्पस्मिता दिरूपत
द्वैतनिरूपंधः लीलावतारेपुरेश्मितं जगतः प्रेमास्पदं श्रीरामस्यकल्पादिजन्मवानस्यात् तानिष्फलांगिरंधी

गांदुग्धदोहामसतींचभार्यांदेहंपराधीनमसत्प्रजांच वित्तंत्वतीर्थीकृतमंगवाचंहीनांमयारक्ष
तिदुःखदुःखी १९ यस्यांनमेपावनमंगकर्मस्थित्युद्भवप्राणनिरोधमस्य लीलावतारेप्सितजन्मवा
स्याद्वंध्यांगिरंतांबिभृयान्नधीरः २० एवंजिज्ञासयापोह्यनानात्वभ्रममात्मनि उपारमेतविरजंमनोम
य्यर्प्यसर्वगे २१ यद्यनीशोधारयितुंमनोब्रह्मणिनिश्चलं मयिसर्वाणिकर्माणिनिरपेक्षःसमाच
र २२ श्रद्धालुर्मेकथाःशृण्वन्सुभद्रालोकपावनीः गायन्ननुस्मरन्कर्मजन्मचाभिनयन्मुहुः २३

रोधीमामनुधारयेत् २० उक्तं ज्ञानमार्गस्वरूपं संहरति एवमिति नानात्वविचारेणात्मनि नानात्वभ्रमं देहाद्यभिमानं निः
स्य निर्मलं मनो मयि सर्वगे परिपूर्णे समर्प्य सेथार्थे उपारमेत न किंचिदपि चिन्तयात् न शास्त्रपांडित्यमात्रेणोपरमेद् ३१
यद्यनीशः अशक्तः तर्हि आत्मारामत्वेनैव व्रूहि अतार्थो भवन्यापि इत्याहमपीति २२ मदर्पितेन कर्मणा निर्विघ्न
शुद्धस्तस्यान्तरंगां भक्तिमाह श्रद्धालुरिति अभियन् अनुकुर्वन् २३ ॥ रामायनमः ॥

५२

एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वरूपं तत्त्वेषु भेदं केवलं लक्षणमुक्तं इदानीं केवलं तावत्तल्लक्षणं विशेषतो न तत्तथा परेऽपि ह विज्ञे-
ये केवलतामाह यस्मात्त्रितिगुणैः हिंसेदं इं जनैः सेवां प्राणिभिः यस्मात्मा देहाभीश्वरते यत्केवलं न केनापि
क्वचित् किंचित् अर्च्यते वा सः पुरुषस्तत्तत्र नव्यानि क्रियते नानिविक्रियमन्यथैः तस्मात्तत्त्वं केवलं न युः कदृके
वितदनि वदने यश्चलिंपति अग्रहो पवित्रमस्य समस्तस्य च तस्य चेति ॥५ किंच साधु असाधु वक्रं वनो वृद्धो-
वद्धेनो वजनानां न स्त्रवीत न वानिदेत योलौकिकमवक्लेशविमुखः समुत्क स्तम्यः ॥६ अपिवा नकुर्यादिति।

यस्मात्मा हिंस्यते हिंसेयेन किंचिदमुत्कया अर्च्यते वा क्वचिमत्तनव्यानि क्रियते पुथः ॥५ न स्त्रवीतन
निवेतनक्रवेतः साधु असाधु वा वदनागुणादोषाभ्यां वर्जितः समदृकमतिः ॥६ न कुर्यान्न वदेत्किं-
चिन्नध्यायेत्साध्वसाधु वा आत्मारामोनयावृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥७ शब्दब्रह्मणि निष्णातो न नि-
ष्णायात्परे यदि श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः ॥८ ॥

योदेहिकेऽपि कर्मणापुरासीनः समस्तत्तमेव दृश्यमर्थः ॥७ एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्या-
नि यस्तु केवलं शास्त्रज्ञानाभिमानः पांडित्यमात्रसाधनैः कैः साधनैः तदर्थं निष्ठो भवेत् तेनि दर्शितवा-
न् शब्दब्रह्मणि निष्णातः ध्यर्थेनः पारंगतोऽपि परे ब्रह्मणि न निष्णातात् ध्याना यभियोगनकुर्यात्तस्य शास्त्रश्र-
मः श्रमैकफलः न तत्फलभाग्यथसर्वमायीश्रयेन चिरं प्रहृतं ॥८

श्री०
भा० ए०
टी०
५५

कामैरहतधीः अविक्षिप्तचित्तः दान्तः संयतबाह्येन्द्रियः मृदुः अकठिनचित्तः शुचिः सदाचारः अकिंचनः अपरिग्रहः अनीहः दृष्टक्रियाशून्यः मितभुक् लघ्वाहारः शान्तः नियतान्तःकरणः स्थिरः स्वधर्मे मच्छरणः मदेकाश्रयः मुनिः मननशीलः ३० अप्रमत्तः सावधानः गभीरात्मा निर्विकारः धृतिमान् विपद्यप्यकृपणः जितषड्गुणः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामृत्यू षडेते जिता येन सः अमानी न मानाकांक्षी अन्येभ्यो मानदः कल्यः परबोधने दक्षः मैत्रः अवञ्चकः कारुणिकः करुणयैव प्रवर्तमानः न तु दृष्टलोभेन कविः सम्यग्ज्ञानी ३१ न केवलं ज्ञात्वैवादिनाक थयति मया वेदरूपेणादिष्टानपि स्वधर्मान् संत्यज्य यो मां भजेत सोपि पूर्ववत्सत्तमः किमुत ज्ञानान्ज्ञानिका

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ३० अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमाञ्जितषड्गुणः अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः कविः ३१ आज्ञायैवं गुणान्दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् धर्मान्संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत स सत्तमः ३२ ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान्यश्चास्मि यादृशः भजन्त्यनन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ३३ ॥

ज्ञात्वा धर्माचरणे वा धर्मत्यागे न धर्माचरणे सत्त्वशुद्ध्यादीन् गुणान् विपक्षे दोषांश्च आज्ञाय ज्ञात्वापि यो मद्ध्यानविक्षेपतया मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयेनैव धर्मान् संत्यजेत् स भक्तिदार्ढ्येन निवृत्ताधिकारतया संन्यस्य अथवा विक्षेपकादर्शी कृष्णैकादश्युपवासादिवत् निषेधाज्ञाद्वयोर्भक्तिविद्यायां मां भजेत स सत्तम इत्यर्थः ३२ किंच यावान् देशकालापरिच्छिन्नः यश्चास्मि सर्वात्मा यादृशः सच्चिदानन्दादिरूपः तं मां ज्ञात्वाऽज्ञात्वापि यद्वा विशेषतः पुनः पुनर्ज्ञात्वा एकान्तभावेन ये भजन्तीति ३३ ॥ रामः ॥

५५

श्रवणसेवमानाः २४ ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्संगेन लब्धया भक्त्या मां स उपासिता ध्याता भवति स च ध्यानेनाल्पः सद्भिर्दर्शितं वै विष्णितं सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति २५ सत्संगलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां भक्तेश्च विशेषं पृच्छति साधुरिति साधवः स्वस्वमतिपरिकल्पिताः सन्ति बहवः तत्र कीदृशाः सम्मताः भक्तिरपि बहुविधा लोके कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत सद्भिर्महनारदादिभिरादृता एतत्तत्र कथ्यतां २६ उद्धवोऽतिगुह्यत्वेन यत्वबहुमानमिव स्वरूपमाविष्करोति हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना लोकाधिनियन्तः २७ अत्रहेतुः त्वमिति ब्रह्मेव दसंगपनः प्रकृ

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्मदुपाश्रयः लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने २४ सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता स वै मे दर्शितं सद्भिरञ्जसा विन्दते पदम् २५ उद्धवः साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता २६ एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् २७ त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः अवतीर्णोऽसि भगवन्स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः २८ श्रीभगवानुवाच कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनां सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः २९ ॥

तेः परः स्वेच्छया भक्तेच्छया वा उपात्तं पृथक् पृथक् गृहीतं वपुर्येन सः २८ तत्र तावत्साधुं निरूपयति कृपालुरिति पञ्चभिः कृपालुः परदुःखासहिष्णुः सर्वदेहिनां केनाप्यकृतद्रोहः तितिक्षुः क्षमावान् सत्यसारः सत्यं सारं स्थिरं बलं वा यस्य सः अनवद्यात्मा असूयादिरहितः सुखदुःखयोः समः यथाशक्तिः सर्वेषामुपकारकः २९ ॥ रामः ॥

देवमहाधियज्ञानमेवेन पूजाविधानानामाहत्रिभिः ४२ अर्च्चाविधानमुक्तं रूपस्थानादिनाग्रगोष्वंगयवसादिनातृ-
णादिना ४३ वेश्मसत्कृत्याबंधुसम्मानेन हृदिखेहृदयाकाशेमय्येवाथियाप्राणाङ्कोत्यर्थः ननथावनो॥

यद्यदिष्टतमंलोकेयच्चातिप्रियमात्मनः तत्तन्निवेदयेन्मह्यंतदानंत्यायकल्पते ४१ सू
र्योग्निर्ब्राह्मणागावोवैष्णवः खंमरुज्जलं भूरात्मासर्वभूतानिभद्रपूजापदा-
निमे ४२ सूर्येतुविद्ययात्रय्याहविषाग्नौयजेतमां आतिथ्येनतुविप्राग्र्ये
गोष्वंगयवसादिना ४३ वैष्णवेबंधुसत्कृत्याहृदिखेध्याननिष्ठया वायौमुख्य
धियातोयेद्रव्यैस्तोयपुरस्कृतैः ४४ स्थंडिलेमंत्रहृदयैर्भोगैरात्मानमात्म
नि क्षेत्रज्ञंसर्वभूतेषुसमत्वेनयजेतमां ४५ रामः ॥

51

येन्तोयादिभिर्द्रव्यैस्तर्पणादिनाएवंवायौवेति ४४ स्थंडिलेभुविमंत्रहृदयैः रहस्यमंत्रमात्रैः सर्वोपचारै-

सापुलत्वाणमुक्तंभक्तेर्लक्षणमाह मल्लिंगेत्यादिभिः लिंगानि प्रतिमादीनि ३४ सर्वस्वलक्षणसमर्पणं ३५ प
वीणाजन्माष्टम्यादीनि तदनुमोदनेन ३ सन्तोषः ३६ बलिविधानपुष्पोपहारादिसमर्पणम् वैचार्षिकपर्वस्तवा
नमोऽस्यैकादश्यादिपर्वविशेषतः ३६ उद्यानादिकरणं सामर्थ्यस्तनिःस्वनः प्रतीतिचाप्मैः सम्भूयमिलित्वा उद्य
मः उद्यानपुष्पप्रयानेवनमाक्रीडं क्रीडास्थाने ४० तमानेन रजसापाकरणाउपलेपः सोमेयोदकादिभिः

उद्यानफलस्थाने

मल्लिंगमद्भक्तजनदर्शनस्पर्शनार्चनं परिचर्यास्तुतिप्रह्वगुणकर्मानुकीर्तनं ३४ मत्कथाश्र
वणमद्भक्तमदनुध्यानमेवच सर्वलाभोपहरणं दास्येनात्मनिवेदनं ३५ मज्जन्मकर्मकथनंम
मपर्वानुमोदनं गीततांडववादित्रगोष्ठीभिर्मद्गृहोत्सवः ३६ यात्राबलिविधानंचसर्ववार्षिक
पर्वसु वैदिकीतांत्रिकीदीक्षामदीयव्रतधारणं ३७ ममार्चास्थापनेश्रद्धास्वतःसंभूयचोद्यमः
उद्यानोपवनाक्रीडपुरमंदिरकर्मणि ३८ संमार्जनोपलेपाभ्यांसेकमंडलवर्तनैः गृहशुश्रूषा
णंमह्यंदासवद्यदमायया ३९ अमानित्वमदंभित्वंकृतस्यापरिकीर्तनं अपिदीपावलोकं
मेनोपयुंज्यान्निवेदितं ४० [illegible] परिकीर्तितं विलोकेन [illegible]
तद्भुजनाकस्मै ४१ ॥ [illegible] सर्वतोभद्रादिकारणं मत्समम ३८

आलेपनं सेकः [illegible] अस्मिन्ननुसारणात् भावशेषवृद्धये गमाविषयवाभक्त्यानग्रस्यमेव
स्वयमेवमर्त्या निवेदितं [illegible] इतिवचनात् यद्वाग्रा
ह्यवित्रूपमुच्चैर्नाम्नेवेयमदस्त्यदः पादोदकचतिमात्रमतलकेयमसोच्युतइतिवचनात् [illegible]
[illegible] निवेदितमेनोपयुंज्यान्मत्समनिवेदयेत् विलोकेनिवेदितान्नेनयदृष्ट्येदेवतातः [illegible]
हेयनदानस्यायकल्पेत पितृशेष [illegible]

॥ ४१ ॥ [illegible]

३४

द्वादशे साधुसंगस्य महिमा वर्णितः स्फुटं । कर्मानुष्ठानतस्त्यागस्तथा श्रवणतः परं ॥ न रोधयति न वशीकरोतीति योगः आ
सनप्राणायामादिः सांख्यं तत्त्वानां विवेकः धर्मः सामान्यतोऽहिंसादिः स्वाध्यायो वेदजपः तपः कृच्छ्रादि त्यागः संन्या
सः इष्टापूर्तं इष्टं च न इष्टमग्निहोत्रादि पूर्तं कूपारामादिनिर्माणं दक्षिणा शब्देन सामान्यतो दानं लक्ष्यते १ व्रतानि
एकादश्युपवासादीनि यज्ञः देवपूजा छंदांसि रहस्यमंत्राः अवरुंधे वशीकरोति २ यातुधाना राक्षसाः ३।४ त्वाष्ट्रो

श्रीभगवानुवाच न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्तं न दक्षिणा ॥ १ ॥
व्रतानि यज्ञश्छंदांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुंधे सत्संगः सर्वसंगापहो हि मां ॥ २ ॥ सत्संगेन हि दै
तेया यातुधाना मृगाः खगाः । गंधर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३ ॥ विद्याधरा मनुष्येषु
वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः । रजस्तमःप्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन्युगे युगे ॥ ४ ॥ बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रका
याधवादयः । वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५ ॥ सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।
व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथापरे ॥ ६ ॥ ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अव्रतातप्तप

वृत्रः कायाधवः प्रह्लादः ५ ऋक्षो जांबवान् गृध्रः जटायुः वणिक्पथः तुलाधारः व्याधः धर्मव्याधः यज्ञपत्न्यः दी
क्षितभार्याः ६ तेषां सत्संगव्यतिरिक्तसाधनान्तराभावमाह ते इति न अधीताः श्रुतिगणा यैस्ते न उपासिता
महत्तमा यैः तेन यागादिकं च अव्रता अतप्ततपसः न व्रतानि येषां न तप्तानि तपांसि यैः ते व्रते च तथा सत्संगात् इति तद्भिः
संगेनाममयैव संगश्छमासि श्रेष्ठो अस्य त्वात्सत्संगस्यापि सत्संगत्वे विवदते तत्सत्स्यापि सत्वात् यद्वा मदीयसंगादि

सर्वाधिष्ठाने सूर्ये यथा हृदि स्थिते लक्षयेदिति अनेन प्रकारेण । पूर्वस्थितेषु स्थानेषु ४६ उक्तायाभक्तेः फलमाह इष्टापूर्तेने
ति मद्भक्तिः [illegible] भक्तिः श्रमा भक्तेः [illegible] सत्संगस्साधनमाह इष्टं मत्स्मृतिः साधुसेवया भवति यदा त्वत्प्राप्ति ज्ञानं ततस्तस्मा दह
[illegible] भक्तिः मतः पुनः साधुसेवया श्रसद्ज्ञानं भवतीत्यर्थः ४७ ज्ञानभक्तिस्साधनयोगाउक्तो तत्र ज्ञानसाधनादपि भक्तिमा
र्गः श्रेष्ठ इत्याह प्रायेणेति सत्संगेन यो भक्तियोगः तेन विना उपायः [illegible] सत्संगेनेत्य [illegible]

[illegible] ष्ठितेषु मद्रूपं [illegible] शंखचक्रगदादिभिः । पूर्तेन [illegible] अर्चितः ४६ इष्टापूर्तेन मामेवं
यो यजेत समाहितः । लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ४७ प्रायेण भक्तियोगेन सत्संगेन विनो
द्धव । नोपायो विद्यते सम्यक् प्रायणं हि सतामहं ४८ अथैतत्परमं गुह्यं शृण्वतो यदुनन्दन । सुगोप्यम
पि वक्ष्यामि त्वं मे भृत्यः सुहृत्सखा ४९ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकादशोध्यायः ॥

हृदि [illegible] अतः [illegible] तत्त्वर्थः ४८ इदानीं सो
[illegible] योगादीनि [illegible] फलान्यपि [illegible]
ति [illegible] ४९ इति श्रीभावार्थदीपिकायां एकादशस्क
न्धे भगवदुद्धवसंवादे एकादशोध्यायः ॥ रामः ॥

श्री. गी. ष्ठ टी. ५१

किंचपर्वेद्रोयपत्नामोहमिथ्योपासमाधिं आमाश्रमाह तथतिमयिप्रत्युत्संगतो मा सत्त्वावद्वापियो यामिरक्ताः स्वमा-
त्मानंमदेहेमदः हृात्मांश्रदेसन्निदिक्तेवनाविंदन् यद्वात्मपति श्रुत्वाहिममतात्मदंआत्मानमहंकारम्यदंशहः परलो
कं २१२३मंलोकं वनाविंदन्नितियत्र्यात्मनयः समाधौ नामस्वरूपेन विद्धः तद्धत् किंअभितो येन यः प्रविशमयिप्रविष्ट
इत्यन्वयः १२ एवं तात्रबलाः केवलं सकामाः अमस्वरूपविदुः समूपज्ञातिमिथिंच्यपदीकृत्स्नमेतितत्वनजानंतितत्-
त्राप्तिमतां यामांआत्मजात्रबुद्धिवेद्यमपिआत्मस्वरूपमेवमांपरमआप्नुवन्तित्यर्थः १३ यस्मादेवंभूतोऽसद्धजनप्रभा-

तानाविद्धन्नपन्नुषंगावद्धधियः स्वमात्मानमदः तथेदं यथा समाधौ मनयोऽभितो येन यः प्रविशाद्-
वनामरूपे १२ सकामास्तमपांज्ञात्वमस्वरूपविदो बलाः श्रमं मांपुनरप्राप्तुः संगात्कृतमहत्तयाः १३ त
स्मानमुद्वोऽहम्मी दनांप्रतिबोहतां प्रकृतिं वनिवृतिं वर्जानंत्मेकमेवच १४ मामेकमेवशरणां तं
आत्मानमपवर्णहिना याहिसर्वात्मभावेनमयात्मा [illegible] ज्ञतोभयः १५ उद्धवः सर्वथा याम्तावतावाये
नववयोगेश्वरेश्वर ननिवर्तते आत्मस्यायेनआम्यतिमेमनः १६ ॥ रामः ॥

वः तस्मात्वंबोधतां प्रकृतिं प्रतिबोधतां स्मृतिंच यद्वाविधिं चनिषेधं च उत्सृज्य परित्यज्य मांशरणं याहिमयै-
वश्रुज्ञतोभयः स्याः आसक्तस्याः भवश्रत्र च पूर्वं तावत्सम्यगोहितेष्ववहितः स्वधर्मे स्थित्वा हिनाकर्मकृतेऽपि
त्वत्कुरुवानीहसर्वत्पक्ताशरणांयाहीत्युक्तेतत्र किमात्मनः कर्हितव्यमुक्तिनास्ति वेत्यात्मस्याः आत्मविषयः सं
शयोननिवर्तते यस्य कर्मकार्यत्पाज्यं वेत्यात्मस्थः स्थादिद्माः संशयो ननिवर्तते इति पृष्टवान्तसंशयइतियेनसं-

53

॥ ष्ठ पत्र ५२

ततः श्रीकृष्णादीनां भवतां नामकथं विलापं नीतं गोपीप्रभृतीनां तन्मध्ये स्थितमाह केवलेनेति सत्संगलक्षणेन केवले
नैव भावेन पीत्वा नगाः यमलार्जुनादयः मृगाः कनिष्ठा रथः ये द्वाष्टा नीतनसर्वलक्षणाल्लादीनामपि भवतिभा
वोस्तीति गम्यते ततः केन भगवतेव ब्रह्मा शर्वादिदेवदानवाद्यर्चितपादांबुजं तेरुमनः फलाः सौनमतपादायशिप्या
मिताः मनस्त्वमो यदर्थे तद्धनमयन्त्वात् न सादिनाः सिद्धाः कृतार्थाः तेन ईश्वराप्तः ८ सत्संगमेव मुख्यमिति माह यमि
तियोगवीभिः कृतप्रयत्नोपि यं न प्राप्नुयात् नमामीयुरिति पूर्वेणान्वयः श्रवणं च यद्यमेयामोध्यः यस्मा इयोवा

केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगा मृगाः। येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरंजसा ॥ ८ यं न योगेन सांख्ये
न दानव्रततपोऽध्वरैः। व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ९ रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते श्वाफ
ल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः। विगाढभावेन न मे वियोगतीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ताःताः क्षपाः
प्रेष्ठतमेन नीता मयैव वृन्दावनगोचरेण। क्षणार्धवत्ताः पुनरंग तासां हीना मया कल्पसमा बभूवुः ॥

श्रीकृष्णेन सह संगताः तेषां ताः क्षपाः गोप्यो यासां मे योगात्मेन यत्नेनापि किंचिन्मात्रे ॥ गोपीनां भावं प्रपंचयति रामे
णेति च तथाभिः श्वफल्किनाक्रूरेण मथुरां प्रणीते सति मे मनोऽन्यं न सुखाय न ददृशुः अतः वियोगेन तीव्राधयः सह सा
विधा संताप्ताः अन्वेद्वतः मयि विगाढेन भावेन मे प्राणान् सकामिमं न कामिनीनां निरस्तास्ताः ॥ १० नीतापि व
नतिक्रान्ताः इति मयावृन्दावनगोचरेण प्रेष्ठतमेन नीताः ताः क्षपाः पुनर्मया हीनाः तासां कल्पसमाः
बभूवुः कल्पसमा नाः तानामयोगात्मत्वात् ॥ ॥ रामः ॥

श्री०
भा०
टी०
५८

मथ्यमानः सूक्ष्ममध्यवक्रमेणाभिव्यक्तो दृष्टान्तः यथेति यथाग्निः खे उष्मा प्रथमं अव्यक्तो अनिलबन्धुः दारुण्यधिमथ्य
मानः अनिलसहायः मथ्यमानः सूक्ष्मविस्फुलिंगादिरूपो भवति पुनः प्रजातो जातो हविषा संवर्द्धितेन तथैव मेयं वाणी
ममाभिव्यक्तिः ॥१८॥ वाक्वदन्यासामपि वृत्तीनां तेनैवेन्द्रियवृत्तिष्वतिदिशति एवं गदिरिति गदनं भाषणं तमेव्यक्तिरित्यप
कृष्यः कर्म हस्तयोः गतिः पादयोः विसर्गः पायूपस्थयोः इति कर्मेन्द्रियाणां घ्राणः घ्राणं रसो रसनं दृक् दृ
ष्टिः स्पर्शः स्पर्शनं श्रुतिः श्रवणं इति ज्ञानेन्द्रियाणां संकल्पो मनसः विज्ञानं बुद्धिचित्तयोः अभिमानोऽहंकारस्य

यथानलः खेनिलबंधुरूष्मा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्या
क्तिरियं हि वाणी १८ एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो घ्राणो रसो दृक् स्पर्शः श्रुतिश्च संकल्पविज्ञानम
थाभिमानः सूत्रं रजःसत्वतमोविकारः १९ अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिरव्यक्त एको वयसा स आद्यः
विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् २० ॥

सूत्रं प्रधानमात्मकं रजःसत्वतमसां विकारो ये देवादिविषयः प्रपंचः सोप्यभिव्यक्तिरित्यनुवर्तते ॥१९॥ तस्मा
देवाभिव्यक्तिरूपः प्रपंचो न स्वरूपतो भिन्नस्तमाह अयमिति अयं जीवः ईश्वरः आद्यः अव्यक्त एक एव
वयसा कालेन विश्लिष्टा विभक्ताः वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य यद्वा विशेषणोक्तिशक्ताः लिंगिनां माया शक्ति
र्येन सः बहुप्रकार इव भाति यतः स एव वायुः त्रिवृत् त्रिगुणा अयं अब्जयोनिः लोकपद्मस्य कारणभूतः एक
कस्य बहुधाभावे दृष्टान्तः योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदिति २० तस्मात् तस्मात्प्रपंचः विलसितमात्रं तदाश्र
यमिदं जगत् तन्तुतः पृथगिति सदृष्टान्तमाह यस्मिन्निदमिति २० ॥ राम ॥

५८

इत्येषपयस्यस्तुतिः अयं भावः ईश्वरस्यावबोधमात्रा व यान्तत्वं चात्मना भाति तस्य पंचाध्यात्मावतीतानामन्नाय वि-
षयाकालत्वादितत्वाविषयप्रतिपत्त्याधिकारः तदानीं सत्त्वप्रधानं कर्मणि ऋषिभिः स्वाने च प्रश्नः कर्मत्याग
परित्यागाय भक्तिविशेषकर्मादेवपि तत्र महत्त्वविश्वासेन भजनं तत जातायांत्तुविद्यायां न किंचित्कर्त्तव्यमस्तीति
तत्र तद्वदीश्वरस्याज्ञानादिविद्यायाजीवसंसृतिकारणभूतत्वं प्रपंचोऽहममाह सार्द्धैश्चतुर्भिः स एषः अपरोक्षः जीवः
यतीति भावः परमेश्वरः अपरोक्षतेजः विशेषरूपात्मायाचाविद्यया कर्मप्रकृतिरूपव्यक्तिस्थानमेवाभिव
तिष्ठत् योगेनेति योगेन परमात्मनादवनाम्ना प्राणेन च घोषेण गुहामाधारचक्रे प्रविष्टः सन् मनोमयं सूक्ष्मरूपं

श्रीभगवानुवाच स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं
मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्ठः ७ ॥ राम: ॥

प्रपंच्यते मन्थनमात्रेण मणिपूरकचक्रे विशुद्धिचक्रे च उपेत्य क्रमेण वक्त्रे मात्रा ह्रस्वादिः स्वर उदात्तादिः वर्णः ककारा
दिरित्येवं वैखरीरूपः स्थविष्ठः अतिस्थूलो नानाविधरूपेण व्यक्तो भवतीति तथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमि
तापदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति अभियुक्त
श्लोकश्च यामाभिरावकरूपसमन्दस्य तीव्रसत्त्वतान्ततः प्रकटत्वरीतेः प्राप्ता
मध्यमाहृतेतां पश्यन्तीमुपस्थाम्पदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वैखर
तां विश्वाहो वेलरीचप्रणयत इति ७ राम: ॥

तत्फलभोक्तृमाह सूर्यं तौतितिशूद्राः कामिनः ग्रामेवराशूद्रस्याः ममत्वं तत्स्यापकं फलेः एवमहं इति परिणाम
नः सर्गादिरपिद्रः एवमरूपनाज हंसाविवेकिनः ग्रामणवासिनः सत्माविनमकं फलत्मत्वमहं इति पकं परमात्मा

55

अहं इति विवेकफलममत्वशूद्राग्रामेचग्रामकमग्रामवासाः हंसाह
पकं ब्रह्मरूपमिमे सर्वं यामयं वेदसवेदवेदं २३ ॥ रामः ॥

नेमायाममयं एवं ब्रह्मरूपमिमे सर्वे पूर्वे गुरुमिद्वान्नायो वेदसवेदं तन्नार्थं वेद २३ ॥ रामायनमः ॥

तंतुविताने संस्थास्थितिर्यस्य सः पटो यथा तथा यस्मिन्निदं विश्वमोतं दीर्घतंतुषु पटवत् प्रोतं तिर्यक्तंतुष्विव च
वंभूतस्य अष्टिम एामकं विश्वस्य विषयात्मन्यथमं तं बृहद्रूपं ज्ञो वस्मकाद्देहादिसंसारहेतः अतलांद्वंको
ज्ञानेन कर्तीदिसर्वैत्याज्ञमित्युक्तं इत्याशयेनाह एष इति सार्धैः त्रिभिः पुराणः अनादिः कर्मात्मकः प्रवृत्ति
स्वभावः पुष्पफले भोगापवर्गौ कर्मतन्मूले वा प्रसूते जनयति ॥ २१ ॥ बृहद्रूपमेकप्रपंचयति द्वे पुण्यपापे अस्य बी

यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं पटो यथा तंतुवितानसंस्थः य एष
संसारतरुः पुराणः कर्मात्मकः पुष्पफले प्रसूते २१ द्वे अस्य
बीजे शतमूलस्त्रिनालः पंचस्कंधः पंचरसप्रसूतिः दशैकशा
खो द्विसुपर्णनीडस्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः २२ नमः॥

जे यस्य शतमूलः शतमपरिमितावासनाः मूलानि यस्य त्रयो गुणाः नालानि प्रकांडाः यस्य पंचभूतानि स्कं
धाः यस्य पंचरसाः शब्दादयः विषयाः तेषां प्रसूतिर्यस्मात् दश एकादशेंद्रियाणि शाखा यस्य द्वयोः सुपर्णयोर्जी
वपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो यस्य द्वे फले सुखदुःखे यस्य सः अ
र्कं प्रविष्टः सूर्यमंडलपर्यंतं व्याप्तः तन्निर्भिद्य गतस्य तत्संसाराभावात् २२ ॥ नमः ॥ ॐ ॥

सत्त्वधर्मो रजस्तमसी हन्यात् ततः न विद्यते इतरो यस्मात् ततस्तैस्तैर्न मः पुनः सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धिर्यस्मात् कारणात्
सत्त्वाश्रयस्य सः आत्मप्रवर्तकाधीयधर्मं इति वर्णाश्रमात् नश्यति शुभयन्निन्द्यते तत्कालीनजन्मसत्तारागद्वेषादि
नाशमात्ताल्पस्यादि नाच मूलं यस्य सः ४ सात्त्विकोपासनया सत्त्ववर्धनात् इत्युक्तं तानेव सत्त्ववृद्धिहेतून्दर्शयति
सामान्यतो गुणत्रयवृद्धिहेतूनाह आगमइति आगमः शास्त्रं अपः आपः कविदादामोऽर्थं इति पाठः आगमोर्थो
तोवेदः प्रार्थान्या योपासिते विनप्रजामस्त्रः देशः स्थानं आगमं चारिप्रभृतिः कालोवसंतादिः कर्म आप्रमा

धर्मोयं सात्त्विकः शुद्धमतवृद्धिरतस्ततः आत्मज्ञानप्रापति तन्स्लोत्र्य धर्मं शुभयेह्रते ३ ॥
आगमोऽर्थः प्रजादेशः कालः कर्म च जन्म च ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणहेतवः ४ तत्तत्सात्त्विकमेवैषां यद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते निन्दन्ति तामसं तत्तद्राजसं तदुपे-
क्षितम् ५ ॥ रामः ॥

द्विविहितं जन्मो भयकुलविशुद्धं ध्यानं देव नाविषयं मन्त्रो योगाद्यस्मादि संस्कारो योगभी-
दानादिः गुणहेतवः सत्त्वोत्पत्तिहेतवः ४ एतेषामपि चैव वृद्धज्ञानज्ञानपरंपरयातत्तत्स्वमाह तत्सात्त्वि
ति यथा सात्त्विकादिनिर्णयमाह एषामेव मध्ये प्रवर्तते प्रशंसन्ति यद्यन्निन्दन्ति तत्तत्तामसं यत्तत्तेषूपे-
क्षितं तत्तत्तन्नन्दनिन्दितं तद्राजसं ५ ॥ रामः ॥

तैरेवंस्नाताकृतकृत्यःसन्सर्वसाधनंत्यजेत्याह एकांतभक्त्याशितेनकुठारेणतीक्ष्णेनत्वानकठाशयात्तेतेनता
वाहयोर्जीवोपाधिंत्रिगुणात्मकंलिंगशरीरंविवृश्च्यछित्वापरमात्मानंसंपाद्यप्राप्यायुधंस्वसाधनंत्यजेदितिभ
मन्वयः २४ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांएकादशेद्वादशः १२ त्रयोदशेथसत्त्वस्यशुद्ध्याविशेषतःक्रमः हंसेतिहा
सत्त्वस्थितगुणाविशेषवर्णने विधायजीवाशयंसंश्छेद्यसाधनंत्यजेत्युक्तंतत्रसत्त्वादिगुणत्रयस्थितिप्रति
वयस्तांतकार्थवित्तान्तनिर्मायविद्यान्तिप्रकारमाह सत्त्वमितित्रिभिः तत्रयथानेदादिवदाम

एवंगुरूपासनयैकभक्त्याविद्याकुठारेणशितेनधीरः विवृश्च्यजीवाशयमप्रमत्तः संपद्यचात्मानमथ
त्यजास्त्रं २४ इतिश्रीभागवतेएकादशस्कंधेद्वादशोध्यायः १२ श्रीभगवानुवाच सत्त्वंरजस्तम
इतिगुणाबुद्धेर्नचात्मनः सत्त्वेनान्यतमौहन्यात्सत्त्वंसत्त्वेनचैवहि १ सत्त्वाद्धर्मोभवेद्वृद्धात्पुंसोमद्भक्ति
लक्षणः सात्त्विकोपासयासत्त्वंततोधर्मःप्रवर्तते २ ॥ श्रीरामचंद्रायनमोनमः ॥

यस्मीगुणाःबुद्धेःतर्हितत्स्वरूपत्वात्तेषांगुणानांनिवृत्तिःनस्यात्तत्राहबुद्धेःप्रकृतेर्वातेगुणाःनत्वात्मनःश्रुति
अतःसत्त्वेनसत्त्ववृद्ध्याअन्यतमौहन्यात् रजस्तमोवृत्तीर्निवर्तयेदित्यर्थः सत्त्वंसत्त्वेनचेतिवृद्धउपशमात्मकेनसत्त्व
नैवहन्यात् १ ननुगुणत्रयवृत्तीनांपरस्परविरोधेस्वरूपत्वात् कथंसत्त्वानुवृत्तिवेलतरवृत्तयोनियमेनहन्तव्यास्तत्राह
सत्त्वादितिमद्भक्तिलक्षणयुक्तोधर्मःसमग्रकिंरूपमेवावासत्त्वमेवकथंवर्धतेतत्राह सात्त्विकानांपदार्थानामु
पासनयासेवयासत्त्वंप्रवर्ततीत्यर्थः २ ॥ रामः ॥

इदमेव ॥८॥ एवं भोगमिति सविकल्पः स्यात्ततस्तत्र ह्यस्मदो भावरतिगुणा ध्यानोत्कर्षः कामास्यात् ॥९॥ ततो विष
यान्भोक्तुं कर्माणि करोति ॥१०॥ मिथ्याभिनिवेशेन भुंजानो मुनिरपि देहेन कर्माह अकर्मिनिर्विनिः शुभमस्य विवेक भूतस्य
देहाद्यात्वदमिति बुद्धिर्भिद्यते वत्सेन्द्रिय यावरूपमर्पति ततो हेतु देहं सर्वकारिकं सत्वप्रधानमपि मनः प्रीति ह्योरजः
त्वोत्तमकत्वं रजउत्पतति मनो मा मोतीमथः एवं चेतनकर्माणि द्रुः दुनिवृत्तिस्ताद्धिमाशंकयाह यद्यपि यद्यपि रजस्त
मोभ्यां विलितमथी मृत्योऽश्नतथापि विद्वान्विवेकी पुनर्न सनो विकृत न सज्जते ॥१२॥ विषयदोषदृष्ट्यापि मनो निरो

उद्धव उवाच ॥ विदंति मर्त्याः प्रायेण विषयान्पदमापदां । तथापि भुंजते कृष्ण तत्कथं श्वखराजवत् ॥८॥

श्रीभगवानुवाच ॥ अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि । उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥९॥ र

जोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः । ततः कामो गुणध्यानाद्दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः ॥१०॥ क

रोति कामवशगः कर्माण्यविजितेंद्रियः । दुःखोदर्काणि संपश्यन् रजोवेगेन मोहितः ॥११॥ रजस्तमो

भ्यां यदपि विद्वान्विक्षिप्तधीः पुनः । अतंद्रितो मनो युंजन्दोषदृष्टिर्न सज्जते ॥१२॥ अप्रमत्तोऽनुयुंजीत मनो म

य्यर्पयञ्छनैः । अनिर्विण्णो यथाकालं जितश्वासो जितासनः ॥१३॥ एतावान्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सन

कादिभिः । सर्वतो मन आकृष्य मय्यद्धावेश्यते यथा ॥१४॥ धायमाह अनिविण्णः श्रम

यायातो ह्यविनिरोधो

लमः यथाकालं त्रिषवणमपि परमानंदरूपेऽर्पयन्समादध्यात् ॥१३॥ विषयेभ्यः प्रत्यहितस्य मनसः तर्हि योगो

लभ्यः यथा कालं त्रिषवणमपि परमानंदरूपे मय्यर्पयत्समाद्ध्यात् ॥ विशेषेनाग्रथित मयावेश्यते

नेम्नानि पूर्वे अनंसभावितेन मन्यमानेष्वपि तत्त्रिरूपस्य देतिहाससंपदयितपतावाम्शितियथाववत्यावेश्यते ॥१४॥

इत्येतावानितमर्थः सक्लिष्टैः विस्ताः तेषामपि स्वायसीमानवरूपेण निरूपणाः स्वभावात्स्फुरतीयदेति

८१

57

सात्त्विकान्येवेति नि हृतिपाशास्तापेवसे वेतनप्रहृतिपापाद्देशास्त्रापितोर्थी यपवनमं यो दकास्ता याः प्रगान
नाःनिवृत्तान् जनानन्प्रवृत्तिद्वयावान विविक्तदेशेन रथ्यात्युतदेशान्कालेव्व स्नमहूर्तादिकथानाहीनदोषनि
शी घ्रादीन्कमेचविमनकाम्यामिनारादीनिजन्मच वैस्मावशेनदीन्नालदपानप्राकत्वइदीद्गा रूपथ्यानश्रीद्वि
स्तोर्गरोर्वानकामिनोविदिषामुसंप्रामेवादिकानकाम्यत्वदानसंस्कारमानमनःशोधकनवकेवलदेहशूद्रादी
नोननज्ञानमलावाक्यप्रवणादेवान्पतेकिंतन्मतदेवाथमेणवाक्रनमाह यावस्मृतिः अात्मापरोतयावे
म्नदेवहृवकारणाभ्तत्वानायोदःतावन्मर्थेन ज्ञानेभवतीत्यर्थः ५ ननुगुणापतिकरज्ञातो देहःकथसात्रयश्रे
नानस्ततपवोमनयाविद्ययापोस्मतयमेणपरमेतत्तत्त्वाह वेराग्नोत्सत्यधामज्ञातोभिवर्द्धियया स्ततपवात्मा

सात्त्विकान्मेवसे वेतप्रमान्स्तत्वविशुद्धये नमोयमैस्ततो ज्ञानेयावत्स्मृतिरपोहने ५ वेराग्यसंवर्धजोव
हृदिस्थः शाम्यति तद्गुणम् एवगुणव्यापनयेनो देहःशाम्यति तत्क्रियः १ ॥ शमायनसः ॥

भिःज्ञाला भिःतद्गुणेस्मयमेवदग्धाद्वयमेनशाम्यतिपवंदेहोपि आत्मक्रियःगुणक्रियादिनःतत्क्रियइतिपाठे।
तस्माद्देविवक्रियाभावाःयततत्रसत्त्वदेवपूर्वनिर्दहन्नेवभूतोभ्यापानोयस्यसः। १ ननुनियमेन्द्रियतत्याभ्या।
विकयातत्मेवायुनामिपुरुषार्थः यतःसात्त्विकस्यप्रत्यमेवायेवमनःसन्तोषोजायते तयाचयनवानशद्दा
दीनिषयान्तरेङ्गःनवजानन्तोपिनानकाथवेदनाःतिगुणभावंतमोपयंनेदंनिमम्यादृतिप्रपश्यति परस्त्रात्मं श्रा
नोयपद्याभर्त्तमानात्राविद्वरावपियथायज्ञातामानाभ्राविदेोश्रन्नयावेतःप्रजानिलिनयथाहत्त्वेन्ना।
मोनासुपितद्गत मिथ्या मितिवेशोषसंजततस्तिनदेवकायादृयहमिति विभिः१

एवमिति महादेवोपि स्वयंभूरपि भूतानां हृष्टापि ध्यायमानोपि प्रश्नबीजं विचारयन्नपि प्रश्नस्य बीजं यद्ज्ञानादयं प्र
श्नः तन्नाविदत् यतः कर्मविक्षिप्तधीः १८ प्रश्नस्य पारं तरितुमिच्छया तितीर्षया तितीर्षया निस्तारतयाहं हंसरूपेणेति प्र

श्रीभगवानुवाच एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः १८
स मामचिन्तयद्देवः प्रश्नपारतितीर्षया तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा १९ दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृ
त्वा पादाभिवन्दनम् ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति २० इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभि
स्तदा यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे २१ ॥ राम ॥

58

ध्याहंसो नीरक्षीरं विविनक्ति पृथक्करोति पृथक्कर्तुं शक्तः एवमहं गुणांश्चेतश्चेति द्योतयितुं हंसरूपेणागतोस्मीति १९ इत्य
हं मुनिभिः पृष्ट इति पृथक् वाक्यं यदवोचमिति पृथक् अतो नाकांक्षा इति न दोषः तेभ्यो यदवोचं तन्मे वचनं वि

yayeti taṃ kālena yena rūpaṃ cāvedi tam icchāmi tat kathayeti 15 mānasaḥ putraḥ sūkṣmāṃ durjñeyāṃ yogasyaikāntikīṃ gatiṃ parāṃ kāṣṭhāṃ
16 tad evāha guṇeṣv iti viṣayeṣu svabhāvato rāgādivaśāc cetaḥ praviśati teṣv ātmabhūtā viṣayā vāsanārūpeṇa ce-

uddhava uvāca yadā tvaṃ sanakādibhyo yena rūpeṇa keśava yogam ādiṣṭavān
etad rūpam icchāmi veditum 15 śrībhagavān uvāca putrā hiraṇyagarbhasya
mānasāḥ sanakādayaḥ papracchuḥ pitaraṃ sūkṣmāṃ yogasyaikāntikīṃ gatim 16
sanakādaya ūcuḥ guṇeṣv āviśate ceto guṇāś cetasi ca prabho katham
anyonyasantyāgo mumukṣor atititīrṣataḥ 17 ||

tasmin praviśantīti atititīrṣato vimuktim icchataḥ 17 ||

śrīrāmāya namo namaḥ || oṃ ||

एवं प्रश्नं विहृत्य निर्विशेषेणात्मस्वरूपं सामान्येनाभिरूपयन्नुत्तरमाह गुणेष्विति। पीहं सङ्घात एवं तत्र नत्वमात्मगुणेष्विन्द्रियादिना या
वद् यथा यथा मानिः प्रथमचिश्राय सादिकल्पेषोक्षमाहं रूपत याविषयैः मनश्चित्तं विनिवर्त्यादि शब्दवाच्यमेव जीवस्य
स्वरूपं भवेत् तत्र व्याहिंयोगेन तच्च टेतेन स्वतत्त्वं स्वरूपमहं ब्रह्मैवासि नाभ्यासेन लतत्त्वभावनया विषयैः संग्रथितं च प्र
तत्स्य जीवं ब्रह्मलब्धभावनया विषया योग्य नि आत्मानं संयाने न सवेतो निर्विषयमाग चेत भजतो भवमेव परिपूर्ण
स्वरूपावस्थान मिति देहप्रजाः पुत्रकामा ते गुणेषु चेतसि विषाति गुणाश्चेत सि एवं गुणाश्चेत स्त्रामनं ग्रथितम
दात्मनोऽब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्य देहः प्रथमं उपाधिर्न तस्य रूपं २५ तत्राद भी ... पुनः पुनर्गुणासेवया

59

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रजाः जीवस्य देह उभयं गुणाश्चेतो मदात्मनः २५ गुणेषु चावि
शच्चित्तमभीक्ष्णं गुणसेवया गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् २६ जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बु
द्धिवृत्तयः तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः २७ ॥ रामः ॥

ननु संस्कारेण गुणेष्वाविविशच्चित्तेन वचनं बोधना रूपेणाविनिप्रकर्षेणात्म भवतीति तत्राह गुणाचेतस एवं च उभ
यं मद्रूपः सन् त्यजेत् ननु जाग्रदादयवस्थावतः जीवस्य स्वरूपं तानत्राह जाग्रत् जागरः स्वप्नः सुषुप्तं त्रिगुण
बेनाह्येमयः न तु जीवस्य तेनाथ नत्वाभाविकाः किन्तु बाजागरणे विषाइजसा स्वप्न मादिशेत् अहायेन नका
जेनो ह्यवरीयं त्रिगुणं तत्रनमिति वत्स मायाक्रमेणगुणात एव जीवस्य विलक्षणोऽतदवस्थारहित एव विनिश्चितः
अतः तासां साक्षित्वेन २७ ॥ रामायनमः ॥

देहादिविचित्तात्मत्तानेसतितन्निष्ठस्यागायसंभावात्स्वयमेवविषयत्वेनसोविश्लेषोभवतीतिवक्तव्यमवंडनमिथे
योवतावदात्मानात्मविवेकमादेवस्तनइतित्रिभिःश्लोकेनकिमात्मनोयंश्रमःतद्वयायेभूतसंघस्यवापयात्म
नस्तहितस्यवस्तुतःपरमार्थरूपस्यनानात्वेसतिदेहविभागःवःसूक्ष्माभिःकृतःश्रमःईदृशःवकस्तुनिर्याणरूपःक
थंद्वैतेनवक्तृत्वरथातवीमेममकाश्रयःअविशेषेणात्मनिकिंनातिगुणादिविशेषस्याभिमोतुवंवस्तामी
त्यर्थः २२ भूतसंघविषमत्वेपिअयंवःश्रमःवावामारेभेःवाङ्मात्रेणापरत्वःयतोश्रनर्थका कृतःभूतेषुदेवम

वस्तुतोयन्ननानात्वमात्मनःपरमार्थतः कथंद्वैतेनबोधिस्याद्वक्तर्वाशेकमाश्रयः २२ पंचात्मके
षुभूतेषुसमानेषुसवस्तुतः कोभेदोविमितःप्रमोवाच्यावेभोहालंथ्वकः २३ मनस्यावचसाहा
स्यामूढतानेमयोद्दिशः सूक्ष्मेवनमसोनाम्दीतिवृद्धायमेजना २४ ॥

नुष्यादिदेहेषुपंचभूतात्मकेषुप्रसतःसमानेषुअभिन्नेषुपुनर्वस्तुतःपरमकारणात्मकानात्राभिन्नेषुवाचा
रंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः २३ नरूपात्मकात्वेप्रपञ्चस्यादिदृश्यमेवेतिपरमकार
णमेदमेवोपपादयति मनसातिमनसावाचावाग्भिर्यद्यन्नृत्यते तत्सर्वमेवमध्यात्मानन्दविचारेणास्यार्थःयतेने
वसर्वात्मकोहंभवतंजनात्पञ्चतंचक्तंभवति २४ ॥ रामः ॥

युक्तिभिरित्युक्तं तामेव युक्तिमाह य इति यः अर्थान् स्थूलान् देहादीन् समस्तकरणैः चक्षुरादिभिः भुङ्क्ते कथंभूतान् अनु-
क्षणधर्मिणः क्षणिकान् बाल्यतारुण्यादिधर्मवतः यश्च तत्सदृक्षान् हृदि जागरवत् स्वप्ने वासनामयान् भुङ्क्ते यश्च सुषु-
प्ते तानुपसंहरति स एकः कुतः त्रिगुणवृत्तिदृक् त्रयाणामवस्थानां द्रष्टा ननु जागरादिष्ववस्थास्विन्द्रियाणामधिपतिः स्वामी मनः स्मृ-
ति तत्संस्कारविशिष्टो बुद्धिः कथमात्मा न हि स्वप्ने जाग्रद्द्रष्टा स्वप्नं पश्यति तत्राह स्मृत्यन्वयात् अहमेवाद्राक्षमिति स्मृतेः तत्र
तः स्मृत्या प्रतिसंधानात् सर्वावस्थासु एक एवात्मा तथापि त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः स एव जागरादिषु

योजागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान्भुङ्क्ते समस्तकरणैर्हृदि तत्सदृक्षान् स्वप्ने सुषुप्त उपसंहरते स ए-
कः स्मृत्यन्वयात्त्रिगुणवृत्तिदृगिन्द्रियेशः ३२ एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया म-
यि कृता इति निश्चितार्थाः संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्णज्ञानासिना भजत माखिलसंशया-
धिम् ३३ ॥ रामः ॥

60

तिरुपाधिभेदेन विश्वादिव्यवहार इति भावः एतत्त्वाल युवाद्यवस्थास्वपि इति
तथा चैकात्म्ये को हेत्वन्तरं ३२ ततः किमत आह एवमिति गुणतो गुणैः एता मनसस्त्र्यवस्था मन्मायया मयि कृताः
न तु मत्तः सन्तीति निश्चितः आत्मरूपोऽर्थो यैस्ते यूयमखिलसंशयानामाधिराधीयते यस्मिंस्तमहंकारं ते-
न संछिद्य हार्दं हृदि स्थितं मा भजत केन किंभूतेन दाहकेन अनुमानैः सतामुक्तिभिः सतामुपदेशैः श्रुतिभिश्च ती-
क्ष्णेन ज्ञानखड्गेन ३३ ॥ रामायनमः ॥

ननु तर्हि कथमहं जाग्रदादिमानिति स्फुरति तत्राह यर्हीति यस्मात् सम्यक् संसृतिः संसरणमनयेति संसृतिर्बुद्धिः तया
बन्धो यस्मादात्मनो गुणवृत्तिं ददाति तस्मान्मयि तुर्ये स्थितः सन्निमं संसृतिबन्धं जह्यात् तत्त्यागेनैव गुणचेत
सां गुणानां चेतसश्चान्योन्यत्यागो भवति २७ कथं संसृतिबन्धः कथं च तत्त्यागस्तत्राह अहंकारकृतम्
बन्धमात्मनः अर्थविपर्ययं यत आनन्दाद्यावरणोऽन्यथा प्रतीतिहेतुं विद्वान् ज्ञात्वा निर्विद्य दुःखमेवेति ज्ञात्वा तुर्ये स्थि
तो भूत्वा संसारचिन्तां संसारबुद्धिं त्यजेत् किं भिन्नतोऽभिमानेन त्यक्तो भोगस्तन्निवृत्तमनेन ज्ञानेन तत्पर्यायः २९ याव

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः मयि तुर्ये स्थितो जह्यात्त्यागस्तद्गुणचेतसाम् २८ अहंका
रकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् विद्वान्निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् २९ यावन्नाना
र्थधीः पुंसो न निवर्तेत युक्तिभिः जागर्त्यपि स्वपन्नज्ञः स्वप्ने जागरणं यथा ३० असत्त्वादात्मनोऽन्येषां भा
वानां तत्कृता भिदा गतयो हेतवश्चास्य मृषा स्वप्नदृशो यथा ३१

हेयं तत्त्यजेत तावत्स कर्मज्ञानादि सर्वं व्यर्थमित्याह यावदिति यद्यपि जागर्ति कर्मादिषु तथापि स्वप्ना
श्रय इव भवति यतोऽज्ञः अप्रसन्नदर्शी अतो जागरणस्वप्नमनेकदृष्टान्तः स्वप्न इति ३० ननु कथं वेदप्रमितवर्णा
श्रमकर्मादिनानार्थो निवर्तेत तत्राह असत्त्वादिति आत्मनोऽन्येषां देहादीनां तत्कृता भिदा वर्णाश्रमादिरूपा गतयः स
र्गादिफलानि हेतवः कर्माणि अस्यात्मनो मृषा अपि यावदविद्यावेदत इति भावः ३१ ॥

62

मत्तधः परिधाल्यमानोपिमत्तसर्वत्रतिमत्तोभिकुर्वन्तितंदेहमपश्यतिनदित्यत्राहदैववशेनगच्छत्यारंभकंकर्मयाव-
त्तिष्ठतितावत्प्रतीक्षतइतिसमीक्षतएवसासुःप्राणेन्द्रियसहितःनतुतर्हितन्निवृत्तिःकदास्यात्तत्राहतामितिस-
प्रपंचमदेहस्वप्नवदधिरूढःप्राप्तःसमाधिपर्यन्तोयोगोयेनअतएवप्रतिबुद्धंसम्यग्ज्ञातंवस्तुयेनसःतथाचश्रुतिः
तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्येअथसंपत्स्यइति३७उक्तार्थंतेषांविश्वासार्थंस्वरूपमाहमयेति

देहोपिदैववशगःखलुकर्मयावत्स्वारंभकंप्रतिसमीक्षतएवसासुः तंसप्रपंचमधिरूढसमाधियोगः
स्वाप्नंपुनर्नभजतेप्रतिबुद्धवस्तुः ३७ मयैतदुक्तंवोविप्रागुह्यंयत्सांख्ययोगयोः जानीतमागतंयज्ञंयु-
ष्मद्धर्मविवक्षया ३८ अहंयोगस्यसांख्यस्यसत्यस्यर्तस्यतेजसः परायणंद्विजश्रेष्ठाःश्रियःकीर्तेर्दमस्यच ३९
मांभजन्तिगुणाःसर्वेनिर्गुणंनिरपेक्षकं सुहृदंप्रियमात्मानंसाम्यासंगादयोगुणाः ४० इतिमेछिन्न-
संदेहामुनयःसनकादयः सभाजयित्वापरयाभक्त्यागृणतसंस्तवैः ४१ तैरहंपूजितःसम्यक्संस्तुत-
परमर्षिभिः प्रत्येयायस्वकंधाममपश्यतःपरमेष्ठिनः ४२ इतिश्रीभागवतेएकादशेत्रयोदशोध्यायः १३

सांख्यमात्मानात्मविवेकःयोगोष्टांगःतयोर्गुह्यंरहस्यंयत्तद्विप्रायुष्मद्धर्मविवक्षयाप्रश्नेनयद्धर्मंआप्तुमुपदिष्टादहंज्ञातो-
भवताइतिज्ञेयंअतएवयज्ञंविष्णुंतेनहंसरूपेणागतंमांजानीतमायाएवमनवादोभविष्यति ३८ अतःतत्रसतीयमानाद्धर्मैःस-
मनुष्ठेयप्रतीयमानोधर्मःतेजःप्रभावःएतेषांपरमायनं ३९ किंबहुनामामितिकथ्यंतेअत्रगुणाःगुणाःपरिणामरूपा
नभवंतिकिंतुनित्याःइत्यर्थःमेमयाअगृणान्तुष्टुवुः ४१ प्रत्येयायप्राप्तवानिति ४२ इतिश्रीभागवतेभावार्थदी-
पिकायामेकादशस्कंधेत्रयोदशोध्यायः १३ ॥

श्रनुमानानि दर्शयति इत्येतेति इदं जगद्विभ्रमपीतं तेन तद्देहेन वः मनो विजृम्भितात् विनाशिनाश्च स्वभवत इति
चेद् तद्[illegible] श्रलात चक्रवत् ननु भ्रमोऽपि निर्विषयः कथं स्यात् तत्राह दीर्घतान्निति निगमनं तस्मात् विषयो युक्ति
युक्त एव इत्यर्थः तत्र विकल्पो भेदः स्वभावेति ३४ तस्मात् तोऽत्र प्रान्तं दृष्टिं शान्तिं निवृत्तिं निज स्वभावानुभावो भवति तन्नेश
ल्पा[illegible] मनोवा[illegible] व्यापार रहित इत्यर्थः ननु देहवतः सर्वथा देहेन होति
तानि वर्तमानानः स्वभावः स्यात् देहवतां स्वदेहे ह प्रान्तं इति कथं विदाव[illegible] यद्यपि देहे ह प्रान्ते तथापि पूर्वे

इत्येतद्विभ्रममिदं मनसो विलासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रं चित्तानमेकमरुये व विभातिमा
या समस्ति यायमादि विसर्ग कल्पो विकल्पः ३४ दृष्टिं ततः शान्तिं निवर्त्य निःशृत हृत्तमः तूष्णीं भवे निज स्व
भावभवो निरीहः स्वदेहपतन कथमपीहमवस्तुबुद्ध्या मन्दं भ्रमायतनमवेत्य हृतानि मात्तान् ३५ देहं
च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपं दैवादपेतमथ दैववशादुपेतं वासो
यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ३६ ॥ योगः ॥

मवस्तुबुद्ध्या यमत्तं तत्सन्तमेदं या मन भवे देव किं तद्देह पतनपर्यन्तस्थिति मिवसति स्वस्कार[illegible] चेतनाच भासो भ
वेदित्यर्थः ३५ पत्नदेहोपपत्स्यति देह स्थिति आत्मनात्मस्थिते तस्मात्तत्तैव चस्थिते ततः कथंचिद पेतं निर्गतं निर्गत
पुनस्तत्र वोपेतं वा देहमधि मानुष्य पतन कोऽपि नस्तोन देहेन स्वरूपमध्यगमत् ज्ञातवान् तद्देहपतनः कारणादि
तिवापरि कृतं परिहित वासो मत्तं स्पित वा यथा नवेतितद्वत् ३६ ॥

श्री॰
भा॰ प॰
टी॰
६६

किंदेवाब्रह्मसदेहदेहोगंधर्वादिसाहिंसन किंदेवा मनुष्या वेति संशयकृतस्य देवास्वस्वभूताः दीपोतमनुष्याः एवेति वेवं किंम-
रा: किंचित्नराः नरवत्वतः पृथग्वेतावाकिंपुरुषाः किंचित्पुरुषाः बह्वानगादयः प्रकृतयः वासना बह्व्यः अतः रजः सत्व
तमोभिः भुजः जन्मस्थानानि यासां ताः भूतानि सुरदेवामनुष्यादीनि भिन्नःवाचः वेदार्थध्यानविषयाः ७ एवमित
त्यो पसंहारः केषांचिदध्ययनादि भूत्वा नाम पूर्वदेशपारंपर्येण गताः पाखंडमतयः वेदविरुद्धार्थमतपतञ्जलीना
मायागुणमूलतामाहमममायामोहितधियः श्रेयोनेकांतं नानाविधं ९ तदेवाहद्वयमितिसार्धेन धर्ममेव कर्ममीमांसकाः

किंदेवाः किन्नरानागाः रक्षः किंपुरुषादयः वह्व्यःस्तेषांप्रकृतयोरजःसत्वतमोभुवः ६ याभिर्भूतानिभिद्यं
तेभूतानांमतयस्तथा यथाप्रकृतिसर्वेषांचित्रावाचस्रवंतिहि ७ एवंप्रकृतिवैचित्र्याद्भिद्यंतेमतयोनृ
णां पारंपर्येणकेषांचित्पाखंडमतयोपरे ८ मन्मायामोहितधियःपुरुषाःपुरुषर्षभ श्रेयोवदंत्यनेकांतं
यथाकर्मयथारुचि ९ धर्ममेकेयशश्चान्येकामंसत्यंदमंशमं अन्येवदंतिस्वार्थंवाऐश्वर्यंत्यागभोजनं
केचिद्यज्ञंतपोदानंव्रतानिनियमान्यमान् १०॥

62

इतो मोक्षार्थीनप्रवर्ततेतत्रकाम्य निखिलयोः निम्नैतिमितिकेत्र
यशस्तवा यजिद्वासयेन्नादियशः काव्यालंकारकाः यथाहुः यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यपलोके गीयते ताव
त्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते इति कामं वात्स्यायनादयः सत्यंशमंदमं च योगशास्त्रकृतः अन्ये हृष्टार्थवादिनो
देशनीतिज्ञाः वैश्रमिश्वमेवस्वार्थं पुरुषार्थं वदंति अतः सामाद्युपायापवश्रेयः त्यायनमितितेषां मतेन धर्मैव
त्यागंभोजनं च लोकायतिकोद्दाः यज्ञं तपोदानेयज्ञादेवतानांपूजनं तपश्चरणेन च ९ ॥ राम: ॥

६६

यतदेशोपदेशे श्रेयो भक्तिरेव तत्त्वेनाभूत् इत्येतद्दार्ढ्यार्थं तेषामन्येषां गम्यमानसाधनैः एवं तावद्भवता भक्त्या मोक्ष इत्युक्तम् अन्ये
त्वन्यानि साधनानि वदन्तीति तत्र विरोधमुद्भावयन्पृच्छति वदन्तीति श्रेयांसि श्रेयःसाधनानि किं विकल्पेन प्राधान्यमुत
ताहो किंवा एकस्यैव मुख्यता अथवा न प्राधान्यं भवतीति न प्रायेति तमपेक्षा यस्मिन् अपेक्षकः अयमर्थः भवता
योऽभक्तियोग उक्तः अन्यसाधनानि अपेक्षः साधनानि तु वदन्ति किं तेषां स्वातन्त्र्येण साधनत्वेन प्राधान्येन अथवा अस्य वस्तवे
यैः तावता गौणत्वेनास्य प्राधान्येन अपि किंचित् कालेन सर्वेषां तुल्यफलत्वे यदा कश्चिद्दलिविशेषस्तिष्ठति तत्र भक्तिरेव महा

उद्धव उवाच वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता १ भ
वतोदाहृतः स्वामिन्भक्तियोगोऽनपेक्षितः निरस्य सर्वतः सङ्गं येन त्वय्याविशेन्मनः २ श्रीभगवानुवाच
कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसंज्ञिता मयादौ ब्रह्मणे प्रोक्ता धर्मो यस्यां मदात्मकः ३ तेन प्रोक्ता च
पुत्राय मनवे पूर्वजाय सा ततो भृग्वादयोऽगृह्णन्सप्त ब्रह्ममहर्षयः ४ तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा देवदान
वगुह्यकाः मनुष्याः सिद्धगन्धर्वाः सविद्याधरचारणाः ५ ॥

फलत्वेन मुख्यो ऽप्रमाणितत्वस्य ब्रह्मनवस्थायां पृच्छामि नानीयमर्थोऽपि कलत्रादिभिः श्रुतिभिः प्राधान्येन परिकलि
तानि तत्तत्कर्मफलानि विविच्य क्रमेण तावेतावत्प्रावेदार्थश्रुतिमतिप्रकटयन्नाह कालेनेति सप्तभिः म
दात्मकः मय्येवात्मा चित्तं यतः ३ भृग्वादयः भृगुमरीच्यत्रिअङ्गिरःपुलस्त्यपुलहक्रतवः ते च तत्सम्ब
न्धिताः प्रजापतयश्च ते चैतेन समवर्धयन् ४ ॥ ५ ॥

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰

किंचमद्भक्तानांतावदेवंभूतमितितावत्कोवक्तुंसमर्थः प्रत्युतत्वसंवेद्यंनिरूप्यमितिमाह निःकिंचनाइतिमहां-
तोनिरहंमानाः अनालब्धधियः अस्पृष्टबुद्धयः निःकिंचनतादीनांयथोक्तेहेतुकेतमद्भावः एवंभूतानांममदीयाःय-
त्सुखंजुषंतिसेवंतेतन्नैरपेक्षवंतएवविदुः नत्वन्येनैकांतिनः ... नैरपेक्ष्यंश्रवणेतत्पौ ... वैशेषिकं
मोऽत्यापेक्षैवयोमर्थः यद्वा एवंभूताः संतोऽपेक्षमसमातिमर्थः ... तदितोऽमनयः १७ प्र

निःकिंचनामय्यनुरक्तचेतसः शांतामहांतोऽखिलजीववत्सलाः कामैरनालब्धधियोजुषंतियन्नैर-
पेक्ष्यंनविदुःसुखंमम १७ बाध्यमानोऽपिमद्भक्तोविषयैरजितेंद्रियः प्रायःप्रगल्भयाभक्त्याविषयैर्ना- ॥
भिभूयते १८ यथाग्निःसुसमिद्धार्चिःकरोत्येधांसिभस्मसात् तथामद्विषयाभक्तिरुद्धवैनांसिकृत्स्नशः
१९ नसाधयतिमांयोगोनसांख्यंधर्मउद्धव नस्वाध्यायस्तपस्त्यागोयथाभक्तिर्ममोर्जिता २० भक्त्याह-
मेकयाग्राह्यःश्रद्धयात्माप्रियःसतां भक्तिःपुनातिमन्निष्ठाश्वपाकानपिसंभवात् २१ धर्मःसत्यदयो-
पेतोविद्यावातपसान्विता मद्भक्त्यापेतमात्मानंनसम्यक्प्रपुनातिहि २२ ॥ रामायनमः ॥

पिबश्चास्तांतावदुत्तमभक्तकथायतः प्राकृतोऽपिभक्तः कृतार्थएवेत्याह बाध्यमानइतिद्वाभ्यां विषयैराकृष्य-
माणोऽपिप्रगल्भयासमर्थया १८ पाकार्थंप्रज्वलितोऽग्निरेधांस्यकाष्ठानिभस्मीकरोति तथारागादिनापिक-
ष्टविनापिमद्विषयासतीभक्तिः समस्तपापानीतिभगवानपिमद्भक्तिः ... सर्वेणासंबोधयति अहोउद्धवेति-
यंस्फाटिकतिसूतएवंभूतंश्रेयोनान्यदस्तीत्याहनसाधयतीतिद्वाभ्यां २० श्रद्धयायाभक्तिस्तयासंभावात्जातिदो-
षादपि २१ भक्त्याभावेनत्वाधनंकर्थमित्याहद्वाभ्यांधर्मइति २२ ॥ रामः ॥

६३

63

ऽपां तत्फलमाह आद्यंतवंत इति ॥ एषां लोकाः पुण्यैः साध्यानि फलानि तमोनिष्ठा मोहवसानाः भोगका-
लेऽप्यसूयादिभिः शुचार्पिताः व्याप्ताः भक्तेः सुखमनुमाह मयीति यावत् मयि हे सभ्य मयापरमानंदरूपेणा आ-
त्मना सुखरूपत्वेन स्फुरता १२ किंच अन्येषां तत्तल्लोकादिप्राप्तिकृतमन्तवत् भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह अकिं-
चनस्येति १३ सा तव संपदीश्वराणामवाहं न पारमेष्ठ्यमिति १४ रसाधिपत्यं पातालादिस्वाम्यं अपुनर्भवं मो-

आद्यंतवंत एषां लोकाः कर्मविनिर्मिताः दुःखोदर्कास्तमोनिष्ठाः क्षुद्रानंदाः शुचार्पिताः ॥
मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः मयात्मना सुखं यत्तत्कुतः स्याद्विषयात्मनः १२ अकिं-
चनस्य दांतस्य शांतस्य समचेतसः मया संतुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः १३ न पारमेष्ठ्यं न म-
हेंद्रधिष्ण्यं न सार्वभौमं न रसाधिपत्यं न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा मय्यर्पितात्मेच्छति मद्विनान्यत् १४
न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शंकरः न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् १५ निरपेक्षं मु-
निं शांतं निर्वैरं समदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूयेयेत्यंघ्रिरेणुभिः १६ ॥

क्षमपि मद्विना मां विना अन्यत्किंचिदपि नेच्छति एवं तत्सर्वेश्वरसत्त्वं सर्वः १४ मम भक्तिस्वपूज्योऽपि इत्याह न तथेति द्वाभ्यां
आत्मयोनिर्ब्रह्मा शंकरोऽपि शाकरो नरूपः संकर्षणः भ्राता श्रीर्भार्या आत्मा मूर्तिरपि यथा भ-
वानिति विलक्षणेति हर्षेणाह भवानिति १५ पूयेयमंघ्रिरेणुभिः तन्वंतर्वर्तिन लोकानिति पवित्रीकुर्यामिति भावेनानुव्रजामीत्यर्थः १६

64

रोमहर्षादिकं विकारं भक्तिर्गम्यते भक्त्या च विना आशयः चित्तं शुद्ध्येदिति २३ किंच भक्तिः स्वाश्रयं शोधयतीति किं व
क्तव्यं यतो गद्गदवागादिलक्षणो मद्भक्तियुक्तो लोकं सर्वं पुनातीत्याह वागिति २४ अपि च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति
सदृष्टान्तमाह यथेति यथाग्निना ध्मातं तापितमेव हेम स्वमलं त्यजति न तु क्षालनादिभिः स्वं निजं रूपं च भजते त
था कर्मानुशयं कर्मवासनां मां भजतेत्यत्र शुद्धमात्मानमाप्नोति २५ ननु ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना ज्ञानादेव मुक्तिः श्रूयते

ना
कथं विना रोमहर्षं द्रवता चेतसा विना विनानन्दाश्रुकलया शुध्येद्भक्त्या विनाशयः २३ वाग्गद्गदा द्रवते यस्य
चित्तं रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च विलज्ज उद्गायति नृत्यते च मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति २४ यथाग्निना हेम
मलं जहाति ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपं आत्मा च कर्मानुशयं विधूय मद्भक्तियोगेन भजत्यथो मां २५ यथा
यथात्मा परिमृज्यतेऽसौ मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं चक्षुर्यथैवाञ्जनसं
प्रयुक्तं २६ विषयान्ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते मामनुस्मरतश्चित्तं मय्ये
व प्रविलीयते २७ ॥

ध्यातानां देवादीनां यानि सूक्ष्माणि तत्त्वानि स्वर्गादीनि तेन भक्तियोगेन कथं तत्त्वाद्यर्थप्राप्तिरित्यत आह यथा यथेति आत्मा चित्तं परिमृ
ज्यते शोध्यते मत्पुण्यकथानां श्रवणाभिधानैः भक्त्यैव श्रवणादिरूपया ज्ञानेन दृष्टिमित्यर्थः २६ किंच ज्ञानं
नाम चित्तस्य मदाकारपरिणामः स च मां भजतः स्वभावत एव भवति न च यत्नान्तरमपेक्षितमिति सदृष्टान्तमाह वि
षयानिति २७ ॥

श्री॰ भा॰ प॰ टी॰ ६५

एवं ध्यानेन मुक्तायाहं यामिनां स्मोत्तं वक्तं ध्येयमीश्माहस्तलेशङ्गीकमिति तस्यार्थेन संतं स्मादेतां तर्वर्तिकूर्ध्वनालमधो
मुखं मुकुलितं कदलीपुष्पसंकाशं यद्दक्षिणोद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः समेत विलेपेन ३६ स्वविशुद्धं ध्यानमाहवह्नि
मध्यप्रतिपत्तिः ध्यानमंगले ध्यानस्य सुखं विषयेषु मनस्तु हृदयावयवैर्दीर्घमारत्नस्यवनाभोभुजयोर्यस्मिन् तत् ३७ सुचारु

हृत्पुंडरीकमंतःस्थमूर्ध्वनालमधोमुखं ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकं कर्णिकायांन्यसेत्सूर्यसो
माग्नीनुत्तरोत्तरं ३६ वह्निमध्ये स्मरेद्रूपं ममैतद्ध्यानमंगलं समं प्रशांतं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजं ३७ सुचारु
सुंदरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितं समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुंडलं ३८ हेमांबरं घनश्यामं श्री
वत्सश्रीनिकेतनं शंखचक्रगदापद्मवनमालाविभूषितं ३९ नूपुरैर्विलसत्पादं कौस्तुभप्रभया युतं
द्युमत्किरीटकटककटिसूत्रांगदायुतं ४० सर्वांगसुंदरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणं सुकुमारमभिध्या
येत्सर्वांगेषु मनो दधत् ४१ ॥ रामः ॥

प्रतिरूपे समानयोः कर्णयोर्विन्यस्ते स्फुरिते मकराकारे कुंडले यस्मिन् तत् ३८ श्रीवत्सं श्रियो निकेतनं वक्षसि।
दक्षिणावामस्तनाभ्यां युक्तमित्यर्थः ३९ द्युमद्भिः किरीटादिभिः आसमंतात् युतमलंकृतं ४० प्रसादेन शोभमा
नं सुखमीक्षणं च यस्मिन् तत् सुकुमारमतिकोमलं ४१ ॥ रामः ॥

65

तेष्वासनोपयोगिनां आसनं प्राणायामप्रकारमाह सम इति वक्रभिः समेनाऽकुञ्चितेनाऽतिनीचेनासनेन कंबलादौ समकायः सन् धारयन् आसीना इति नास्ति स्वस्तिकादिनियमः इत्यासनाभ्यासः अनिरीक्षणं च वितस्थे ध्याय भ्रूमध्ये दृष्टिः स्थिरं वक्रं स्वसेयतः इति योगशास्त्रोक्तं ३१ विपर्यये यानेव कुंभकं कमेणापि यत्नतो वामनासाग्र पूरितेन तालुनासेन तथा वाम्पूरितेन वा मयाऽभ्यसेद्विपर्ययेण वा यथोक्तयोगे ३३ याः पूरयेद्वामवामेनोपि गलयात ततः इति जितेन्द्रियः प्रणायामाऽभ्यसेत् ३२ प्राणायामो द्विविधः सगर्भोऽगर्भश्चेति तत्र मंत्रजपध्यानसंयुक्तः सगर्भो अगर्भस्तद्रहितः

श्रीभगवानुवाच समं आसनम् आसीनः समकायो यथासुखं हस्तावुत्संग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षणः ३२ प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रियः ३३ हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं घण्टानादं बिसोर्णवत् प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरम् ३४ एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग् जितानिलः ३५ ॥ रामाय नमो नमः ॥

भ्यां मूलाधारादारभ्य अविच्छिन्नं संततं घंटानादवत् लम्बमानं हृदि संस्थितं प्राणेनोदीर्य ऊर्ध्वं द्वादशान्तपर्यन्तं नीत्वा बिसोर्णवत् कमलनालतन्तुवत् तत्र चन्द्रमण्डले स्थितं पुनः संवेशयेत् अधःप्रापयेत् स्वरं ओंकारं बिन्दुपर्यन्तं कृत्वा इत्यर्थः यद्वा मूलाधारात् सुषुम्णापर्यन्तं विसंततं बुद्धेः अविच्छिन्नं हृदि मनसि प्राणेनोदीर्य पुनस्तत्रैव प्रवेशयेदानाद्रवं स्वरं उदात्तनादस्थितिं कुर्यादिति ३४ मासादर्वाक् जितानिलो भवति ३५ ॥ रामः ॥

श्री॰ भा॰ टी॰ ७०

ततः पंचदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणाक्रमाः। भक्तिविघ्नपरत्वेन सर्वासां त्यागतामताः॥ एवं समाधियुक्तस्य योगिनोऽनंतरा विभ॰ वंत्यः सिद्धयो यंतरायभावात् एवमवमंतव्याः परिहार्याश्चेत्युपपादयिष्यन्नादौ सिद्धीराह जितेन्द्रियस्येति युक्तस्य स्थिर चित्तस्य इंद्रियादिप्रायात् अस्मिदेवं इंद्रियमुख्यात्मविषयोपि भूत १ किंकिंति विकल्पकासिद्धिः किंनामका कति सिद्धिः कीदृशी वा धा रणा स्वकतीति प्रश्नांतरेवाप्रश्नः तम वैतज्ज्ञानातिनाम्नः इत्याशयेनाह योगिनामिति धारणा अष्टादश तत्त्वगः योगपारगैरिति निःकालसत्तां दृढ सिद्धीरप्यपिज्ञाननीति भावः अष्टमेव प्रधानेष्वेः स्वभावतः आश्रया यासांताः

श्रीभगवानुवाच जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः मयि धारयतश्चेत उपतिष्ठंति सिद्धयः १ उद्ध व॰ कया धारणया कास्वित् कथं वा सिद्धिरच्युत कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् २ श्रीभगवा नुवाच सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणा योगपारगैः तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ३ अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिंद्रियैः प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिप्रेरणमीशिता ४ गुणेष्वसंगो वशिता य त्कामस्तदवस्यति एतामे सिद्धयः सौम्य अष्टावौत्पत्तिका मताः ५ ॥ एषु किं विभूता भवंतीति॰ मन्मात्रूपेण

भावः गुणहेतवः सत्त्वोत्कर्षहेतुकाः ३ ताः स्वरूपेणाह अणिमेति अणिमेति नामार्थैः पंचभिः अणिमा महिमा लघिमा तत्र मूर्तेर्देहस्य तिस्रः सिद्धयः प्राप्तिर्नाम सिद्धिः सर्वप्राणिनामिंद्रियैः सह तत्तदधिष्ठातृदेवतारूपेण संबंधः प्राकाम्यं श्रु तेषु पारलौकिकेषु दृष्टेषु दर्शनयोग्येष्वपि तत्तद्भूविवरादिषु भोगकामं भोगदर्शनसामर्थ्यं सिद्धिः शक्तीनां मा यातत्कार्यभूतानां प्रेरणं तत्तदीशित्वमायायाः अन्येषु तद्देशानां प्रेरणमीशिता नाम सिद्धिः ४ विषयभोगेष्वसंगो वशि ता सिद्धिः यत्कामः यद्यत्सुखं कामयते तत्तदवस्यति तत्सीमानं प्राप्नोतीति सिद्धिः औत्पत्तिकाः स्वाभाविकाः ति

66

॥ ७ ॥ श्रीमद्भागवतस्कंध ११ टी॰ ७०

सविशेषं ध्यानमुक्त्वेदानीमिंद्रियाणीति त्रिभिः प्रकर्षेण नयेत सर्वतः सर्वांगयुक्ते याहशामित्यस्योत्तरत्वेन सविशेष
णाभुक्तायदात्मकमित्यस्योत्तरत्वेनाभानेर्विशेषगुणत्यागेन ध्यानमेव समाधिपर्यंतमाहत्तदिति त्रिभिः एकत्र मुखे।
अन्यान्यंगानि न चिंतयेत् ४३ एवं चेतसि पद्धकेतीहेवोगदेधी युतं सुस्मितमिति ध्यानस्य वक्त्राकाशरूपे ४४ तच्च कारण
न्नमपि त्यक्त्वा मदारोहः मयि शुद्धे ब्रह्मण्यारूढः सन्न किंचिदप्याश्रयत्वेनापि चिंतयेत् मामेवात्मानं विचष्टे

इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यो मनसाकृष्य तन्मनः ४२ बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः तत्सर्वव्यापकं
चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ४३ नान्यानि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखं तत्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्यो
म्नि धारयेत् ४४ तच्च त्यक्त्वा मदारोहो न किंचिदपि चिंतयेत् एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि
४५ विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्योतिषि संयुतं ४५ ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः संया
स्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ४६ इति श्रीभागवते एका
दशे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः १४

आत्मानं च सर्वात्मनि मयि संयुतं विचष्टे ज्योतिर्ज्योतिषि संयुक्तमिवैकत्वेन ४५ एवंभूत समाधिपर्यंतस्य ध्यानस्य
फलमाह ध्यानेनेति मनो युंजतः समाहितस्य द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः अधिभूताधिदैवाध्यात्मरूपः द्रष्टृदृश्यदर्शन-
रूपो वा भ्रमः निर्वाणं शांतिं सम्यग्यातीति नीति पाठेऽर्थः ४६ इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः १४

श्री० भा० ए० टी० ७१

वैकारिकाहंकारोपाधौ मयि अखिलमेकाग्रं आत्मतत्त्वप्राप्तिमयि स्यात्तत्र हेतुः मन्मनाः मयि मनो यस्य ॥ १४ ॥ भा-
वादेवं भवति नान्यादेवत्वं संशय इति भावः ॥ एवं मद्धारणानुभावेन मम योगबलमाश्रय इति प्रादिषु इह न क्रियाणि
क्तिप्रधाने महत्तत्त्वे मेऽव्यक्तजन्मनः सूत्रात्मनि महत्तत्त्वे मम पारमेष्ठ्यं सर्वोत्कृष्टं प्राकाम्यं विन्दते कथं मत्तस्य मे अव्यक्तजन्म-

धारयन्मय्यहंतत्त्वे मनो वैकारिकेऽखिलं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं
प्राप्तिं प्राप्नोति मन्मनाः ॥ १४ ॥ महत्यात्मनि यः सूत्रे धारयेन्मयि मानसं
स प्राकाम्यं पारमेष्ठ्यं मे विन्दतेऽव्यक्तजन्मनः ॥ १५ ॥ विष्णौ त्र्यधीश्वरे
चित्तं धारयेत्कालविग्रहे स ईशित्वमवाप्नोति क्षेत्रज्ञक्षेत्रचोदनां ॥ १६

यस्मात्सूत्रं तस्य तदुपाधेर्ममेत्यर्थः ॥ १५ ॥ त्र्यधीश्वरे त्रिगुणमायानियन्तरि अत एव कालविग्रहे आकल-
यितृरूपे अन्तर्यामिणि इति वा विशिनष्टि क्षेत्रज्ञानां जीवानां क्षेत्राणां शरीराणां तदुपाधीनां वा चोदनां प्रेरणां तेन त-
द्विषयस्पष्टादिकं तत्तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ १६ ॥ रामः ॥

७१

67

गुणहेत्वाः सिद्धीराह अनूर्मिमत्त्वमित्यादित्रिभिः अनूर्मिमत्त्वं क्षुत्पिपासादिराहित्यं दूरे श्रवणं दर्शनं चेति द्वे सिद्धी मनोवेगेन देहस्य गतिः कामितरू
पप्राप्तिः परकायप्रवेशः ६ स्वच्छन्दमृत्युः अप्सरोभिः सह देवानां याः क्रीडास्तासामनुदर्शनं प्राप्तिः संकल्पानुरूपाप्रा
प्तिः अप्रतिहता आज्ञा गतिर्यस्याः सा आज्ञा तद्वत्त्वं तादृशी ७ इदानीं क्षुद्रसिद्धीरप्याह त्रिकालज्ञत्वमिति द्वन्द्वैः शीतो
ष्णादिभिरनभिभवः अग्न्यादीनां स्तम्भनमन्यस्य धारणादिभिः स्वस्याविक्षोभनं निरूपयति यया धारणया यत् स्यात् ९ भूतसू

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनं मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनं ६ स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां सहक्री
डानुदर्शनम् यथासंकल्पसंसिद्धिराज्ञाप्रतिहता गतिः ७ त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं परचित्ताद्यभिज्ञता अग्न्य
र्काम्बुविषादीनां प्रतिष्टम्भोऽपराजयः ८ एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः यया धारणया या
स्याद्यथा वा स्यान्निबोध मे ९ भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपा
सको मम १० महत्तत्त्वात्मनि मयि यथासंस्थं मनो दधत् महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक्
११ परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रञ्जयन् कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् १२ ॥

क्ष्मोपाधौ मयि मनो धारयन् तन्मात्रं भूतसूक्ष्मं तदात्मकत्वात् तन्मात्रोपासकः सन् मनो धारयन् अणिमानमाप्नोति ॥
ज्ञानशक्तिमहत्तत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं महत्तत्त्वाकारं भूतानामेति आकाशादिभूतोपाधौ तु मयि मनो धारय
न् तत्तद्भूतमहिमानं प्राप्नोतीत्यर्थः ११ वायुप्रभृतिभूतानां परमाणुमये मयि चित्तं रञ्जयन् तदाकारं कुर्वन् योगी
लसूक्ष्मार्थतां कालस्य परमाणुरूपोपाधितां प्राप्तं चित्तमिव परमाणुरूपं सकालः परमाणुः परमाणुः

तथाप्यादित्यः तत्किं तत्परिच्छिन्ने चतः संयोग्यतेन सूर्यं वत्साविसंयोगान्तद्वोभयमेयोगेनो भ्यायन्न वियुक्तं तन्नेहगतः घ॰
श्यति २१ मनो देहं चतद्वर्तिनावा पुनास्मकम् यिनसंयोगस्य याम द्वामणा क्रियते तस्माद्भावे नयुद्रमनोयातित
ज्ञात्मा देहो यातीत्यर्थः यद्वामनः कार्हज्ञात्मानं वा मुनासक देहं तमपि संयोगं यत्र याति तद्वद्देहो यातीति २२

देहस्तदृविसंयोगान्नतत्स्यात्मपिस्तदपि । मोतद्रमनसाध्यायन्न वि
षयं पश्यतिसत्वन्नहं कः २१ ममोमपित्तसंयोगं देहंतदवता पुना
सद्धारणानुभावेन तत्रात्मायत्र वै मनः २२ यदामनउपादायस्य
यद्रूपंतु भूषति ततस्तत्रमनोरूपं मयोगवलमाश्रयः २३ ॥

68

मनः उपादाय उपादानकारणं कृत्वा यत् यद् देवादिरूपं भवितमिच्छति तत्तन्मनोरूपं मनसो भीष्टरूपं योगी भ॰
वेत् ऊतो यतो मयोगवले योहं मविंतमचिन्त्यशक्तिर्नानाकारणात्मिन्नापि मनसो योगो धारणा तस्य बलं प्रभा॰
वः सर्वाश्रयः कारणं २३ ॥ रामायनमः ॥

तुरीयाख्ये विराड्रूपे प्रायागर्भ्यव्यक्तात्मनि वेत्रुपाश्रयः ईशस्यत्रिभिर्हीनं ब्रवीयंतम देवविड्विलेवंलब्ज्ञायेषा-
येसमम् शेस्म्य येमस्म्य यशास्तः श्रिपः ज्ञानवैराग्ययोः श्रेयबलतामगस्तीरितं तदहतिमगवद्रूपाह्विते १० य
ज्ञ्यरमानंदरूपे मर्दीपिकामस्तदेशाभूतोऽवसीयतेमसाप्यते तत् ११ अतः परं गपादेशकः । सिद्धी राद्ध छेद्स

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते मनो मय्यादधद्योगी मद्धर्मा वशितामियात् १७ निर्गुणे
ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः परमानंदमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते १८ श्वेतद्वीपपतौ चित्ते
शुद्धे धर्ममये मयि धारयन् श्वेततां याति षडूर्मिरहितो नरः १९ मय्याकाशात्मनि प्राणे मनसा घो-
षमुद्वहन् तत्रोपलब्धा भूतानां हंसो वाचः शृणोत्यसौ २० ॥

नात्मबोधे तत्ताप्यस्वरूपतां निर्मलम् १९ आकाशात्मायां प्राणां स्वम हिरूपतत्त्वे मनसि मनसा घोषं नादं
चिंतयन् असौ हंसो जीवः तत्र आकाशे उपलब्धा नानाः सन् तत्र स्थाः विविधा वाचः शृणोतीति यद्वा तत्र आका-
शे उपलब्धा अभिव्यक्ता या भूतानां वाचः नादरूपाः ताः शृणोतीति २० ॥ रामः ॥

अग्न्यादिभिः सर्वो यथा न हन्यते भगवानित्येवंभूतो योगमयं तेनोऽभिभूयते अत्र हेतुर्मद्योगेति यादसामुदकं यथा वि-
ज्ञातं न भवति तथा तस्य वपुषोऽपि दृष्टान्तः अनयैवाह हन्तापि व्याख्यातं २९ मद्विभूतीरिति ममावतारान् ध्वजादिभिः स-
ह ३० उपसंहरति उपासकस्येति एवं पूर्वोक्तधारणाभिः ३१ मद्धारणान्नाना धारणाप्रयोजनं किं एवं सर्वाः सिद्धयो भ-
वन्तीत्याह जितेन्द्रियस्येति मद्धारणां नारायणो हरे धारणां धारयतः का सा सिद्धिः सुदुर्लभा किं विशिष्टस्य अर्थः ३२ यद्यपि
वं तथापि न ग्राह्यास्ता इत्याह अन्तरायानिति ३३ तस्मादहं तत्कीर्तयमेव धारणा काम्यानां कास्मादित्याह जन्मेति ज-

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः। मद्योगशान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा ॥ २९ ॥ मद्विभूतीरभिध्यायन् श्री-
वत्सास्त्रविभूषिताः। ध्वजातपत्रव्यजनैः स भवेदपराजितः ॥ ३० ॥ उपासकस्य मामेवं योगधारणया मुनेः। सि-
द्धयः पूर्वकथिता उपतिष्ठन्त्यशेषतः ॥ ३१ ॥ जितेन्द्रियस्य दान्तस्य जितश्वासात्मनो मुनेः। मद्धारणां धारयतः
का सा सिद्धिः सुदुर्लभा ॥ ३२ ॥ अन्तरायान्वदन्त्येता युञ्जतो योगमुत्तमम्। मया सम्पद्यमानस्य कालक्षपणहे-
तवः ॥ ३३ ॥ जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः। योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ३४ ॥ स-
र्वासामपि सिद्धीनां हेतुः पतिरहं प्रभुः। अहं योगस्य सांख्यस्य धर्मस्य ब्रह्मवादिनाम् ॥ ३५ ॥ [illegible] ॥

न्मना नैव काश्चित् सिद्धयो भवन्ति यथा देवानां यथा च यादसामुदकलम्भः पक्षिणां खेचरत्वादि तदुक्तं यातेन
लीजन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धय इति योगेन मद्धारणाभिरुक्तेन योगगतिं मत्सालोक्यादिरूपं ३४ अ-
नन्यतत्राह सर्वासामिति यथेनाप्रभुतो यथा हेतुः कारणं पतिः पालयिता चेति किं च न केवलं सिद्धीनामेव प्र-
भुः अपि तु मोक्षादीनामपीत्याह अहमिति योगो मोक्षः सांख्यं तत्साधनं ज्ञानं धर्मस्तदुपदेष्टॄणां ब्रह्मवादिनां च

२३

३५

69

यत्र विविदितित आत्मानं चिंतयेत ततः पिंडस्थदेहं विना प्राणः पथा नेलिंग शरीरोपाधिः वायुभूतः सात्त्व प्रभूतः श्रुति शतेनेन मार्गेण त्वर्थः परेंद्रियवत् देहे वायु ध्यान प्रध्यानात्मम नयाभेन प्रविशात्तिन हुतपिंड छिन्नेस्तता भवति २३ पिंड छिन्नेस्तत्तत्प्रकारं कथयन सकलेदम्हृत्तमाद पार्श्वं पार्श्विनाद देनिक पञ्चप्राणा धारणापोषि मात्मानं तत्र प्राणाभू थ हृषेण प्रकाशत्वपल्लवत्तो वक्त्रा वायुमन्यपेदितिं ध्यानं मनसा नीना २४ मनस्य मन्मूर्ति रूपं प्रकाशसर्वं विचिंतयेत तदा समन्नेतयः सर्वां प्राभूताः २५ यदा वायकाले पि यथा वैति पादे मध्या वायनेके नापि प्रकाशेन ब्रह्मास कल्पयेत प

परकायं विशाल्लिखआत्मानं तन्नभावयेत पिंडं विना विश्वोन्मार्गो वायुभूतः परेंद्रियवत् २२ पार्श्वपीडा गुरु प्राणा अहं अकं दमूर्त स प्रौढस्य बलेन्द्रजोतनिमनी नोक्त जेनलं २४ विदूरे ध्यानताजी डेमत्तस्य भावे विभावयेत विमानेनोपातिप्रतिसम हुतीस्तवतिमः २५ यदालं कल्पयेद्धायु ध्यायायामस्थः प्रमान् मयि मत्स्य मनो युंजन्ध्यान तत्त्व परापद्यते २६ योवै मत्रावस्माप नर्त्त शिलनेशितः प्रमान् ज्ञात्वा विदूमे न तस्य बाज्ञाय यामम २७ मत्काल कृत्स्नत्वस्य योगिनो भारत विडः तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्म मृत्यूपबृंहिता २८ ॥ श्रीमः ॥

ध्याकामं मन्त्यसो मयि विश्वसम वानम वृत्तिनयात दत्त रूपं सर्वं प्राप्नोतीत्यर्थः किं ऊर्ध्वं नत्वे तन्मन्तं कं स्वधिमनो युंजन् २४ मदिति पश्यत्कामं मनेनार्थः ईशितुः सर्वं नियन्तुः वशितः सतंत्रस्य मम भाव स्वभावप्राप्तः पताग्र तात्त्वेनवः २७ अतः परं लयात्मा त्रिकालिकं ध्यानात्कालिकी विकालत्वस्य विषया सजन्म मृत्यु प्राप्तप्रबृंहिता नन्न तिता अनये वृपर्वना पश्यति ज्ञाता पिवा रूपात ४६ ॥ ओं ॥ ॥

अत्र सदाचारे प्रमाणमाह याथातथ्येन यथार्थं तेन सर्वं भूतकारणं तां ज्ञात्मा ये रतास्तथैवविदः २ एवं कारणानेन
सर्वात्मानमनूपविभूतीः एकतो यो वेत्ति उपासीनाः सेवमानाः सतः ३ इत्थं यत्नमेवाह भूतः अप्रकटः भूतानां
प्राणिनां मध्ये अत्र केतः भूतानामात्मा अन्तर्यामी अत्रापि केतः केभ्यः भावेन नितेन यथा ४ नाप वसाकलेन स्था

उभावेषु भूतेषु कर्तुं यमकृतात्मभिः उपासनेनां भगवन्माया
तथ्यानन्दात्मानः २ येषु येषु च भावेषु भक्त्या नापरसर्वयः ३।
पासीनाः सु मयूते समिहित तद्दर्शने ४ भूतेश्वरासि भूतात्मा
भूतानां भूतभावन नतां पृथ्वी भूतानि पश्यत समोहितानि
ते ५ याः काश्च भूमौ दिवि वेरसा यावि भूतयो दिव्य महावि
भूते नामहामम्याहनुभाविता केन मासि नेतीर्थपदोद्य
पञ्चम् ५ रामः ॥

इति हे महाविभूते याः काश्चिद्भूम्या दिषुते विभूतयः रसायां रसातले अनुभावि
तः तथैव केन चिद्भक्तिविशेषेणास्ने योजिताः तीर्थानां मध्ये तदिच्छिप्यतेव ५ ॥ रामः ॥

ज्ञातमन्वाहमव्यक्तमिति सर्वदेहिनां जीवानामात्मा यतः अंतरः अंतर्यामी यमेतं [illegible] अतिविकि
मतं वेत्ति तामपि किन्तु बुद्धेः न बाह्यं व्यापकत्वमर्थः नत्वहेतुः अनादितः अनादितः [illegible] भूतेषु वत
विषमहाभूतानि यथा वह्निर्ध्यानमात्मवेति स्वयमव्यक्तमपि तथैवार्थः २८ इन्द्रियैकादशोपंचदशः १५ [illegible]
कादिषु तथः ज्ञानवीर्यप्रभावादिविशेषोपलब्धिः १ [illegible] प्रभ
विभूत्यादीन् [illegible] २ एवं तावत्सर्वावस्थाव्याख्यानम् [illegible] [illegible]
नित्यावस्थता [illegible] [illegible] योगेन [illegible] सन्तोषः स्याथ
नानयावस्थानेऽवचलदेशे [illegible] [illegible] विभू

अव्यक्तात्मानं [illegible] सर्वदेहिनां यथा भूतानि [illegible] २८ इन्द्रियैकादशोपंचदशः
१५ इद्वः [illegible] सर्वेषामपि भावानां [illegible] १ ॥ रामः ॥

[illegible] ज्ञानादिनिर्णीय [illegible] योगव्याधिकारे विशेषः [illegible]
विवादेषु [illegible] [illegible] समविशेषक्रियाम
योगप्र[illegible] [illegible] एवं [illegible] विशेषितः संसारेषु
[illegible] [illegible] अव्यक्तात्मा [illegible] सर्वदेहिनाय
थाभूतानि भूते [illegible] भूतानि यथा [illegible] विशेषो [illegible]
मात्म [illegible] [illegible] यत्र नु वदति न
[illegible] [illegible] सर्वेषामपि [illegible] [illegible]
वायस्मात्तत्त्वमुपादानकारणमित्यर्थः १ ॥

हविर्धानी कामधेनुः १४ १५ नक्षत्रौषधीनामधीशं सोमं यक्षरक्षसां धनेशं कुबेरं [illegible] १६ यादसां प्रभुं तपतां
प्रतापवतां दीप्तिमतां च मध्ये १७ संयमतां दण्डयतामित्यर्थः १८ शृङ्गिणां दंष्ट्रिणां च मध्ये तेषां प्रभुः तपःसमाप्तः
प्रथमो ब्राह्मणः १९ स्रोतसां प्रवाहानां मध्ये [illegible] धनुष्मतां २० धिष्ण्यानां निवासस्थानानां गमनानां २१ ब्र

वाणां भृगुरहं राजर्षीणामहं मनुः देवर्षीणां नारदोऽहं हविर्धान्यस्मि धेनुषु १४ सिद्धेश्वराणां कपि
लः सुपर्णोऽहं पतत्रिणाम् प्रजापतीनां दक्षोऽहं पितॄणामहमर्यमा १५ मां विद्ध्युद्धव दैत्यानां प्रह्लादमसु
रेश्वरम् सोमं नक्षत्रौषधीनां धनेशं यक्षरक्षसाम् १६ ऐरावतं गजेन्द्राणां यादसां वरुणं प्रभुम् तपतां
द्युमतां सूर्यं मनुष्याणां च भूपतिम् १७ उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां धातूनामस्मि काञ्चनम् यमः संयमतां चा
हं सर्पाणामस्मि वासुकिः १८ नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृङ्गिदंष्ट्रिणाम् आश्रमाणामहं तुर्यो वर्
णानां प्रथमोऽनघ १९ तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा समुद्रः सरसामहम् आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्म
ताम् २० धिष्ण्यानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः २१
पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः २२ यज्ञा
नां ब्रह्मयज्ञोऽहं व्रतानामविहिंसनम् वाय्वग्न्यर्काम्बुवागात्मा शुचीनामप्यहं शुचिः २३ ॥ श्रीमः ॥

ब्रह्मिष्ठानां वेदार्थनिष्ठानां सेनान्यां च भूपतीनां अग्रण्यां सन्मार्गप्रवर्तकानां अजो ब्रह्मा २२ शुचीनां शोधकानाम
पि मार्जनरक्षणवर्षणादीनां नानात्वादिरूपः शोधकोऽहम् २३ ॥ समः ॥

न गव्यमात्रभूतात्तेन ब्रह्मसंवादि [illegible] येऽश्रुतः सा धीयानि तिना [illegible] मोहने एव मितिनिश्चि [illegible] [illegible] पान्वयो
ष्ठुमिक्र तोविस्मृतो नेऽक्त्वते ६ श्रुत्युक्तो विभूतिरूपो कः श्रवणः तत्त्वादृत्ताविति लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ७ क
च यदा न त्वा मानति वर्णितात्सहितः तत्समयार्थानि वोधितः सन् यथा तमर्थं विभाव्य मेघं ब्राह्मणं [illegible] भावे तव
हदे वन तथापि कथयिष्यामीति भावः ८ नाविभूतीः कथयत्निश्चितामति अस्मिन्‌ शास्त्रमनालिकारणाः
श्च मानाःहितोऽयाताम्ब सर्वाविभूतयस्ताभ्यामानार्थक [illegible] षष्ठी पंचमीविभक्तिः कथिविशेषण [illegible]

श्रीभगवानुवाच एवमेतद्देहेऽस्यः परं ब्रह्म विदांवर अभुक्तानाविनपानमपरोऽज्ञेनैव ४ ताना [illegible]
येषां विषमर्थमेयाव्येतेषां ततोनिष्कृत्येकत्वा [illegible] यपि तिलौकिकः ५ मत्तदापुरुषव्याधोऽसत्वामेश्रुति
वोधितः अस्मभाष्यनमामेवयथावत्पापनूपांन ६ अहमात्मान्तर्यामी यो भूतानां स्वहृदीश्वरः अहं स
वोपिभूतानि तथाविस्तृतवाप्ययः ७ अहंगतिर्गतिमतां कालः कलयतामहं गुणानांचाप्यहं सा
म्यगुणिन्योत्पत्तिकोगुणाः ८ गुणिनां सम्यहंसूत्रं महतां च महानहं सूक्ष्माणामप्यहंजीवोदुर्जयानां
महं मनः ९ हिरण्यगर्भो वेदानां मंत्राणांप्रणवस्त्रिवृत् अक्षराणामकारोस्मि पदानि छंदसामहं ११ ०

वोध्ये भवतं वधेव कविघण्या योगं इष्टव्या तत्र आमी यो भूतानां मानोपि स्वहृदि तिर्यं [illegible] इति बसामानेनाहमुपास्य
इत्यर्थः एवं स्वर्णमत्रैतेषां विभवाप्ययः तत्र इत्यादिरित्यर्थः ७ विशेषतो विभूतीराह कुलयतां वशीकुर्वतामथ
गुणानामप्यगुणितित्वम्मित्युक्तो गुणितिनः साम्या विकार्या गुणः सोऽहं ९ सूत्रं प्रथमकार्यं महतां महत्तत्त्वं स्वल्पाणा
विनाशनीयः नानाजीवस्तत्त्वात् दुर्जेयो गुणिनामप्यगुणात वेदवाणि प्रमाणो त्वं वेदोपि [illegible] ततः वेदानांमध्ये
श्रीनेमाम [illegible] कः सहानि विपारागायत्रीमर्थ ११ ॥ यमः ॥

शां॰
भा॰ प॰
टी॰
७९

लक्ष्मीः पत्नी हि संपत् ३१ बलवतोऽजप्रभवदम्भतो भागवतानां महात्मा कृतं कर्म हमिमर्थः तेषामेव नवरूप
त्वमेवं नानादेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धनारायणहयग्रीववराहनृसिंहवामनाख्याः इति याः नवमूर्तयः तासाम
प्यवतारदेवताः ३२ गन्धर्वाणां विश्वावसुः अप्सरसां पूर्वचित्तिः गन्धमादनं भूभृतां ३३ धाम्नः मधुः पर
व्योमः शब्दः ३४ वृजिनः पार्थः भूतानां प्राणिनां स्थितिर्मूलं मनः प्रलयः ३५ गन्धादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः
स्पर्शादयोऽन्तर्ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः तद्बलत्वात् दर्शनस्य बुद्धीन्द्रियाणामिन्द्रियत्वेन तद्दर्शनग्रहणात् शिरस्तादि ३६ त

अवाप्य विनामहे लक्ष्मीः किं नवानां बलग्रहः । तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्वं सत्ववतामहम् ॥ ३१ ॥ ओजः
सहो बलवतां कर्माहं विद्धि मानवाः । मार्तण्डानवमूर्तीनामादिमूर्तिरहं पुनः ॥ ३२ ॥ विश्वावसुः पूर्वचि
त्तिर्गन्धर्वाप्सरसामहम् । भूधराणामहं स्थैर्यं गन्धमादनमेव च ॥ ३३ ॥ धाम्नाम्ब्रह्म परमं व्योम तिष्ठानो विभाव
सुः प्रभा सूर्येन्दुताराणां शब्दोऽहं नभसः परः ॥ ३४ ॥ वृष्णीनां वलिरहं वीराणां महदर्जुनः भूता
नां स्थितिरहं मनोऽहं देवप्रतिसंक्रमः ॥ ३५ ॥ गन्धस्तु स्पर्शोऽपादानमानन्दस्पर्शलक्षणम् प्राणादृक्च नवग्रा
णामहं सर्वेन्द्रियग्रहः ॥ ३६ ॥ पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिरहं महान् विकारः पुरुषो व्यक्तं रजः सत्व
तमः परम् ॥ ३७ ॥ अहमेतत्समस्तोऽज्ञानं ततविनिश्चयः ॥ ३८ ॥

देवं तत्र तत्र निर्धारणेन ततम् ॥ सर्वं येन विशेषतो विभूती
निरूपिता नीमा मात्मतः सर्वाण्यपि निरूपयति पृथिवीति सार्धद्वयेन पृथिव्यादिपञ्चैस्तत्त्वानामिति विवक्षितं लिङ्ग
महमहङ्कारः महान्महत्तत्वमेताः सप्त प्रकृतिविकृतयः विकारः पञ्च महाभूतानि एकादशेन्द्रियाणि च ते षोडश
पुरुषो व्यापकः विकारः पुरुषो जीवः अव्यक्तं प्रकृतिः पञ्चविंशतिर्गतानीति तत्र मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदा
द्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः रजः सत्वतम इति प्रकृतेर्गुणाः स्वप

72

ज्ञानमित्यत्र वेदमहत्स्थितं योगिनां वा विदितं ज्ञानं ज्ञानमिति ज्ञानसाधनं तत्र विनिश्चयोऽपि तस्यास्मि
ततः शिवं सर्वमहमेव ३८
७९

योगानामष्टांग योगानां मध्ये आत्मसंरोधः समाधिरहं मंत्रो नीतिः कौशलानां विवेकादिनैपुणानां मध्ये आन्वीक्षिकी आत्मानात्मविवेकविद्या ख्यातिः आत्मख्यातिः असत्ख्यातिः अन्यथाख्यातिः असंख्यातिः अनिर्वचनीयख्यातिः वादिनां पंच विदमेवं चेति येषु तेषां विकल्पः सोऽहमित्यर्थः २४ कुमारः सनत्कुमारः २५ संन्यासो अभयदानं क्षेमाणां मध्ये अबहिर्मतिः अन्तर्निष्ठा सूनृतं प्रियवचनं मौनं च गुह्यानां मध्ये मौनमेवाहं मिथुनानां मध्ये अजः प्रजापतिः यस्य देहद्वैधीभावेन मिथुनं प्रवृत्तं स एवाहं मिथुनमध्ये अहं ब्रह्माणमात्मनो यस्मात्तीति सृतौ २६ अनिमिषां

योगानामात्मसंरोधो मंत्रोऽस्मि विजिगीषतां आन्वीक्षिकी कौशलानां विकल्पः ख्यातिवादिनां २४ स्त्रीणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायंभुवो मनुः नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणां २५ धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहं २६ संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाभिजित् २७ अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् २८ वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहं किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनः २९ रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसां कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहं ३० ॥

अप्रमत्तानां मध्ये संवत्सरोऽहं मधुमाधवौ वसन्त इत्यर्थः अभिजित् उत्तराषाढायाः तुर्यः पादः श्रवणायाश्च प्रथमपादः तयोश्च मध्ये अभिजिन्नाम नक्षत्रं धीराणां धैर्यवतां मध्ये देवलः २७ कृतं कृतयुगं देवलः असितः मुनीनां व्यासानां वेदविभागकर्तॄणां कवीनां विदुषां काव्यः शुक्रः २८ भगवतो ऐश्वर्यादिषड्गुणवतां मध्ये वासुदेवोऽहं किंपुरुषाणां मध्ये हनुमान् विद्याध्राणां सुदर्शनो नाम सुपेशसां सुरूपाणां मध्ये पद्मकोशोऽहं कामलानां? गव्यमाज्यं हविषां मध्ये हविःषु च ३० ॥ समः ॥

श्रेयसमेन ब्रह्मणां विविक्तो भवसि स्मादः यद्वृति अवंयच्छन्नसंयच्छति ४३ परिसमाप्यते कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ४४
इति श्रीभागवते एकादशे षोडशोऽध्यायः १६ ततः सप्तदशे प्राह धर्मं भक्तिलक्षणं हंसोक्तं धर्ममस्मान्नाद्वर्णाश्रमविशुद्ध
स्थिताः कर्मादौ विस्तारतामिति मम भक्त्या कृतैकमसा तस्मात्धर्ममहिमूर्तिरिति भक्तिस्थानतां वक्तुमर्हति
योऽदितिस्थवदितः स्वधर्मेभिमात्दिनाततत्रलोके न तत्कर्मानुष्ठानं भक्तिर्दृष्टपतेतत्त्वष्टकेति यतत्प्रयेतिसमसाति:

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन्धिया यतिः तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ४३ तस्माद्वचो
मनः प्राणान्नियच्छेन्मत्परायणः मद्भक्तियुक्तया बुद्ध्या ततः परिसमाप्यते ४४ इति श्रीभागवते
एकादशस्कन्धे षोडशोऽध्यायः १६ उद्धव उवाच यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः वर्णाश्रमाचारव
तां सर्वेषां द्विपदामपि । यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत्समाख्यातु
मर्हसि १ पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव २ स इदानीं
सुमहता कालेनामित्रकर्शन न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ३ ॥ रामः ॥

पूर्वं कस्मादौ त्वद्भक्तिलक्षणः त्वज्ज्ञापकत्वात् त्वल्लक्षणं धर्मः वर्णाश्रमसहितानां नृणामपि द्विपदो नराणां । यथा
येन प्रकारेणानुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण १ नैव संप्रदायादेव ज्ञास्यते किं पुनर्वचनेन तत्राह पुरेति परमकं
परमं स्वार्थे कः हंसरूपेण यदहं त्वं धर्मं प्रोक्तवान् योगमात्रं जानीत मा गतयन्तु ब्रह्मदर्मविवेत्ति
यत्सनकेनात् ३ प्रागनुशासितोऽपि न भविता न भविष्यतीति ३ ॥ रामः ॥

यतेदेवसंविन्मात्राद्हमयेति जीवेश्वरूपोयोऽग्निर्विशेषभावः सद्गुणगणिमूलः सम्मतेश्च तेन तद्रूपः समस्तौ पिसप
विनामस्तूनिवेकमानास्ति अहमेवसर्वमित्यर्थः ३८ ननु साभाव्यतः किमवसन्तिष्यकथयसि पूर्ववन्निर्धारणा
सर्वथाप्यविशेषतः सर्वाः कथयेति चेत्तत्राह संख्यानेऽपि व्याहि पदमाप्तरनाकालेन मदतानदेषिमेयेवाक्ति
यतेकृत्वा वक्तुं शक्यते तथा मे विभूतीनां संख्यानं कर्तुं न शक्यते कनतुम्तत आदप्रजतोऽज्ञानीति यदा सयात्कृ
मानानां त्रयाणां ज्ञानामेवनाभसंख्यानास्ति तदा कस्मान्नकृतानां विभूतीनां संख्यास्यात् ३९ तथाविशेषेण पवन

मय्येव ह्येषा जीवेन गुणेन गुणिनां विना सर्वाण्यनानि पि सर्वेषां न भावो विद्यते क्वचित् ३८ संख्यानेऽपि समा
गतेनाकालेन नक्रियते मया नान्तो मे विभूतीनां जनोऽज्ञनिकोटिषु ३९ तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्री
स्त्यागः सौभगं भगः वाङ्मूर्तिर्विलासास्ततन्नम्रत्वं सम्मेधाकाः ४० यस्तास्ते कीर्तिताः सर्वास्ते देवपाणि वि
भूतयः मनोविकारमेवैतद्व्याख्या भावाभिधीयते ४१ वाक्तेयकमनोव्यक्त्या प्राणामध्येहेश्यपि च आत्मा
नमात्मनापश्यनस्वयंकालमयाने ४२ ॥ रामः ॥

वीः सतेत्वेव तः कथयामीत्याह तेजः प्रभावः श्रीः संपत् सौभगं मनोमथना स्पृहत्वं भगः भाग्यं वीर्यं बलं प्रशंकः ति
मूर्तिः ४० यतेन विभूतिभेदाः मयि चित्तवत्वान्यकथितास्ते अतोमानावादिवार्थमं विशेषाः कार्याः तथाह मनोविकार एवा
वनतत्परमार्थः यथा किंचित्तपुष्पादिवाभ्रात्रेणाभिधीयते इति नतत्स्याः ४१ तस्माद्व्यागादीन्निरस्य आत्मा
नं बुद्धिमात्मनात्मनापश्यताऽयैव निश्चयपश्यनेत्सं सारमार्गे ४२ ॥

श्री०
भा० ए०
टी०
१८

पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशे वेदरूपस्य प्राणाल्लिङ्गितात्हृदयात्सकाशात्तस्या विद्यायाः सकाशादहं होत्राध्वर्यवोद्गात्रैः त्रिवृतः त्रिरूपः यज्ञो हि वेदैर्विभाव्यते इति भावः ११ वर्णानामाश्रमाणां चोत्पत्तिं तेषां स्वभावांश्चाह त्रिभिः विप्रेति आत्मनामा- रेण ये स्वप्रवलक्षणास्तेषां कार्ययोगा १२ मम वैराजरूपस्य हृदः वक्षःस्थलात् अलंभूय मितिस्थिते इत्यभिप्राय १३ तेषां मोथकाविविशेषेण स्वभावानाह वर्णानामिति पंचभिः जन्मभूम्यनुसारिणीः नीचैः नीचोत्तमस्य उत्तमोत्तमाः

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्त्रयी विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मखः ॥ ११ विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा मुखबाहूरुपादजाः वैराजात्पुरुषाज्जाता य आत्माचारलक्षणाः १२ गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम वक्षःस्थलाद्वने वासः संन्यासः शिरसि स्थितः १३ वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः १४ शमो दमस्तपः शौचं संतोषः क्षान्तिरार्जवम् मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः १५ तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः स्थैर्यं ब्रह्मण्यमैश्वर्यं क्षत्रप्रकृतयस्त्विमाः १६ आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्यप्रकृतयस्त्विमाः १७ शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया तत्र लब्धेन संतोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः १८ अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः कामः क्रोधश्च तर्षश्च स भावोऽन्त्यावसायिनाम् १९ अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः २० ॥ रामः ॥

७४

दाभिर्जन्मभूमिभिः संहताः उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति १४ तप आलोचनं १५ तेजः प्रतापः धैर्यं वा अत्र स्वभावा प्रकृतयः १९ अन्त्यावसायिनां स्वभावानाह अशौचमिति शुष्कविग्रहः निर्मूलकलहः तर्षः तृष्णा १९ तेषां चतुर्णां सर्ववर्णसाधारणं धर्ममाह अहिंसेति वर्णाश्रमग्रहणाद्युपलक्षणार्थम् २१ ॥ रामः ॥

१८

...विधीय ...तव्याख्यानं ... मेधा ...

...कलाः वेदाद्याः ५८ ततस्तानतः ... मन्वादीनां मध्ये ... धर्मः ... तेभ्यः श्रेयस्करः ... धर्मं विवोधय ... तत्रादौ ... [illegible]

...कलाः ५ ... कर्त्रीविद्या ... धर्मस्य ... एकः प्रवक्ता ८ ... सर्वधर्मज्ञ ... [illegible] ... श्रीभगवानुवाच ... धर्मः ... ९ ... वेदः ...

ॐ श्रीरामचन्द्रायनमो नमः ॥

...मेव ॥ किंच ... वेद इति धर्मप्रमाणे ... दे का... ९ ॥ रामः ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
७५

यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेस्थितोयानेनानुगमनेन शय्ययासमीपशयनेन विश्रान्तेपादसंवाहनादिभिःसमीपा-
सनेनस्थानेनकृताञ्जलिःपियोगातीतयानानिदर्शेवस्थानेनेत्यर्थः २८ एवंभूतोब्रह्मचारीयस्तु २९ एवमुप-
कुर्वाणकस्यधर्मानुक्त्वानैष्ठिकस्यविशेषधर्मानाह यदीतिषड्भिः असौवर्णीयदिच्छन्दसांलोकंमहर्लोकं
ततोब्रह्मलोकंचारोक्ष्यन्सन्प्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः यद्वाछन्दसांलोकमितिब्रह्मलोकविशेषणंयज्ञमूर्ति
यथाकलाश्चकलनात् तदिच्छन्बृहद्व्रतःसन्नैष्ठिकःसन्नथसर्वःविन्यसेतसमर्पयेत् अधिकस्वाध्यायार्थं

शुश्रूषमाणआचार्यंसदोपासीतनीचवत् यानशय्यासनस्थानैर्नातिदूरेकृताञ्जलिः २८ एवंवृत्तोगुरुकु-
लेवसेद्भोगविवर्जितः विद्यासमाप्यतेयावद्बिभ्रद्व्रतमखण्डितम् २९ यद्यसौछन्दसांलोकमारोक्ष्यन्ब्रह्मवि-
ष्टपम् गुरवेविन्यसेद्देहंस्वाध्यायार्थंबृहद्व्रतः ३० अग्नौगुरावात्मनिचसर्वभूतेषुमांपरम् अपृथग्धीरुपासी-
तब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ३१ स्त्रीणांनिरीक्षणस्पर्शसंलापक्ष्वेलनादिकम् प्राणिनोमिथुनीभूतानगृह-
स्थोग्रतस्त्यजेत् ३२ शौचमाचमनंस्नानंसन्ध्योपास्तिर्ममार्चनम् तीर्थसेवाजपोस्पृश्याभक्ष्यासम्भाष्यवर्ज-
नं ३३ सर्वाश्रमप्रयुक्तोयंनियमःकुलनन्दन मद्भावःसर्वभूतेषुमनोवाक्कायसंयमः ३४ एवंबृह-
द्व्रतधरोब्राह्मणोग्निरिवज्वलन् मद्भक्तस्तीव्रतपसादग्धकर्माशयोमलः ३५ ॥

चग्रधीतनि क्रियार्थं च ३०
ब्रह्मवर्चः वेदाभ्यासजंतेजःतद्वान् ३१ तस्यैवसन्न्यस्यतिसाधारणधर्मानाह स्त्रीणामिति निरीक्षणाभ्या-
वगर्भंक्ष्वेलनंपरिहासःएवमादिकंत्यजेत् मिथुनीभूतानग्रतस्त्यजेत् अपश्यन्नित्यर्थः ३२ तमेवसर्वाश्र-
मसाधारणधर्ममाहशौचमितिद्वाभ्यां निष्कामनैष्ठिकस्यतुमोक्षफलमाह एवमिति अमलःनिष्काम-
त्वेनदग्धःकर्माशयोयस्यतस्मात्तथाभूतःसन्मद्भक्तोभवति ३५ ॥ यमः ॥

वर्णायर्मान सूद्रस्य प्रकरेणाहत्याति प्रथमं तावत् प्रथमे गुरुकुलवासविशेषधर्मा वर्ण्यन्ते स च द्विविधः उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च
तत्राद्यस्य धर्मानाह द्वितीयमिति सप्तभिः श्लोकैः वैवाहिकः अनुष्ठानतः गर्भाधानादिसंस्कारक्रमेण द्वितीय
मुपनयनाख्यं जन्म प्राप्य आचार्यं गत्वा ब्रह्म वेदमधीयीत वक्ष्यमाणदर्शं च विधानमनेन २० किं च मेखला
दीन् कृष्णाजिनं धारयेत् शब्दं शौचेन समाला कथं भूतो जटिला जनसंगादिना जातजटः तथा श्रोत्रिय दन्तः स
कपीठः पर्यटेन सन्नद्धवासः वाद्यकरा तां त्रिनयोना नियमसमः अर्थात् दन्तः स चास्य वर्त्तयेदमनकौता

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः। वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत वाग्यतः ॥ २० मेखलाजि
नदण्डानां शक्तं कमण्डलुं जटिलो धौतदन्तश्च कपीठः कुशान्दधत् २१ स्नानभोजनहोमेषु ज
पोच्चारे च वाग्यतः नोकेन्द्रियाणि नखरोमाणि कक्षोपस्थगतान्यपि २२ रेतो नावकिरेज्जातु ब्रह्मव्रतधरः स्व
यं अवकीर्णोऽवगाह्याप्सु यतासुस्त्रिपदीं जपेत् २३ अग्न्यर्काचार्यगोविप्रगुरुवृद्धसुराञ्छुचिः समाहि
त उपासीत सन्ध्ये च यतवाग्जपन् २४ आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्व
देवमयो गुरुः २५ सायं प्रातरुपानीय भैक्ष्यं तस्मै निवेदयेत् यच्चान्यदप्यनुज्ञातं
मुपयुञ्जीत संयतः २६ ॥ रामः ॥

कादिना यतः सौ धर्मान्तये यमसः २१ जपयज्ञ चारौ मूत्र पुरीष मार्ग सज्ज यो चारे तस्मिन् वाग्यतः मौनी भवेत् २२
रतो शुचिः देवोत्तम जातेषु स्नावतः पश्चात् अमृतस्य स्वयमेव कुर्यात् चिदवकीर्ण च वगाह्य स्नात्वा यतासुः प्राणा
यामः त्रिपदीं गायत्रीं जपेत् २३ स ध्येय वृहस्पतिर्वाक् त्रिपदी गायत्रीं जपेत् सन्ध्या देवता निमित्ते मानना स्तोति
द्विवचन २४ अन्यदपि यत्सर्वमानीत तन्निवेदयेत् तेनानुज्ञातं तत्स यतः सन् उपभुञ्जीत सर्थः २६ ॥ रामः ॥

श्री॰
भा॰पु॰
टी॰
८

उञ्छवृत्तिर्नामविपण्यादिपतितकणोपादानं शिल वृत्तिकीर्तनयात्रहविनस्मोहफलमाह शिलोञ्छेति।
महतांतमाप्नोति ध्यादिलक्षणं १९ विप्रजीविकामेवमानः शूद्रएववृत्तस्या आपत्स्वनातिक्षत्रकर्मप्रतिषेधनविप्रस
मकुर्वन्नृशंसानिवृत्तिसुखोपिकारीभवति २० एवमन्यत्रस्मृतमस्मत्क्षत्रमुक्तासंभवनस्यापाद्धर्मानृभिः समृद्ध
वेतिदायिज्ञानत्वायंतिविप्रमित्रपलत्वणिमन्यायांणंवक्तमोप २१ राजन्यस्यावृत्तक्रमेणदिमाहमस्वाश्रुति संवे
यामापद्वृत्तोयाह वाणिज्येविक्रयर्दैः नतमयालवणोद्धैः नत्वापदाकालयेनत्वद्वैनत्वनियम्पमावायद्यपिगतमो

शिलोञ्छवृत्यापरितुष्टचित्तोधर्मंमहान्तंविरजंजुषाणः मय्यर्पितात्मागृहएवतिष्ठन्नातिप्रसक्तः समुपैतिशा
न्तिम् २२ समुद्धरन्तियेविप्रंसीदन्तंमत्परायणम् तानुद्धरिष्येनचिरादापद्भ्योनौरिवार्णवात् २३ सर्वाः
समुद्धरेद्राजापितेवव्यसनात्प्रजाः आत्मानमात्मनाधीरोयथागजपतिर्गजान् २४ एवंविधोनरपतिर्वि
मानेनार्कवर्चसा विधूयेहाशुभंकृत्स्नमिन्द्रेणसहमोदते २५ सीदन्विप्रोवणिग्वृत्त्यापण्यैरेवापदंतरेत्
खड्गेनवापदाक्रान्तोनश्ववृत्त्याकथंचन २६ वैश्यवृत्त्यातुराजन्योजीवेन्मृगययापदि चरेद्वाविप्ररूप
णनश्ववृत्त्याकथंचन २७ शूद्रवृत्तिंभजेद्वैश्यः शूद्रःकारुकटक्रियां कृच्छ्रान्मुक्तोनगर्ह्येणवृत्तिंलिप्से
तकर्मणा २८ ॥

तदेवंपापीयसीवृत्तिमातिष्ठेतइतिस्मृ॰ णानुत्वक्रयारतोपापविक्रयाश्रेष्ठमनतेन।
ह्यपिहिंसानतानवणिग्वृत्तिरेवश्रेष्ठेतिभागवतोक्तम् लवश्ववृत्त्यानोवसेवया २६ तत्राप्यापदि मृगययावि
प्ररूपेणावाग्रयाप्रमनादिना २७ कारवः शतिलोमजविशेषावृत्तयदयः तेषांवृत्तिंकटादिक्रियांआपद्गतो।
शिल्पनानुकल्पेनवर्तेतेत्याह कृच्छ्रादिति २८ ॥ नामः ॥

76

१०

उपकुर्वाणस्य समावर्तनपूर्वकाश्रमान्तरप्रवेश इति अनेनं द्वितीयमाश्रममाविवेक्षन् वेदान् [illegible] यथावत् विचार्य
वेदार्थः स्नायात् [illegible] आदिकृत्स्नामसमावर्तनमर्थः ३५ तस्मात्ति कार्याग्निरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चयावोक्त गृह
[illegible] मेनत एकैकं प्रविशेत् अतः कारणाश्च आदिकाममेव द्वन्द्वे प्रविशेत् अज्ञातः कथं तः सुवेदिज्ञो नमः आ
[illegible] वेदमर्थः यद्वा आश्रमाद आश्रमान्तरं गच्छेत् अमध्याश्रमा आश्रमी इति [illegible] वेदार्थः [illegible]
इति वा वादः [illegible] आश्रमेति यमाभावनावश्रमाणामान ३० विवाहनियमपूर्वकं वर्णाश्रमैः सह [illegible]

अथानेन समावेदस्य यथाविधि आमितु [illegible] गुरोर्वेदविदो [illegible] यानुकूलमोविनः ३६ गृहे [illegible]
[illegible] गृहाधीमत् [illegible] भार्यां [illegible]
[illegible] यदीय [illegible] अनस्यादानानि सर्वेषां च द्विजन्मना श्रुति
[illegible] यथावाजनम ३९ [illegible] गृहीति [illegible] वेदो
[illegible] ४० आहिताग्नेः [illegible] कामायनेष्वते [illegible]

स्वधर्मेणाक गृहाश्रमी [illegible] वर्णो [illegible] कामनत्स्यामम्या [illegible]
सवर्णामनुत्तमाम् [illegible] वेदकाय यथाक्रम [illegible]
[illegible] ३८ [illegible] श्रोत्रियस्यादि
[illegible] ३१ [illegible] यानाश्रमी प्रति गृहस्थमिति [illegible]
[illegible] ४० [illegible]

त्र यो गृहस्थधर्मेति [illegible]

गृहेष्वाशयो वासना तेनाक्षिप्तं वशीकृतं हृदयं यस्य सः अंधं तमः प्रतिनामसंज्ञीयोनिं ५८ इत्येकादशे सप्त
दशः १७ अष्टादशे वदहुभेवहुनस्य यतिनांचाह श्रुतिकारविशेषेण विशेषवाचितज्ञतं क्रमप्राप्तानस्थ
धर्मानाह वनमिति आयुषस्तृतीयं भागं पंचाशद्वर्षादि ऊर्ध्वं यतः तृपरं तु तृतीयस्य विवक्षितत्वं यिसंन्यासापि
कारः स्यादिति भावः १ वसीत परिदधीत २ दतः दंतान् न धावेत् न शोधयेत् त्रिकालमप्सु मज्जेत् मज्जन
वत्स्नायात् स्थंडिलेशयः भूमिशायी ३ तप्येत पंचाग्नीन् सेवेत मध्ये देशं मग्नो विधाय शिरसोपरि

एवं गृहाशयाक्षिप्तहृदयो मूढधीरयं । अतृप्तस्ताननुध्यायन्मृतोऽन्धं विशते तमः ५८ इत्येकादशे
सप्तदशोऽध्यायः १७ श्रीभगवानुवाच वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्यां न्यस्य सहैव वा । वन एव वसेच्छा
न्तस्तृतीयं भागमायुषः १ कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मेध्यैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् । वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णा
जिनानि वा २ केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद्दतः । न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थ
ण्डिलेशयः ३ ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन्वर्षास्वासारषाड्जले । आकण्ठमग्नः शिशिर एवंवृत्तस्तपश्चरेत्
अग्निपक्वं समश्नीयात्कालपक्वमथापि वा । उलूखलाश्मकुट्टो वा दन्तोलूखल एव वा ५ स्वयं सं
चिनुयात्सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् । देशकालबलाभिज्ञो नाददीतान्यदाहृतम् ६ वन्यैश्चरुपुरो
डाशैर्निर्वपेत्कालचोदितान् । न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ७ अग्निहोत्रं च दर्शश्च

सर्विश्रुतीवा नयापत्रै वाहसोऽदनेसंपादितमेवोदनं वन्नष्टुष्टानि कुट्टतामश्यामि कुटुंबपक्वं पादेन दंडेन कृत्वेत्य
ही त्वातिष्टेदित्यर्थः आसमाने नापचयेत् आसारवषाड् आसारधाराः सेपात सहते तिततया अप्रभाव कायोनाभे
नवेन जले आकंठमग्नः उदकवासेन मज्जन्तेचरेत् ४ उलूखलेन वाश्मना वा कुट्टयति दंतोलूखलः यस्य स तथा
दंता एव उलूखलं यस्य स तथा ५ संचिनुयात् आहरेत् अन्यदा कालान्तरे आहृतं नाददीत नाश्रीयादित्य
र्थः लेहनैर्वनाय पुरोडाशानपरान्निर्वपेदिति विशेषः ६ कालेन चोदितान् आग्रायणादीन् ७ किं च अग्निहोत्रं

नरे देहलिङ्गस्या मुक्ताम्पुनग्रस्यावस्थकान्मे त्रयता ता हवे स्थप्यनेत्रलोयत्राः तेन कर्षीनस्थानका
देणेस्वा स्वधा कारेण पितृन्वलिङ्गेन भक्तानि मुद्रा येत्रादिकारि भिन्नस्था नितिलातमथ्यान
यं विभावनसाधनः तेषु रघुरत्नहि त्रियती मूपानीति प्रावश्यकथमेतज्ञाशुभ्रानुमायथममा
गहृत्वे थेति तत्रयमं विना यानितेन वा भ्रान्ता नितिकालत्व भालध्यनयलेनवा मुद्रेन भक्तानमाध्यान
तद्देवेन मज्जनेन प्रसादग्रह '' स्यस्यापि निहितेनि द्याम्भवाहृज्ञवेदितानि भिः नश्रमाध्यने स्य

वेदाध्यायाध्यायात्ताहावल्स्य मा श्रोर्थयोदयं देवर्षिपितृभक्तानि महत्स्याएवन्त्वहे यथेन ५१
गृहस्थेथामयनेषु मुक्तेनापानितेनवा येनना [illegible] भक्तान्मागनेताद्दरेत्क्रोतनं ५२
देवगुरुमजनेन नश्रमायक्तदृष्यापि विप्रस्थित्र यथोपयत्तदृष्टमपिदृष्टवत् ५३ गुरुदारोम
देश्रतोमगमः पापमागमः मनुरदृ विपत्पतत्वमा निरान्तोगायथा ५४ इष्टापविमथानु
क्रोशहेषुतिष्ठतदमन नशहेस्वनुवेयतनिमा निरहेकता ५५ कर्मभिगृहमयो
रिष्टुमामन्च भक्तिमान् तिभुवनेवाप्रविपूर्णितु भक्तावानुवापरिवर्जेत ५६ वस्त्वासक्रम
लिंगेहश्रयतिवेद्याणानूरः स्रोणा कफण [illegible] ममाहमिति वध्यने ५७ यदाभावित्तेना
ॐ नमो नारायणाय [illegible] मनायामानेवीलोकयोनीवर्तितः स्थिताः ५८

निश्चयेत्रमनेतानभवेतनमहूर्णार्थ कामामक्रस्यकृपमश्रमाहः विवारेणेत्याहू विपश्चिदिति ५९ न
मामित्र्यमसकरपिकृत्वात्पानमलावपश्च्युत शूद्रादीनामेकमेवगमः यथा तोमुपाथासंयुक्त
इवतरहतमनुदृश्रोतिदृपताविपतिलिभानवाति माविद्यायस्वाएवाप ६० मूर्ते पिवेद्धा मानः
महस्याप्यश्रमविकलामोदकमेभिविलि हराययज्ञादाश्रमाहंपीतितिवप्रमेवाभितियनदे याय
मेदादितिवालः यामजाः यस्याः साम्राज्यजाश्रमो विनानायाः सनकपजो विध्यतीति ६१ ॥

मनःपूतं मनसा सम्यक् विचार्य शुद्धं तदाचरेत् १६ मौनं वाचो दण्डः अनीहा काम्यकर्मत्यागो देहस्य प्राणा यामश्चेतसः येन पुंसा हि एते दण्डा यस्य न सन्ति अङ्ग हे उद्धव वेणोः एव दण्डो वा भवति वा १७ [illegible] वर्णेषु विगर्ह्यान् [illegible] चरेत् चतुर्षु वर्णेषु वा भिक्षेत वा [illegible] सप्तान् [illegible] असंक्लृप्तान् [illegible] लाभमविषयीकृत्य [illegible] दिचारान् १८ बहिर्ग्रामात् [illegible] भिक्षां [illegible] विभज्य [illegible] लोकेभ्यः [illegible] णानिःसङ्गो याचितमिति [illegible] मधुकरेण याचितं सर्वं चेत् हि विभज्य भुञ्जीत [illegible]

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् १६ मौनानीहा निलायामा दण्डा वाग्देहचेतसां नह्येते यस्य सन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यतिः १७ भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु विगर्ह्यान्वर्जयंश्चरेत् सप्तागारानसंक्लृप्तांस्तुष्येल्लब्धेन तावता १८ बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतं १९ एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान्समदर्शनः २० विविक्तक्षेमशरणो मद्भावविमलाशयः आत्मानं चिन्तयेदेकमभेदेन मया मुनिः अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं मोक्षं च ज्ञाननिष्ठया बन्ध इन्द्रियविक्षेपो मोक्ष एषां च संयमः २२ तस्मान्नियम्य षड्वर्गं मद्भावेन चरेन्मुनिः विरक्तः क्षुल्लकामेभ्यो लब्ध्वात्मनि सुखं महत् २१ ॥

मित्यर्थः माधुकरेण [illegible] भवेदिति नाशङ्कनीयम् [illegible] एकश्चरेत् [illegible] इति [illegible] १९ किञ्च आत्मन्येव क्रीडा यस्य [illegible] सः आत्मन्येव रतः [illegible] आत्मवान् धीरः २० विविक्तं विजनं क्षेमं निर्भयं शरणं स्थानं यस्य सः मद्भावेन विमलः आशयो यस्य सः २१ बन्धं मोक्षं च केन बन्धः केन वा मोक्षः इति ताबाह बन्ध इति २२ ॥

ग्रस्य निष्कामस्य फलमाह एवं नितितिथमनिभिः सितार्भिः सततो यत्नः यावज्जीवं कृतेन तमसो मुच्यते सः २
तयोः ऋषिलोकात्मदा लोकादिक्रमेण तः करणशुद्धिर्भक्तिद्वारा मत्तां तत्त्वज्ञानेन प्रतिवत्क्रवाह ल्पे त्वने,
तत्क्रमेण मुच्यतइति ४ सकामेनिर्वृतिपत्ति तेनिः प्रथममाह फलत्यो यस्मेष्वत्यस्य मल्पमेव प्राप्तिर्विध
नश्य १० एवं यावत्तावद्वर्तमानस्य भूतः तत्तो भागावसाने पि सिद्ध्यन्ति रक्तः विरक्तो वा न तथा मर्दविराग
तायैसंन्यासाधिकारः यदि न तेतां वैराग्य तथा माश्रे के भवेत तदा शिष्यन्ति रक्तः विरक्तो वा न तथा विरक्तो

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धर्मेनिर्मलस्ततः सोऽतपो भ्रमणात्म ऋषिलोकादुपैति सः ९ यस्तेन तत्कृतः
तस्मात् तथा तिष्ठेत्समयस्तत् कामायालयो पुत्रेषु त्यक्त्वा लिङ्गाका प्रसत्ततः १० यदा मानियमक
ल्पा ज्ञाय्याः ज्ञानेवमयः प्राप्तमन्त्र ओं तमसा मायामन्त्र ज्ञात्मेसमाविशेत् ११ यदा कर्मविपाके
मुल्लोके मुनि रयात्मद्य विरागो ज्ञायतेमत्स्यस्य मस्ताभिः प्रचोदनातः १२ मुक्तस्य यापदेशं माद
त्याज्यं वस्यत्विजे प्रशस्य प्राणाक्षावर्णाविपरः परिव्रजेत् १३ विद्वान्वेस्यन्यसतो दुर्वादा
तादिरूपेणः विमानुतन्म्य पश्चात्यात्मम्समर्थियात्मर १४ विश्वाय्यातत्मतिचार्यः कौपीन
कायदत्त पर तमक्तं नदा पात्राभ्यां तत्यक्तिं चिदनापयेत् १५
एकतः स्मरन्देति जानीवे यथाः कपोटि हस्यमः १६ एवं विरक्तं भवन्नाह यदेति १७ नृपाहिकृत्यमाहपदो
पदेशप्रदाहश्वेक ग्रामात्पेन्य ग्रामा भिक्षा लप्राणो ग्रात्मने १८ मंन्यासे विदुर्भवेन्निती तात्र विरणप्यमन्त्र
मदेवमाययामाद विप्रस्थेतिकनाभिप्राय नजुर्वेत निमाह यत्रेति परमहंसल १९ एवं ग्रहतिनस्य धर्म,
माह विभ्ययाबेदिलियरेका पीना दस्पशासा पादिभाषयितमि च्छातिनहि कापिनमा च्या यतत्रोवतानाव मे
ऐपारये दिमर्याः त्यक्तो मोचाशात् इवमेव ग्रात्यत्तिकं त्वमेवि अत्रदेपायाभ्यालित्याव प्र

बुधः विवेकवानपि बालकवत् मानावमानविवेकरहितः कुशलो निपुणोऽपि जडवदुन्मत्तवल्लोकसंपालनाभावे
न विद्वानपि इति उन्मत्तवल्लोकरंजनाभावेन नैगमः वेदार्थनिष्ठोऽपि गोचर्यां गवामिव चरेत् २९
वेदवादरतः कर्मकाण्डव्याख्यानादिरतः हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः शुष्कवादे निःप्रयोजने गोष्ठ्यादौ वि
वादस्थले ३० अतिवादान् दुरुक्तानि ३१ आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्याह एक इति द्वाभ्यामि

बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्मत्तवद्विद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरेत् २९ वेद
वादरतो न स्यान्न पाषण्डी न हैतुकः शुष्कवादविवादे न कंचित्पक्षं समाश्रयेत् ३० नोद्विजेत जना
द्धीरो जनं चोद्वेजयेन्न तु अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ३१ देहमुद्दिश्य पशुवद्वै
रं कुर्यान्न केनचित् एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्वात्मन्यवस्थितः ३२ यथेन्दुरुदपात्रेषु भूता
न्येकात्मकानि च ३२ अलब्ध्वा न विषीदेत काले कालेऽशनं क्वचित् लब्ध्वा न हृष्येद्धृतिमानु
भयं दैवतन्त्रितं ३३ आहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं तत्त्वं विमृश्यते तेन तद्विज्ञाय वि
मुच्यते ३४ यदृच्छयोपपन्नान्नमद्याच्छ्रेष्ठमुतापरं तथा वासस्तथा शय्यां प्राप्तं प्राप्तं भजे
न्मुनिः ३५ ॥

स्तीत्याह भूतानि देहा उपाधिकारणार . . . पेणैकात्मकानि ३२ दैवतन्त्रितं दैवाधीनं
यतः ३३ अलब्ध्वा न हि भिक्षा प्रयत्नेनापि तर्ह्याहारार्थं समीहेत युक्तं तत्प्राणधारणं युक्तं
यतस्तेन प्राणधारणेन तत्त्वं विचार्यते किं तेनापि तदाह तद्विज्ञायेति तर्हि किं मिष्टान्नादिकमप्याहारमेक
नैव मुक्तमित्याशंक्याह यदृच्छयेति तर्हि किं मिष्टान्नादिकमप्याहारमेव केनैवमुक्तमित्याह यदृच्छयेति ३५

पुराणि महान्ति ग्रामास्ततो ह्रसिताः व्रजाः गोष्ठानि तान् सार्थान्यात्रिकजनसमूहान २४ यतः खिल
हञ्ज्ञाभ्रत उञ्छेन त्रिप्रामेत नदैन्येन तथ मात्रेण शुद्धसत्त्वः सन निःसंमोहः संसिध्यति मुच्यते २५ ननु
भिक्षान्नं विहाय कथं शिलादिवृत्तिः स्यादतआह एतद्दृश्यमानं भिक्षान्नादि वस्तु तया न पश्येत् यतः दृश्यमानं वि
नश्यति अत आरभ्य च लोकं प्रसक्तचित्तः सन चिकीर्षितादर्थात् कृत्याद्विरमेत २६ ननु तथापि
यावद्विनाशं स्मृतिहेतुत्वाच्चित्तचाञ्चल्यं कुतो विरागः स्यात्तत्राह यदेतदिति एतज्जगन्मनोवाक्प्राणसंहतं
मनोवाक्प्राणैः संहितं सहितं ग्रहकाले तत्सदेशरीरसंवेदनं जन्म एवं च आत्मनि मायामात्रमिति तर्केण स्व

पुरग्रामव्रजान्सार्थान्भिक्षार्थं प्रविशंश्चरेत पुण्यदेशसरिच्छैलवनाश्रमवतीं महीं २४ वान
प्रस्थाश्रमपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत संसिध्यत्याश्वसंमोहः शुद्धसत्त्वः शिलान्धसा २५ नैतद्व
स्तुतया पश्येद्दृश्यमानं विनश्यति असक्तचित्तो विरमेदिहामुत्रचिकीर्षितात २६ यदेतदा
त्मनि जगन्मनोवाक्प्राणसंहतं सर्वं मायेति तर्केण स्वस्थस्त्यक्त्वा न तत्स्मरेत २७ ज्ञाननिष्ठो
विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः २८ ॥

मात्रं दृष्ट्वा नैनं त्यक्त्वा स्वस्थः आत्मनिष्ठः सन पुनस्तन्न स्मरेत्तन्न चिंतयेत २७ एवं बहूदकादिधर्मानुक्त्वा परमहं
सधर्मानाह ज्ञाननिष्ठ इति द्वाभ्यां विरक्तो मुमुक्षुः सन यथा ज्ञाननिष्ठो वा मोक्षेऽपि निरपेक्षो मद्भक्तो वा स
लिंगान् त्रिदण्डादिसहितानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेत् यथा विधिगोचरः न भवेदित्यर्थः नप्रवृ
त्त्यन्त्याग पूर्वविहितः पुनरधर्मविधानात् प्रवृत्तिः स्यान्न वा यद्यपि स्वधर्मानाचरेत् हि एवं समाप्तो विधेयो
नमार्गप्रविधिगोचरः विधिगोचरः विधिकिंकरो न स्यादिति एतदेव प्रकटीकृत्य निषेधमाचमनस्नानं
नत्वेचोदनया चरेत् दिना दिना २८ नाहिंकथं चरेदित्याह २८ ॥

विशुद्धमेतज्ज्ञानं विशुद्धेन निश्चितेन यथा भवति तथा कथयेति मद्भिः ब्रह्मादिभिर्विमृश्यं ८ महद्भिर्मृग्यत
मित्येतदाह तापत्रयेणाभिहतस्य अतः संतप्यमानस्य तवांघ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं आतपात्संतापात्त्रायते
इति तस्मात् न केवलमातपत्रात् किंतु अमृतमभिवर्षतीति वर्षं तस्मात् ९ प्रतिकामामुत्वादपत्रा
दष्टमिति अस्मिन्बिले संसाररूपे पतितं ननु कालाहिना दष्टं एवमपि क्षुद्रसुखेषु उरुः तर्षः तस्यापि
पासाय स्यदशमानेनः कथं समुद्धरणीय इति च तत्राह आपवर्ग्यैः अपवर्गबोधकैः वाग्भिरासिञ्चेति १० न

तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे संतप्यमानस्य भवाध्वनीश पश्यामि नान्यच्छरणं तवांघ्रिद्वंद्वातपत्रा-
दमृताभिवर्षात् ९ दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मिन्कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षं समुद्धरैनं कृपया-
पवर्ग्यैर्वचोभिरासिंच महानुभावः १० शुक उवाच इति पृष्टो महाबाहुः पुराणपुरुषोत्तमः उ-
द्धवं प्रत्युवाचेदं वचनं भक्तभावनः ११ श्रीभगवानुवाच इत्थमेतत्पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां
वरं अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वतां १२ निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः श्रुत्वा
धर्मान्बहून्पश्चान्मोक्षधर्मानपृच्छत १३ तानहं तेऽभिधास्यामि देवव्रतमुखाच्छ्रुतान् ज्ञानविज्ञा-
नवैराग्यश्रद्धाभक्त्युपबृंहितान् नवैकादश पंच त्रीन्भावान्भूतेषु येन वै ईक्षेताथैकमप्येषु
तज्ज्ञानं मम निश्चितं

द्विस्वासार्थं विद्वत्सभायां निर्णीतं अहं वक्ष्यामीत्याह इत्थमिति ११ १२ ज्ञानादिभिरुपबृंहितान् तत्तत्सहि-
तानित्यर्थः तत्र ज्ञानं कथयति नवेति प्रकृतिपुरुषमहदहंकारपंचतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पंचम-
हाभूतानि त्रयो गुणाः एते भावा अष्टाविंशतितत्त्वानि भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु कार्येषु अनुगतानि
येन ज्ञानेन ईक्षेत अथ एषु एकं परमात्मतत्त्वमनुगतं येन ईक्षेत कार्यकारणात्मकं जगत्स्पर्शम-
रमकारणात्मकमेवैतत् न ततः पृथगिति येन पश्येत् तज्ज्ञानमित्यर्थः १४ विज्ञानमाह यदेवेति सं

80

अत्र हेतुमाह ज्ञानिन इति यस्मादहमेवेष्टः अपेक्षितः स्वार्थः फलं हेतुः तत्साधनं च सम्मतः स्वर्गः अभ्युदयः अपवर्गः संसारनिवृत्तिश्च अतस्तस्य मद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं किं [illegible] इत्यर्थः २ अतो विद्वान् मामेव आश्रि-
त्य तिष्ठतीति ३ यस्मात् ज्ञानिनमभिनन्दति सोऽतिज्ञानीति एतेन ज्ञानेन स्वात्मानं पश्यति ३ तस्माज्ज्ञाने स्थि-
तिः तत्परस्त्वं भव लोके एवं ज्ञानस्य कलया शोभते ४ उपदेशमिति ज्ञानेन सहितं तत्त्वं ज्ञात्वा तत्संपन्नः स्यात्
मामेव भजन् अन्यत् सर्वं त्यज इत्यर्थः ५ तस्मात् [illegible] आह ज्ञानेनेति मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ६ त

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः स्वार्थो हेतुश्च सम्मतः । स्वर्गश्चैवापवर्गश्च नान्योऽर्थो मदृते प्रियः ॥२॥ ज्ञान-
विज्ञानसंसिद्धाः पदं श्रेष्ठं विदुर्मम । ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्ति माम् ॥३॥ तपस्तीर्थं
जपो दानं पवित्राणीतराणि च । नालं कुर्वन्ति तां सिद्धिं या ज्ञानकलया कृता ॥४॥ तस्माज्ज्ञानेन स-
हितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धव । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो भज मां भक्तिभावतः ॥५॥ ज्ञानविज्ञानयज्ञेन
मामिष्ट्वात्मानमात्मनि । सर्वयज्ञपतिं मां वै संसिद्धिं मुनयोऽगमन् ॥६॥ त्वय्युद्धवाश्रयति य-
स्त्रिविधो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् । जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्यु-
राद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥७॥ उद्धव उवाच । ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद्वैराग्यविज्ञानयुतं पु-

देहनाशे संदेहो न तु उपदिशति त्वयीति त्रिविधः आध्यात्मिकादिविकारो देहादिः स मायया अन्तरा मध्ये आपतति
यत् यस्मात् आद्यपवर्गयोः आदावन्ते च नास्ति अतः यदा
अस्य विकारस्य जन्मादयः तदा तस्य तव किं अतो न किंचिदित्यर्थः तस्यापि वस्तुतो
नास्तित्वमित्याह यदा आद्यन्तयोरसत् तदेव मध्ये [illegible] आद्यन्तयोरस्ति तदेव मध्ये
[illegible] विकाराणां [illegible] आद्यन्तयोरसदस्ति तत् [illegible] जन्मादयः जन

ततः किमत आह भक्त्योति महेश्वरत्वे हेतुः सर्वोत्पत्त्यप्ययं सर्वोत्पत्त्यः धैर्योऽन्न तन्नसर्वोपास्यत्वात् अनत्य वृत्तत्कारणं मामा ब्रह्मरूपं वेद्यं हृदिति निःसाधनिनयरमा अपूर्णं वेदवकारणं मोपयाति मामपि प्राप्नोति ४५ सर्वेषामाश्रमाणां एवमाह इत्येति एवं भजतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं सत्त्वं यस्य सः अत एव निर्ज्ञाता मम गतिर्येन ४६ उक्तमुपसंहरति वर्णाश्रमवतां धर्मो आचारलक्षणोऽपि मल्लोकप्राप्तिफलः मद्भक्तियुतः सन् निःश्रेयसकरः ४७ एतत्ते अभिहितं यथा भक्तो मां समियात्परं ४८ इति श्रीएकादशे टीकायामष्टादशोऽध्यायः १८ ज्ञानादेर्निर्णयः

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरं सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ४५ इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्ज्ञातमद्गतिः ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो न चिरात्समुपैति मां ४६ वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ४७ एतत्तेभिहितं साधो भवान्पृच्छति यच्च मां यथा स्वधर्मसंयुक्तो ‵‵‵ मां समियात्परं ४८ इत्येकादशे अष्टादशोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच यो विद्याश्रुतसंपन्न आत्मवान्नानुमानिकः मायामात्रमिदं ज्ञात्वा ज्ञानं च मयि संन्यसेत् १

मंतः एकोनविंशतितमे ज्ञानादेस्त्याग उच्यते १ तदेवं तर्कितोऽपि देहादिप्रपञ्चो यावदपरोक्षानुभवेन हि क्षाहारिवनविलीयते तावत्तदभ्यासः ततो गुणक्रियेन्मोक्षादेहातान्नकहितं स्यादिति तुनः स्पष्टतम येन्मादिनः यस्य त्वपरोक्षानुभावेन प्रपञ्चो लीनप्रायः तस्य न किंचित्कार्यमस्तीत्याह इति विद्याश्रु मवः तत्त्वं तेन श्रुतं संपन्नः अत एवात्मवान् धीमान् नतु शुष्कः नानुमानिकः केवलपरोक्षज्ञानवान् भव ति अनेकार्थाद्देशकृत्य अनुकूलतर्केण निर्णीतार्थः स इदं तेन विश्वं निःसारं च मयि मायामात्रमा पि ज्ञात्वा ज्ञानं च तत्साधनं संन्यसेत् अपि मेव हि तत्संन्यासो नाम अथ अस्त्व माद्ज्ञानिनस्त्विति १ ॥

यथा हृदि स्थितो लीलया चरालितया ज्ञानी ज्ञाननिष्ठः प्रनासक्तः कर्माणि तत्त्वविधिकिंकरत्वेन तस्य ज्ञाननिष्ठावि
रोधादित्यर्थः ३३ कृतो विधिकिंकरत्वाभावः तस्य तत्राह निहतस्य विकल्पात्मभेदप्रतीतिः नन्वस्ति मायास्य
या यासीत्वापि महीत्वपाज्ञानेन हताननु देता पुनर्द्वयस्थाने त्वाहत्राह श्रीदृष्टान्तेन काचित्कदाचिद्विद्यापितव
त्मातिभेदत्वाति ३४ तदेवं विवेकस्यापरीक्षज्ञानवतः सन्यासनडंमात्रा क्रीडनवलीदेरागसुधां विविदिषुः ज्ञात्वा
हडःखादर्के हितिन निज्ञासतामरुसी मत्वा प्रसादनयेनमः ३५ सामवन्तु मेवगुरुर्मथि चरन्ततः मर्थक

शौचमावमनेन ज्ञानेन तत्त्वादनया येन प्रन्थान्नियमात्मानीयथाहृदलीलयेप्सवः ३६ नहि तु
स्यविकल्पात्मगुणवमर्दीतयाहता प्रौढेह्ला तात्त्विकात्तिस्ततः स्वयपतेमया ३७ दुःखादर्के
शुक्तिमयुज्ञाननिर्वेदमात्मवान् प्रतिज्ञामिलमद्धीर्गुरुगुतिमुमवनेत ३८ तावत्संविवेरत्रकः
श्रद्धावाननसूयकः यावदुपलविज्ञानीयन्नाभेवगुरुमाश्रतः ३९ यत्तसंयतषड्वर्गः प्रवेरक्रिय
साधिः ज्ञानवैराग्यरहितं भिदं द्रमनीवति ४० ज्ञात्वात्मानमात्मस्थं ति नेभावपमेद
प्रविपुर्वकं यायोमात्दमुख्यावविहीयते ४१ मितोयमायामाहित्स्रातमर्थहावेनाकमः
गृहितास्यतवेतस्याहिनस्याचापमेवने ४२ ब्रह्मवेषतपः योवमताघोभ्रनेमाद्दे गृहस्थः
स्वाधिनोगत्नसर्वेषामभ्यासने ४३ इतिमायः स्वधर्मणाभ्यन्तनित्यमनन्यभाक् सर्वभावेषु

मायेदित्यादियर्मवर्ततेइतिभावः प्रनथि मज्ञावामज्ञकिविवेके विरात् ४४ काशिणः स्वेत्यासेनिंदतियलि
होभ्यायचः प्रन्यासक्तः इंद्रियसारथिर्जितेंद्रियस्मः ४५ स्मारेवानयहव्यान् स्वात्मानेवात्मसुमावति
मेवतारयतिनिहवफलमाश्वस्मादिति ४६ यत्त्मणेप्रयानपमोनाद ४७ यत्वान्यमात्का विहृहस्य
निदियातिशायेवागादिताहिंमेनस्ववस्ववयप्रकारमाद्दव्वेतागतमिति ४८ एवंभ्रनेनाग्रमधर्मफलमा
इच्छामज्ञकिविवेके ४४ ॥ रामायनमः ४४ ४४ ४४

नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्यन्तं परत्वादिकार्यं नैत्यादि व्यतिरेकेणानदृश्यते येन स्वव्युतिरेकेन दृश्यते न।
किं विद्धवंतरइति येन सम्यज्ञानप्रसिद्धिः अनुमानं विमतं मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरजतवदित्यादि एव
प्रमाणचतुष्टयेनैतदनवस्थानात् यतो बाधितत्वात् असदेव सर्वानुयायि सत्यमात्मतत्त्वं प्रपंचविकल्पस्य
मिथ्यात्वात्ततो विरज्येत विरक्तो भवतीत्यर्थः १७ वैराग्यस्य कर्मादि हेतुत्वाभावात् विरज्येतेत्याह कर्मणामिति
आविरिंच्यात् ब्रह्मलोकपर्यंतं अदृष्टमपि स्वर्गादि अमंगलं दुःखरूपं १८ नन्वपवर्गे भक्तियोगस्य कार

कर्मणां परिणामित्वादाविरिंच्यादमंगलं विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् १८ भक्तियोगः
पुरैवोक्तः प्रीयमाणाय तेऽनघ पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परं १९ श्रद्धामृतकथायां मे
शश्वन्मदनुकीर्तनं परिनिष्ठा च पूजायां स्तुतिभिः स्तवनं मम २० आदरः परिचर्यायां सर्वांगै
रभिवंदनं मद्भक्तपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिः २१ मदर्थेष्वंगचेष्टा च वचसा मद्गुणेरणं
मय्यर्पणं च मनसः सर्वकामविवर्जनं २२ मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य च इष्टं दत्तं हुतं
जप्तं मदर्थं यद्व्रतं तपः २३ ॥

णमाह भक्तियोगः पूर्वमुक्त एव तत् स्थापितं स्थितो प्रीतिं प्राप्नुवते न तस्य पुनः
कथयिष्यामि १९ श्रद्धामृतकथायां शश्वदिति सर्वत्रानुषज्यते मदनुकीर्तनं श्रवणानंतरं मत्कर्म
आत्मनेत्यर्थः २० अंगचेष्टा लौकिकी क्रिया वचसा लौकिकेनापि मद्गुणानामीरणं कथनं २१
मदर्थं मद्भजनार्थं तद्विरोधिनामर्थानां परित्यागः भोगस्य तत्साधनस्य चंदनादेः सुखस्य पुत्रोपला
लनादेः इष्टादि वैदिकं यत्कर्म तदपि मदर्थं कृतं भक्तेः कारणमित्यर्थः २३ ॥

विज्ञानमात्रस्यपत्वेदेवेति श्लोकार्द्धेन यथार्यार्थेनैकेनानुगतानन्तेकात्मकान भावान्पूर्वमिहोन्नतांशाधारूर्वं
वनेहता विज्ञतदेकप्रथमकार्णाद्विविवतदोषतदेवविज्ञानश्रुत्यातपततदेकभवतिप्रोतज्ञानेनपरोत
भ्रमस्यदिश्चाद्यादिलिङ्गविशिष्टत्वभावात्तदात्मकजगत्स्वरूपज्ञेयात्मतः एतदुक्तं दितिमन्यते श्रुत्यो
तज्ज्ञानेनत्वात्पितमवदश्यपटत्वज्ञानन्मक्तः सत्वार्धश्ररूपस्यतित्तः परतम्यरूपतिच श्रुतः परोत्तापरो
तोज्ञानज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यामुच्यतेइतिएकेनसर्वकार्याणामनुगतिकार्याणां कारणात्स्यचागम

यत्नेनहि विज्ञानेन नत्वैवेन केनचित् । स्थित्यन्नमतस्यमानस्येकेशावानांविशुद्धात्मनां २५
प्राद्यायेतचममुख्यैवस्वभावारुत्तिपथदर्शिताने । पुनस्तत्त्वातिसंक्रामेयकिंव्यन्तदेवसत् २६
अन्यप्रतिलम्भेन्नसश्मनमानवतत्त्वं । भ्रमोणपुनवस्थानादिकल्पात्मविरज्यते २७

मतचोपमादयतिमार्गेनततत्त्वपदिन्नकदाविदनीरुपंजगदित्यादिमनेनैतेषांभावानांमृत्मन्यादयोन
स्युः तद्विकारणस्याकस्याभावादेकात्मतामिथ्यालेचनस्यानुयतस्तद्योग्युत्पत्त्यादीनसाधयतिस्थि
तीतिनिगुणात्मनोसावयवानांमित्मर्थः विमताभावाउत्पत्यादिमन्तः सावयवत्वात्तद्वदादिवदितिप्रयो
गश्रुतश्रापातत्यैतोग्रन्थपरिणामततरपञ्चाचकार्येनमध्यवायुस्यतेनतुस्वभावारुत्त्यकार्याणां कार्यानुवृत्ता
तियन्नियानमनुगच्छनतत्त्वातिमस्त्रोमतेचाप्रव्लयचयत्स्वभावेनतदेवसदिति पथर्थोदिनार्थः २२ वेदा०

प्रश्नानुक्तानर्थान्विपरीतानपमानादीन् ३२ यमनियमानाह अहिंसेति त्रिभिः अस्तेयं मनसापि
परस्वाहरणं आस्तिक्यं धर्मे विश्वासः ३३ शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्वयं एते द्वादश नियमाः अत्राप
मौनादयः उभयोः श्लोकयोः ये स्मृताः ते यमा नियमाश्च पृथगुभयोः द्वादश निरूपिताः समुदायं यमाः मु
क्षोः सकामस्य नियमाश्च आत्मरतस्यार्थः अप्रवृत्तमाह हि यस्मात् उपासिताः सेविताः सन्तः पुंसां नि
वृत्तानां प्रवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण मोक्षमभ्युदयं च दुहन्तीति ३५ शमस्तावत्पादेन द्वेयाः

कः आढ्यः को दरिद्रो वा कृपणः कः क ईश्वरः एतान्प्रश्नान्मम ब्रूहि विपरीतांश्च सत्पते ३२
श्रीभगवानुवाच अहिंसा सत्यमस्तेयमसंगो ह्रीरसंचयः आस्तिक्यं ब्रह्मचर्यं च मौनं स्थै
र्यं क्षमाभयं ३३ शौचं जपस्तपो होमः श्रद्धातिथ्यं मदर्चनं तीर्थाटनं परार्थेहा तुष्टिरा
चार्यसेवनं ३४ एते यमाः सनियमा उभयोर्द्वादश स्मृताः पुंसामुपासितास्तात यथाकामं
दुहंति हि ३५ शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दम इंद्रियसंयमः तितिक्षा दुःखसंमर्षो जिह्वोपस्थजयो
धृतिः ३६ दंडन्यासः परं दानं कामत्यागस्तपः स्मृतं स्वभावविजयः शौर्यं सत्यं च सम
दर्शनं ३७

द्धेः स्वादीनं महाज्ञानप्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह शम इत्यादिना यावत्समाप्तिः एतेनैव तद्विपरीताश्च
शमादयोऽपि ज्ञेयाः शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्न तु शान्तिमात्रं दमः इंद्रियसंयमः न ह्यरादिसंयमनं तितिक्षा दुःख
दुःखसमर्षः सहनं न तु द्वंद्वमात्रादेः निष्ठा जिह्वोपस्थजयो धारणा धृतिर्न तु दृढगमनं ३६ दंडन्यासः परद्रोहत्यागः न सं
त्यागो दानं न धनार्पणं कामत्यागः भोगापेक्षात्यागः तपः न कृच्छ्रादि स्वभावो वासना तस्य जयः शौर्यं

र्यं न विक्रमः समं ब्रह्म सर्वत्र [illegible] ३७ ॥

83

भक्तिः प्रेमलक्षणा संजायते यस्य भक्तस्यान्यः कोर्थः साधनरूपः साध्यरूपो वावशिष्यते सर्वोपि सिद्धप्रवृत्तम्भ
तीत्यर्थः २४ तदेवाह यदा किं च तेनाविज्ञमेवात्मनिवेदिनि इत्यर्थः नत्वर्थाः कारणमित्याह यदात्मनेति तदात्माय
हात्मनिर्मयि समर्पितं चित्तं शान्तं भवति तदा धर्मादीन्प्राप्नोत्येव २५ एतद्व्यतिरेकेणाह यदर्पितमिति यदार्पितं
विकल्पे इन्द्रियद्वारा विषयेषु परिधावति तदा रजस्वलं प्रवृत्तिनिष्ठं च भवति तन्न तु विपर्ययं धर्मादिकं

एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनां मयि संजायते भक्तिः कोन्योर्थोस्यावशिष्यते २४ यदा
त्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपबृंहितं धर्मं ज्ञानं स वैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते २५ यदर्पितं तद्विक
ल्प इन्द्रियैः परिधावति रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययं २६ धर्मो मद्भक्तिकृत्प्रोक्तो ज्ञानं
चैकात्म्यदर्शनं गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः २७ उद्धव उवाच यमः कतिविधः प्रो
क्तो नियमो वारिकर्षण कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो २८ किं दानं किं तपः
शौर्यं किं सत्यमृतमुच्यते कस्त्यागः किं धनं चेष्टं को यज्ञः का च दक्षिणा २९ पुंसः किंस्वि
द्बलं श्रीमन्भगो लाभश्च केशव का विद्या ह्रीः परा का श्रीः किं सुखं दुःखमेव च ३० कः पण्डितः
कश्च मूर्खः कः पन्था उत्पथश्च कः कः स्वर्गो नरकः कः स्वित्को बन्धुरुत किं गृहं ३१ ॥

रजस्वलं प्रवृत्तिनिष्ठं च भवति तन्न तु विपर्ययं धर्मादिकं चित्तं विद्धि २६ स्वाभिप्रेतान् धर्मादीन्व्याचष्टे धर्मो मद्भ
क्तिकृत इत्यतः स एव श्रेष्ठः गुणेषु असंगः वैराग्यं २७ धर्मादीनां महत्त्वं श्रुत्वा तदुपासनाय
मा भूदिति संभावनया तत्र निरूपणं पृच्छति यमः कतिविध इत्यादिभिः विशेषतो ज्ञातुं प्रश्नाः इति
पञ्चभिः २८ किं दानमित्यादि २९ ... ३० ... ॥

श्री० भा० पु० टी० ८८

गुणा एव श्रीर्मत्स्नेहेन न किरीटादिः दुःखसुखयोरत्ययः प्रतिक्रमः सुखं न तु संप्राप्तेन विषयभोगाः विषयभोगापे
क्षैव दुःखं न तु कण्टकादिवेधः बन्धमोक्षवित्पण्डितो न तु शास्त्राध्ययनमात्रे ४१ मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिर्मदुपलक्षणार्थं दे
हगेहादिषु अहंममत्वाभिमानवान्मूर्खः न त्वबोधः मन्निगमः मोक्षमार्गः मां नितरां गमयति प्रापयतीति निगमो मा
र्गः सत्पथः न सम्मार्गः न कण्टकादिशून्यः चित्तविक्षेपः उत्पथः न तु निर्मार्गः कण्टकाद्युपेतः उन्मार्गः न तु खाद्यायुतं
उत्पथः सत्त्वगुणोदयः स्वर्गः नेन्द्रादिलोकः ४२ तमस उन्नाहः उद्रेको नरकः न तामिस्रादिः

श्रीर्गुणा नैरपेक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित् ४१
मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः पन्था मन्निगमः स्मृतः उत्पथश्चित्तविक्षेपः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ४२
नरकस्तमउन्नाहो बन्धुर्गुरुरहं सखे गृहं शरीरं मानुष्यं गुणाढ्यो ह्याढ्य उच्यते ४३ दरि
द्रो यस्त्वसंतुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ४४ ॥

84

गुरुरेव बन्धुः न भ्रात्रादिः सखाहमेव सर्वस्याहं जगद्गुरुः एक एव परो बन्धुः विषमे समुपस्थिते गुरुः
सकलधर्मात्मा यया किंचन गाहीः इति स्मर्यते भगवता न तु गृहं समानुष्यं मानुषारूपशरीरमेव
न तु गृहादि गुणैः संपन्नः आढ्य उच्यते न तु धनी ४३ यो विशेषाद्विलम्भमेवासंतुष्टः स दरिद्रः योऽजिते
न्द्रियः स कृपणः शोच्यः न तु दीनः विषयेष्वनासक्तधीर्यः स ईशः स्वतन्त्रः न तु राजादिः गुणसंगो यस्य
सः विपर्ययः अनीशः परतन्त्रः इति विपर्ययोपलक्षणार्थः ४४ उपसंहरति ॥ ४५

शून्यस्य मते सत्त्वने संन्यासत्यागवाणी यद्भेदतस्तयोः स्फुटमेव विवेकः काम्यानां कर्मणां न्यासमाहो
नैताभेदेन शेषं वेद्यावशेष तस्यापि मलत्यागरूपत्व न त्यागभेदेन ज्ञानेन तः कर्मफलत्यागमः मनास क्तिः श्रावे
त्यागसत्त्वसंन्यास इति तयोर्भेद इत्यर्थः ३८ नत्वाभिरूपनं भूमेः नमस्कारादिस्वाधारणः भगवन्नमः परमेश्वरा
हे भवयन्तः मद्बुद्ध्यापत्तानुरूपः न किंचिदागुहेद्दत्यर्थः यत्तार्थदानेहृदिस्थिताशावत्तानोपदेशः तद्विरूपणाद

शतं च सहस्रं नानाणीक विभिः परिकीर्तिता कर्मेन्द्रियेण
मः शांतत्यागः संन्यास उच्यते ३८ यमेरद्भुपवंनरतां युक्ता
हे भगवन्नमः दर्शितज्ञान सदेशः आत्मायमपरवान
भगवान्मेपस्थिताभावात्याभामहेकिंदानमा विधान्यानि भि
दावाधानगभ्माह्रीरकमस्य ४०

ह्लानेते न हि यत्तरेणा विस्तः प्राप्यते उद्धवमनसोन्तच मनोदमनहेतनात्मनाणयामइति ३९ दयालोक
प्रतिष्ठेवाभिमतानप्रभुनानाभ्यातिष्ठुः प्रथमेभगवतो भेदन्यवहेलाकेतपारभेदप्रसिद्धिः भगो
भागय तस्मभयोतभावा मरीचमे चयाहिसाद्गुणमित्यर्थः उत्तमानाभ स्तमद्धक्तिः न पूजादिविस्ताव
त्मनि श्रीन स्यभेदस्यवापः न तानमात्रे प्रकर्मे स्तजनगुणाहे यत्नदर्शनेहोः नलजामात्र ४०

तथापि प्रस्तुते किमायातं प्रत्याह गुणदोष इति गुणदोषदृशिर्दोष इति निराकृतत्वात् गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण तां विना निषेधविधिलक्षणं कर्म काऽनेन वचः कथनं स्वर्गादीनां नृणां निःश्रेयसकरं स्यात्तत्रापि भ्रान्त अर्थ इत्यादिसाधनविधेः नानुष्ठाने दृष्टं शास्त्रानां विलोपनं हिंसादिनिषेधस्याव्यापकत्वादिति भावः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणं वचो विनेति सामानाधिकरण्येन वा सम्बन्धः यद्वा गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण निषेधविधिलक्षणमपि वचः कथनं तन्मयं स्यादित्याकर्वतेति निःश्रेयसमपरस्मात् न सर्वं सर्वदेशनन्तान्योगोकारादित्यर्थः

गुणदोषभिदादृष्टिमन्तरेण वचस्तव । निःश्रेयसं कथं नृणां निषेधविधिलक्षणम् ॥ ३ ॥
पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुस्तवेश्वर । श्रेयस्त्वनुपलब्धेऽर्थे साध्यसाधनयोरपि ॥ ४ ॥
गुणदोषभिदादृष्टिर्निगमात्ते न हि स्वतः । निगमेनापवादश्च भिदाया इति ह भ्रमः ॥ ५ ॥

ननु पितरो देवाश्च सर्वज्ञाः प्रत्यक्षतोऽदृष्टमनुष्येभ्यः कथयिष्यन्तीति नेत्याह पित्रादीनां सर्वेषां तवैव वाक्यरूपो वेद एव चक्षुः श्रेष्ठं चक्षुः प्रमाणं कुत अनुपलब्धेऽर्थे स्वर्गादौ तथा साध्यसाधनयोः इदमस्य साध्यमिदमस्य साधनमित्यत्रापि नेदं गुणदोषदृष्ट्यभावे निःश्रेयसं घटते किंच गुणदोषाविविक्ताभेददृष्टिर्निषिद्धविषयगुणाकथनिवर्त्तयेदित्याह ते निगमात् आज्ञारूपात्तवेदादेव न हि स्वतः यस्मादेवं आम्नायेन निवर्त्तते इत्थं भ्रमो भवतीति निवर्त्तयतीत्यर्थः ५ ॥

उपसंहरति साधूमोद्धवयोगिन्यथा एतदिति सर्वे गुणदोषयोर्विकारो देवेन दृष्टमिति तयोः संक्षेपतो ल
क्षणमाह किं बहुना वर्णितेन गुणदोषयोर्लक्षणमेतावदेव तदाह गुणदोषयोर्दृष्टिर्दर्शनं दोषः गुणस्तू
भयदर्शनवर्जितः स्वभावस्थितिः ४५ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशे एकोनविंशोऽध्यायः १९ विंशे योगत्रयं प्रो
क्तं भक्तिज्ञानक्रियात्मकं गुणदोषव्यवस्थायाः अधिकारिविभागतः गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयव
र्जित इत्युक्तं तदाक्षिपति विधिश्चेति त्रिभिः विधिप्रतिषेधरूपो [illegible] निगमस्तवाज्ञा [illegible] भेदः स
[illegible] कर्मणां गुणदोषं च [illegible] अवेक्षते १ उक्तमर्थमाक्षेपेण तदधिकारवर्णाश्रमा

एतदुद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः गुणदोषदृ
शिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ४५ इति श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः १९
उद्धव उवाच विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणां १
वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजं द्रव्यदेशवयःकालान्स्वर्गं नरकमेव च २ ॥

वर्णाश्रमाणां विकल्पं
भेदं च गुणदोषरूपमेव विवक्षते प्रतिलोमानुलोमजं गुणदोषं [illegible] प्रतिलोमजाः उत्तमवर्णा
स्त्रीषु हीनवर्णात् [illegible] हीनवर्णेभ्यः [illegible] अनुलोमजा उत्तमवर्णेभ्यः
[illegible] हीनवर्णस्त्रीषु जाताः [illegible] प्रतिलोमानुलोमजा
इति गुणदोषौ द्रव्यादीनां [illegible] स्वर्गं नरकं च [illegible] गुणदोषरूपमेव [illegible]
[illegible] २ ॥ [illegible] २ ॥

ऽधिकारमाह स्वधर्मस्थ इति अनाशीःकामः अफलकामः अन्यन्निषिद्धं नरकपातहेतुं विहिता
तिक्रमादौ निषिद्धाचरणाच्च अतः स्वधर्मस्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च न नरकं याति अफलकामत्वात्स
र्गमपि न यातीत्यर्थः १० किं च अस्मिँल्लोके अस्मिन्नेव शरीरे अनघः निषिद्धत्यागी अतः शुचिः निवृत्तरागा
दिदोषमलः यदृच्छयेति केवलं ज्ञानादपि भक्तेरुत्कर्षं सूचयति ११ अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसा
धनत्वान्नरदेहं स्तौति स्वर्गिणोऽपीति निरयिणोऽपि इच्छन्ति ज्ञानेन भक्त्या वा तदुभयं स्वर्गनारकिशरी
रं तदसाधकं अतो नरः स्वर्गतिं न काङ्क्षेन्नारकीमिति तर्हि शिष्टः नरदेहमेव साधनं काङ्क्षेदित्याह अस्मि

अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः । ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ११
स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा । साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकं १२
न नरः स्वर्गतिं काङ्क्षेन्नारकीं वा विचक्षणः । नेमं लोकं च काङ्क्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति १३ ए
तद्विद्वान्पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः । अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदं १४ छिद्य
मानं यमैरेतैः कृतनीडं वनस्पतिं । खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः १५ अहोरा
त्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वायुर्भयवेपथुः । मुक्तसङ्गः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति १६ ॥

तिष्ठेत् तत्रापि मनुष्यो भवेयमिति पुनरपि न काङ्क्षेत यतो देहावेशात् देहसक्त्या स्वार्थं प्रति प्रमाद्यति
अनवधानः प्रमत्तो भवति १३ अपि च तदिदं साधकमिति विद्वान् नरस्वार्थसिद्धिदं मर्त्यमपि ज्ञात्वा अप्रम
त्तः अनासक्तः सन् मृत्योः पूर्वमेवाभवाय घटेत यत्नं कुर्यात् १४ अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः सन् ब्रह्मतोम
बुद्ध्वेति छिद्यमानमिति यमैर्यमसदृशैः पुरुषैः कृतनीडं स्वकेतं स्वस्थानं कर्तव्यं शुभमलम्प
टः अनासक्तः १५ दार्ष्टान्तिकमाह अहोरात्रैश्छिद्यमानमायुर्बुद्ध्वा भयेन वेपथुः कम्पो यस्य सः १६

86

श्री
भा॰ पु॰
टी॰
१०

सुतरां ह्येते वेदः तथा तद्वाक्यत्वात् विहितत्वात् विरोध इति दर्शयितुं संक्षेपेण विभागमेव कर्तुं व्याकर्तुं च लक्षणं
विविधविषयाभेदेऽप्यधिकारिभेदेनाविरोधं वक्तुं त्रयमेव योगत्रयं समाह योगा इति योगाः त्रिनेत्रे उपायं
बुभुक्षुकर्मेहत्वनाकारे श्रवणादिकाः कर्मचतिः कामसंश्रयाविधिनां योमाह्लसाधने ज्ञायाप्रन्यस्य उपायो नास्तीति
काम्यकर्माचरेत् अविवेकाविवेचनतया योगत्रयाभ्यासकृतविनियमनाद्विचाविना ६ तेष्वधिकारिभेदमा
ह निर्विण्णानामिति कर्म्योर्हष्टफलेषु कर्मसु निर्विण्णानां तत्फलेषु विरक्तानाम् एव तत्साध

श्रीभगवानुवाच योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्सया ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायो
ऽन्योस्ति कुत्रचित् ६ निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयो
गस्तु कामिनाम् ७ यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्ति
योगोऽस्य सिद्धिदः ८ तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता मत्कथा
श्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ९ स्वधर्मस्थो यजन्यज्ञैरनाशीः
काम उद्धव न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् १०

तत्र कर्मसंन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद इत्यन्वये
णान्वयः। निर्विण्णानां विरक्तानां दुःखबुद्ध्या तेषां ततः कामिनां तत्फलेष्वविरक्तानां मित्यर्थः ७ यदृच्छ
या केनापि भाग्योदयेन न काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य मत्कथादिषु श्रद्धा भक्त्यधिकारः इत्यत्र साध्या
येव स्यादिति निः कामकर्माधिकारिणामपि यावत्सर्वेषां भक्तियोगाधिकारः श्रोतव्यतद्धिकृतस्य
स्वल्पाः नाभ्यासज्ञानात्मनो निर्विण्णत्वादिति ८ तावदधिकर्मयोगमाह तावदिति नवभिः कर्माणि नित्यनै
मित्तिकानि यावता यावत् ९ कर्मयोगिनो ज्ञानोत्पत्तिका १० ॥

अनुरोधमार्गं सङ्क्षिप्तमाह एष इति अनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो योगः तत्साधनत्वादुपचारेण ।
स्मृत इति यथा अदम्यस्य दमनीयस्य अर्वतः अश्वस्य हृदयज्ञत्वं स्वाभिप्रायेण गतिमन्विच्छन्नप्रयतमानः
अश्वधारकः अश्वमादौ किंचिदनुवर्त्तते न तदा चरितमनानुरूपेण वशीकृत्य ततस्तत्पदं तद्धि दित्यश्व
एवमीषद्वशीकृत्य मनसः प्रत्युत तस्य लोभायमानः स्नातेनेति त्रिभिः सांख्येन तत्त्वविवेकेन सर्व
भावानां महदादिदेहान्तानामनुलोमतः उत्पत्त्यादिक्रमेण भवं प्रतिलोमतः पृथिव्यादिक्रमेणाप्य
यं च अनुध्यायन् प्रसीदति निश्चलं भवति २२ ननूपायसहस्रेणापि मनो विषयाकारतां न त्यजति किंभ

एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहुः २१ सांख्ये
न सर्वभावानां प्रतिलोमानुलोमतः भवाप्ययावनुध्यायेन्मनो यावत्प्रसीदति २२ नि
र्विण्णस्य विरक्तस्य पुरुषस्योक्तवेदिनः मनस्त्यजति दौरात्म्यं चिन्तितस्यानुचिन्तया २३
यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया ममार्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्म
नः २४ यदि कुर्यात्प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितं योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन २५

शोभनयुपदेशेनेति चिंतयन्नाह निर्विण्णस्येति न तस्य अगमापायेषु अपि अनात्मदर्शनात् तन्नि
र्विण्णस्य अतो विरक्तस्य उक्तवेदिनः गुरूपदिष्टार्थालोचकस्य मनो गुरूपदिष्टस्यैव चिंतितस्य उ
नुचिंतनसमाधानेन ध्यानादिभिर्वा वाशब्देनास्य पक्षस्य श्रेष्ठत्वं सूचयति यतो हि पूर्वे योगपथा एवं पर
मात्मानं मनः स्मरेन्नान्यैः अतो नान्यक्रियादि इत्यर्थः २४ ननु नानाविधेति कथं यागादिभिः प्रमादात्
विकल्पप्राप्तौ पापमुत्तेजयन् प्रायश्चित्तं कार्यमेव तत्राह यदीति योगेन ज्ञानाभ्यासेनैव पतञ्जलि भक्तौ
स्वामिनामसंकीर्तनेन सुमलक्षणार्थं नान्यत्कृच्छ्रादि २५ ॥

87

एवमप्रयतमानेऽप्रमत्तेनिंदतिनेदेहलवेप्राप्येत्याभ्यादाय: योभवाद्भिननतेरेतत आत्मदातन्त्रेहेतव: प्रा
प्रमवेफलामास्तलंपतनुपालितकर्मभि: सर्वप्राप्त: किंचमनुतलभइयमकादिभिवसिप्राप्त प्रश
कंचमनप्यापितस्तु उलभयटखायाल च्यवातनेचस्तुकल्पयतुन्नो किंचगुरुकमंत्रवादीसच्छित माव
पतुकाणांयाशनेनायमानेममाचस्तनमायेण श्रीकलसयुग मायेणाप्सन कलमारूनेनप्रेरितयवेता
नविवक्तस्यवैराग्यहातात्तानभक्तिमाथककर्मयोगमुक्तेदानीमभ्यासेरक्तस्यज्ञानयोगतस्यचज्ञान
प्राप्त: एवंकिंचित्कन्यचनेनीयचाहसाहेनवभि: यदातप्रारभ्यसुकर्मस्तेनिविसाद्व: स्वदर्शनेनाहि

नदेहमायेसल्लभेमनुलेभेप्रवेस्तकल्पंगुरुकणांयाये. मयानक्तलेननभस्वतेरितेयुमान्यवा
डिननरेत्सप्रात्मा १८ यदाभनुनिर्विसोविरक्त:सर्वेन्द्रिय: प्रभ्याससनात्मनायोगीयाव
ेदचलमन: पार्थमानमुनोयदिभ्रामयदाष्पनवस्थित प्रतेद्वितोनुवायेनमर्गणात्मवशं
नेयत १९ मनोगतिनविस्तजितप्राणातिनेद्रिय: सत्रसप्तनयायुप्रामनप्रात्मवशोन
यत २० ॥

य: तत्फलेषुविरक्तस्तनसांसर्वेन्द्रिय: सनप्रात्मनोभ्यासेनआत्मविषयगुत्रिसंनतस्य विस्तार्यप्रचलं
शयामवतितनयामनोधारयेत १८ तत्रप्रयासमवायत याणामभावात तत्त्वभावानुसारेणवशीक
ृतमाहृयरिप्राणभाम्यतपरिभ्रमनप्रनवास्थितं भवतितदानुवायेनकिंचिदयवाप्रबलाहारेण १९ तनुत
दिवयाहवेमवस्यातयाहमनोगतिनविसृजतनोपततनेकितप्रमत्त: सनप्रात्मवशेनयत आत्मानंत
येदित्यर्थ: २० ॥ रामायनम: २० ॥ २० २० ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
३२

एवं सतोपि यः श्रद्धालुः भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढनिश्चयः सन् ततस्तदनन्तरं मां प्रीत्या भजेत विषयांस्तु सेवमानोपि तेषु प्रीतिं न कुर्यादित्याह गर्हयन्निति २८ कथं भजेत् किं वा तेन भवति तदाह प्रोक्तेनेति ध्यानाभ्यां श्रद्धालुः कथायां मच्छ्रवणमदनुकीर्तनेनेत्यादिना प्रोक्तेन मां असकृन्नित्यं भजतः हृदय्याः हृद्गताः कामा नश्यन्तीति २९ हृदयमेव ग्रन्थिः अहंकारो मोक्षे हेतुरहंकारः तस्मिन्नेव कामवासनाशयाः प्रमभावनादयः कर्माण्यनारब्धफलानि मयि दृष्टे भजतीति ३० नत्वेवं ज्ञानस्यापि का

ततो भजेत मां प्रीतः श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः जुषमाणश्च तान्कामान् दुःखोदर्कांश्च गर्हयन् २८ प्रोक्तेन भक्तियोगेन भजतो मासकृन्मुनेः कामा हृदय्या नश्यन्ति सर्वे मयि हृदि स्थिते २९ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि मयि दृष्टेऽखिलात्मनि ३० तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ३१ यत्कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् योगेन दानधर्मेण श्रेयोभिरितरैरपि ३२ सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽञ्जसा स्वर्गापवर्गं मद्धाम कथंचिद्यदि वाञ्छति ३३ ॥

88

एवमुक्तं तत्र भक्तेरन्यनिरपेक्षत्वादन्यस्य ज्ञानस्यापेक्षत्वाद्भक्तियोग एव श्रेष्ठ इत्युपसंहरति तस्मादिति त्रिभिः मदात्मनः मयि आत्मा चित्तं यस्य श्रेयःसाधनं ३१ तत्र हेतुः यत्कर्मभिरित्यादि इतरैरपि तीर्थयात्राव्रतादिभिः श्रेयःसाधनैर्यज्ज्ञानवैराग्यादिकं तत्सर्वं अञ्जसा अनायासेन स्वर्गापवर्गं मद्धाम वैकुण्ठं मद्धाम देहं च लभत एव ३३ ॥

८८

ननुनित्यनैमित्तिकेकर्मसत्वशोधकत्वाद्गुणः हिंसादिलेकप्रशुद्धिहेतुत्वाद्दोषः तद्वत्तज्जीवर्तक
त्वान्नकत्र्यादियाश्रितगुणाद्गुणविविश्रुतिद्वयाभ्यामशक्तत्वात्प्रायश्चित्तविनायोगेनैवकर्मप्राप
हवेत् नचाहस्वस्वप्रकृतिसाध्येन सर्वगुणः नेतरः तदुपपादयतियस्मात्विधिनिषेधाभ्याममनेन
गुणदोषविधानेनकर्मणांनियमःस्वकालोकृतः कृतस्त्वातन्नात्माश्रयमेवादुरानासाक्तेनैक
याश्रयभावः पुरुषस्याश्रविरामनप्रवृत्तेर्न्यासत्तिस्वाभाविकप्रवृत्तेर्ववतस्यमलिनत्वान्नवस

स्वेकेपिकर्मेषुत्याज्याः सगुणः परिकीर्तितः कर्मणांत्र
यपुरुषनामनेननियमःकृतः गुणदोषविधानेन
संगानांत्यागेनतथा नातप्रवृत्तोमनकर्याष्टनिर्वि
लः सर्वकर्मसु देहः स्वात्मकोन्कामान्यविल्या।
गोपनीयंपरः २७

हसासर्वतोविरतिर्निःकार्मेरोगाचरते प्रन्तःकृतंकर्मसुखदमेवकर्तव्यमिन्येवंस्वाभाविकप्रवृत्तिसंकोचहारे
णानिवृत्तिरेवविधियतेयथावनप्रवृत्तिरपौरेवरः तथाचराप्याप्रवृत्त्यामः उन्मत्तेचत्कामोहुत्यादिम
मुतायोगिनःस्वाभाविकप्रवृत्त्याभावात्प्रायश्चित्तादिविधिनियच्छतेति २४ भक्तापिक्रालोलाभक्ति
योगमाहजातप्रहरतीनवभिः भक्त्यापरमात्मानमप्रपन्नतत्वान्यकर्मसुहिमः तत्रन्मतत्वविरक्तः
तदाहवेदइति यथायिवदतप्राप्तिनत्याग्याभंगनीयसः प्रकाशः २७ ॥ २८ ॥ नमः

श्री०
भा० प०
टी०
९३

अनेनचप्रकारेणसिद्धानांनगुणदोषाइतिविधेयपरिहारेणोपसंहरति नमय्यीति गुणदोषैर्विहि
तनिषिद्धैरुद्भवायेषांतेगुणाः पुण्यपापादयः साधूनांरक्तरागादीनांअतःसमचित्तानांप्रतप
बुद्धेःपरमेश्वरंप्राप्तानां ३६ काम्यकर्मनिष्ठानांनिर्दिष्टयत्नान्मुक्तिमार्गेणोपसंहरतिमेपथः

नमय्येकान्तभक्तानांगुणदोषोद्भवागुणाः साधू
नांसमचित्तानांबुद्धेःपरमुपेयुषः ३६ एवमेता
न्मयादिष्टाननुतिष्ठंतिमेपथः क्षेमंविंदंतिम
त्स्थानंयद्ब्रह्मपरमंविदुः ३७ इतिश्रीभागव
तेभगवदुद्धवसंवादेविंशोध्यायः २०
रामायनमः २० ॥ ॥

89

मत्स्थानमुपायात् येअनुतिष्ठंतितेते मेकालमायादिरहितं समलोकं
विंदंति यत्परमंब्रह्मतत्त्वविदः ३७ इतिश्रीभावार्थदीपिकायांएकादशस्कंधेविंशतित ९३
मोध्यायः २० रामायनमः २०

वांछालनास्तीत्युक्तं यदि वांछतीति तत्र हेतुमाह नकिंचिदिति धीराः धीमंतः यतो मम एकांतिनः
मत्तोवश्रीतिप्रुक्ता भक्ता मयादत्तमपि नगृह्णंति किं वक्तव्यं वांछंतीत्यर्थः अपुनर्भवप्राप्तमंतिकमा
पि कैवल्यं ३५ तदुपपादयति नैरपेक्ष्यमेवपरमश्रेयः अतस्तेनानल्पमेकमहतिः श्रेयस तत्फलंतत्मा

नकिंचित्साधवोधीराभक्ताह्येकांतिनोमम वां
छंत्यपिमयादत्तंकैवल्यमपुनर्भवं ३५ नैरपे
क्ष्यंपरंप्राहुः निःश्रेयसमनल्पकं तस्मान्निरा
शिषोभक्तिर्निरपेक्षस्यमेभवेत् ३५ ॥

प्रलंवप्राहुरेमंभक्तिर्निराशिषः प्रार्थनाशून्यस्य निरपेक्षस्य प्रार्थनाकारणभूतायापेक्षयारहितस्य
मेभवेत् यद्वामनिरपेक्षस्य या भक्तिः सा निराशिषोभवेदित्यर्थः ३५ ॥

ननु तैरेव कर्मभिः केचिद्गुणदोषभाजः केचिन्नेति कृतो वैषम्यं न ह्यग्निना केचिद्दह्यन्ते केचिन्नेति संभव-
ति तत्राह स्वे स्व इति अधिकारभेदेन कल्पितौ गुणदोषौ न वस्तुनिष्ठाविति भावः २ तत्राह शुद्ध्यशुद्धी
इति विचिकित्सार्थं यथायं गन्धाय गन्धवतीति संदेहस्तदा स्वाभाविकशुद्धिरशुद्धिर्वा यथार्थं निर्णयः तत्र शुद्ध्य-
शुद्धयोः फलमाह गते गुणदोषौ न विभिन्नौ पाद्यत्वानुपादेयत्वे शुभाशुभे न तु विभिन्नौ वस्तुनो ३ न
नु शुद्ध्यशुद्धी धर्मार्थं शुद्धेन धर्मः शुद्धे नाधर्म इति गुणदोषौ व्यवहारार्थं मनुष्यदीपमानादीनां व्यवहा-
रदर्शनात्तु पादेयं नान्यदिति शुभाशुभौ यात्रार्थं प्राणयात्रार्थं यं दोषवत्वे प्यायतनं शरीरनिर्वाहमात्रा

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरेष निश्चयः २
शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते समानेष्वपि वस्तुषु द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभाशुभौ ३ ध-
र्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमिति चानघ दर्शितोऽयं मयाचारो धर्ममुद्वहतां धुरं ४ भूम्यम्ब्वग्न्य-
निलाकाशा भूतानां पञ्च धातवः आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ५ वेदेन नाम-
रूपाणि विषमाणि समेष्वपि धातुषूद्धव कल्प्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये ६ ॥

१०

मादौ तेनुमाह अधिकारादीनां अपापमिति निरूप्य मन्वादिरूपेण धर्मरूपस्य संकर्मजडानां मित्यर्थः
शुद्ध्यशुद्धी प्रपञ्चयिष्यन् वेदोक्तत्वेन तदाभिनिवेशाभासं दिति समानेष्वपि वस्तुष्विति यदुक्तं तत्प्र-
पञ्चयति भौतिकैस्त्रिभिः भूतानां प्राणिनां धारयतीति धातवः कारणानि शारीराः शरीरसंबन्धाः देहतः
ब्रह्मस्थावरादीनां जीवतादृशाह आत्मसंयुता इति ५ धातुषु देहेषु नामरूपाणि वर्णाश्रमादीनि कल्पनाया
प्रयोजनमाह एतेषां प्राणिनां स्वार्थसिद्धये ब्रह्महिनियमद्वारा धर्मादिपुरुषार्थसिद्धये ६

जयति स्वपदानन्दः प्रदानेदंतकीमती यत्कृपालवलेशेन श्रीधरः सत्कृतिकृती रतंतामिश्रयासंतः हसेना ममास्तु समयाद्रिसीयु वोध्यायत्कृतमेतन्नमत्वंतः ॥ एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तियत्नाधिकारिणां कामिनां दुष्य देशादिगुणदोषाः प्रपञ्चिताः १ तदेवं गुणदोषव्यवस्थायां योगत्रयमुक्तं तत्रवृत्तानां भक्तिसिद्धानां किंचिद्गु णदोषाभावप्रकारानां नु प्रथमतो निष्ठितकर्मनिष्ठानां यथाशक्ति नित्यनैमित्तिकं कर्म स्वत्वशोधकत्वाद्गुण तदकरणं निषिद्धकरणं च तत्कलमसकरत्वाद्दोषः तन्निवर्तकत्वात्प्रायश्चित्तं गुणः विशुद्धसत्वानां तु ज्ञाने

श्रीभगवानुवाच य एतान्मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञान
क्रियात्मकान् क्षुद्रान्कामांश्चलैः प्राणैर्जु
षन्तः संसरन्ति ते १ ॥ ॥

निष्ठानां ज्ञानाभ्यासएव विहितं दर्शनश्चगुणः भक्तिनिष्ठानां श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव गुणाः तद्विरुद्धं सर्वं दोषः इदानीं तत्तन्निष्ठाः नसाधकाः किंतु केवलकामकर्मप्रधानाः तेषां सकलगुणदोषं न प्रपंचयिष्यन् आदौ तान्निंदति य इति मत्पथो मत्प्राप्तिसाधनभूतान् क्षुद्रान्कामान् चलैः प्राणैः प्राणदेहवागादिभिरिन्द्रियैः जुषन्तः सेवमाना भवंति ते संसरंति निखिलगुणदोषभाजो भवन्ति योनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः १ ॥ गामधेनुश्चनमः १ ॥ १ ॥

मलशोधने पात्राणां द्रव्याणां शुद्ध्यशुद्धी दर्शयति द्रव्यस्येति वचनैर्गोभिः द्रव्येण तोयादिना शुद्धिः मद्यादिना च शुद्धिर्वचनेन शुद्धमशुद्धं वेति यद्देहस्तु शुद्धं स्यादेव ब्राह्मणवचनेन शुद्धिः विपरीतेनाशुद्धिः संस्कारेण प्रोक्षणादिना घटादेः शुद्धिः अवघ्राणादिना अशुद्धिः कालेन दशाहादिना कुम्भस्तनवादका देशशुद्धिकालमेवोदकं शारीरं वर्जनेन स्मरणमवहि शुद्धकाले दशाहमध्यापनतः शुद्धिर्विपरीतेन पञ्चविंशतिर्वि देशशुद्धिः अन्यजात्युपहतानां नेत्रकादिकानां महत्त्वाल्पत्वाभ्यां शुद्ध्यशुद्धी । १ शक्त्याऽशक्त्या तथा प्रयोगादि हननकाले देशकालस्य शुद्धिः अशक्तावशुद्धिर्बालवृद्धातुराणां तेन शुद्धिः युवावस्था

द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च द्रव्येण वचनेन च
संस्कारेणाथ कालेन महत्त्वाल्पतया
तथा । १ शक्त्याऽशक्त्याथवा बुद्ध्या स्व
स्थाचरस्थानमने ग्रन्थे शुद्धिरिति हि यथा
देशावस्थानमानतः ॥

जन्मादौ दशाहादवहितोनेन शुद्धिः प्रज्ञानेनाशुद्धिः समस्तामजीर्णेमलवस्त्रादीसमहं इति शुद्ध द्रोहं द्रव्यशुद्धिः तत्राविविशेषमाह पितृविपत्तिषु ब्रह्मचर्यवनादौ यो इति पृच्छाद्वारा आत्मनेपदं च यं कुर्वीत तद्देशावस्थानुसारेण यथाशक्ति कुर्वीतेति सर्वतः तद्धादि निर्भयप्रवदेशे स्नानादिना शुद्धिं कुर्वीत नत्वेवाशयाः कालेऽशौणस्य देहः अवदेशे स्नानादिकं विनापि शुद्धिं तथा रोगादि इत्यतिविकं युवावस्थायामेव कुर्वीत न बाल्यरोगाद्यवस्थायामिति तथा चाहस्मृतिः देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेदिति ॥ ॥ ॥

91

न केवलं देहेष्वेवमपि तु देशकालादिभावानामपि प्राक्शिष्टेनानुपादेयानां फलनिमित्ताधिकारिणां ग्र
हणावस्थानाय्यादेयानां ब्रीह्यादीनामपि मम मया नियमार्थं संकोचार्थमित्यर्थः ८ एवं गुणदोषविष
यं प्रविशेषायत्वेनाशुद्ध्यशुद्धिं मलत्वात् शुद्ध्यशुद्धी प्रपञ्चयति अकृष्णसारमृगाभिः देशानामप्यकृष्णसा
र रहितोऽब्रह्मण्यरहितोऽशुचिः कृष्णसारोपि ब्रह्मण्येन सहितोऽपि असौ असौवीरः कीकटः असौवीरः सन् कृष्ण
तद्वान्सौवीरः कीकटश्च शुचिः तत्र संस्कृतेन भूप्रदेशमन्यात्रयं जलं लभ्यत इति तद्वद्विजितायः कीर

देशकालादिभावानां वस्तूनां मम सत्तम गुणदोषौ विधीयेते
नियमार्थं हि कर्मणां ८ अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचि
र्भवेत् कृष्णसारोप्यसौवीरकीकटासंस्कृतेरिणं ८ कर्मण्यो
गुणवान्कालो द्रव्यतः स्वत एव वा यतो निवर्तते कर्म स दो
षोऽकर्मकः स्मृतः ९ ॥

नुगमप्रसंगवंगकलिंगादि ग्रस्तं कृतः संभाराः नादिः यस्य कर्मण्यः म्लेच्छबहुलो वा
ईरिणं ऊषरं एकवज्जावः तत्तु गण्डकि तदस्मान् शुचिरित्यर्थः उक्तं भवति ८ कालस्य शुद्ध्यशुद्धी दर्श
यति कर्मण्यः द्रव्यतः द्रव्यसंपत्तः स्वतो वा स्वभावाद्धा इत्यर्थः कर्मण्यः कर्माहः स कालः लब्धकर्मा
हि गुणवानुक्तः अशुचित्वाल्लाभेन वा राहुविप्लवादिना वा कर्मनिवर्तते यस्मात्तत्कालादशौचादि
लक्षणः अकर्मकः मानतः स्मृतः स कालः सदोषः अशुद्ध इत्यर्थः ९ ॥ रामायनमः ९ ॥

भा० टी०
ए० स्कं०

आत्मनः साहंकारस्य कर्तुः एतैस्त्वाचमनादिभिः यथायथं तत्कार्यं तत्कालीनी शुद्धिः इयं च शुद्धिर्नैव स्वा-
र्थः किंतु विहितकर्मार्थमित्याह शुद्ध्यतीति द्विजत्वप्रलक्षणशुद्धिरपि १४ मंत्रशुद्धिमाह १५ मद्गु-
रुमुखाद्यथावत्परिज्ञानं मंत्रस्य शुद्धिः कर्मशुद्धिमाह ईश्वरार्पणं कर्मणः शुद्धिः एभिः षड्भिरपि शुद्ध-
शुद्धैरुपसंहरति धर्म इति देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मभिः षड्भिः शुद्धैर्धर्मः संपद्यते एतदभावे विपर्ययः
सोऽपि मलवत्त्वादन्यथा १५ अयं च गुणदोषविभागो न वास्तव इत्याह क्वचिदिति १६ आपदि शास्त्रविहितो
गुणोऽप्यनापदि निषिद्धत्वाद्दोषः परधर्मेऽपि परस्य गुणो विहितस्य दोषः दोषोऽपि उत्कृष्टत्वाभावादि विरक्तस्य

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम्। धर्मः संपद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः १५ क्वचिद्गुणो-
ऽपि दोषः स्याद्दोषोऽपि विधिना गुणः। गुणदोषार्थनियमस्तद्भिदामेव बाधते १६ समा-
नकर्माचरणं पतितानां न पातकम्। औत्पत्तिको गुणः सङ्गो न शयानः पतत्यधः १७ ॥

९२

दिना दोषः अपि तु विधिबलेन गुणः गुणदोषार्थो नियमः एवं योऽयं गुणदोषयोरेकस्मिन्नेवार्थे नि-
यमः गुणदोषार्थो नियमः नियामकं शास्त्रं न तयोर्भेदं बाधते १६ दोषस्यैव क्वचिद्दोषत्वाभावं गु-
णत्वे चोदाहरणं दर्शयति समानस्येति स्वेच्छया कर्मणः सुरापानादेराचरणं पतितानां पातकं न
वेश्यापि जात्या कर्मणा वा पतितानां न पुनः पातकम् अधिकारनाशकं न भवति स्वयमेव पतितत्वात् अ-
दोषस्यापि दोषत्वानापत्तिरित्यर्थः तथा सङ्गोऽपि यतेर्दोषः स गृहस्थस्य स्वाभाविकत्वात् न
दोषः अपि तु गुणः ऋतौ भार्यामुपेयादित्यादिविधानात् उभयमेव दृष्टान्तः पूर्वमेवाधःशयानो यथा

न पतत्यधोऽपि १७ एवं गुणदोषविधिनियमविषयतां सङ्कोचयन्नाह यतो यतो निवर्तेत
सर्वासामपि यतो यत इति १८ ।

इत्यादिभिर्द्रव्यशुद्धिरित्युक्तं तद्वचनादिशुद्धिः पक्वमेव इत्यतस्तच्छुद्धिहेतुश्चेतितत्रैव प्रयतिपान्ने
तिदाकृतानां केशहूच सामादिकं च प्रस्थितमेव दत्तादिश्मानेल्लक्षणादयोनेजलास्तवर्षादयः तेषाम।
शिवानां च व्याकरे मचरे हृकादीनां यथा यथैककालादिभिः शुद्धिः तत्रापिकोकोन्यत्र शुप्रचानतार
तस्मिन्देशकालायवस्थायनुसारेणानेनतरन्नेस्व्रपुत्रापुत्रेः मिलितेकेवलस्य कालस्य पुनर्ग्रहणं शुततं
प्रदर्शनार्थं १२ ग्रस्तप्रपस्यश्रा शुद्धिमन्त्रालेपविभवचात् १३ यत्नीरमाजवस्यादि येनतत्सणात

धान्यदाहे स्थिते नूनं रसेनेजसचर्मणां कालवाशयिषूर्ध्वैः
पार्थिवानां सुताशुचेः १२ प्रमेशालिप्रयवेनगापलेपव्यपोहः।
ति भजते शुक्लातिनम्यते स्नानेनावदिष्यते १३ स्नानेदानतपो।
वस्याधीर्य सत्कारकृतैर्भिः मन्त्रस्त्यागात्मनः शौचमुदर्क
माचरेद्द्विजः १४ ॥

यात स्नोद कादिनाश्रयंमेरोपत्तव्यपोह तित्यजति स्वगते चमसोन्यक्ताश्रक
ति स्वमेव रूपमजते तस्य तद्भावप्रापकं गावताचतद्विणा दिनाव्यपोहतित्यजति तावत्मामा
णं सूरमत एवतलिताच्चानूकानेप्यामिष्यते १३ एवमनावततद्रव्यशुद्धिः कालेमग्निभस्मानेतिप्रव
स्यादिकामारादिदीक्षाशक्तिमस्काराः उपनयनादिः कर्मसंध्योपासनादिरीवानतदणं १४ ॥

श्री॰
भा॰ पु॰
टी॰
९३

ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते ज्ञानं वा तत्र यथाकामं स्वर्गादिना ह्याह उत्पत्त्यैवेति
मर्त्या उत्पत्त्यैव स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु प्राणेषु इन्द्रियबलवीर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रादिषु आसक्तमनसो ऽनर्थहेतुषु
परिपाकतो दुःखहेतुषु २४ अतस्तान्स्वार्थं परमपुरुषार्थमविदुषः पुनस्तेषु तान्प्रवर्तयन् वेदः
हितार्थयिष्यति न तु वञ्चयतीति विश्वासितानि भ्यंशुः तानेवं भ्रमतो वृजिनाध्वनि कामवन्त्येति देवादि
योनिषु भ्राम्यतः ततः पुनस्तमस्तामसादियोनिषु विशतः एवं कामरतिषु अकामानेवकथं पुनस्तेषु
वकामेषु स्वयं बुधो वेदो युञ्ज्यात् प्रवर्तयेत् न तथा मन्यतामसः स्यादिति भावः कथं तर्हि प्रमाणकः फल

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४ ॥ नतान
विदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिनाध्वनि । कथं युञ्ज्यात्पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः ॥ २५ ॥
एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदज्ञा वदन्ति हि ॥ २६ ॥ का
मिनः कृपणा लुब्धाः पुष्पेषु फलबुद्धयः । अग्निमुग्धा धूमतान्ताः स्वं लोकं न विदन्ति ते ॥ २७ ॥

श्रुतौ वदन्तीत्यत आह एवमिति एवं व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं केचिदविज्ञाय अवान्तरफलप्ररोचनपारम
र्थ्येन परमफलश्रुतिं वदन्ति ते न वेदज्ञाः यतः कुबुद्धयः यस्मात्वेदज्ञा व्यासादयः न तथा वदन्ति
हि २६ कुबुद्धित्वमेव प्रपञ्चयति कामिन इत्यादिभिः कामिनः कृपणाः ततो लुब्धाः ततश्च लोभाः अतः पु
ष्पेषु अवान्तरफलेषु परमफलबुद्धयः अतएवाग्निमुग्धाः अग्निसाध्यकर्माभिनिवेशेन लब्धविवेकाः तत
एव धूमतान्ताः धूममार्गप्राप्ताः तेषां ते स्वलोकं आत्मतत्त्वं तथा च श्रुतिः कर्म न्यायेन स्वर्गलोकमक्षय्यं
न्मा नेदमिति परमहमस्मीति कश्चित्स्वं लोकं च न तत्त्वज्ञानं भवति अग्निमुग्धा इत्येवं धूमतान्ता इति २७

एवं गुणदोषनियमविधीनां प्रवृत्तिसंकोचद्वारा निवृत्तावेव तात्पर्यमित्यभिप्रेत्याह यतो यत इति १८
यथा क्रतु प्रवृत्तिपरत्वाद्वेदस्य निराकर्तुं प्रवृत्तिमार्गस्यानर्थहेतुतां दर्शयति विषयेष्विति चतुर्भिः गुणा
ध्यासात् गुणदर्शनात् विषयेषु प्रतिबन्धेन कामस्तेन सह कामादेव कलिः कलहो विवादः १९ दुर्विष
हः सोढुमशक्यः तमः अज्ञानं तं क्रोधं तमनुवर्तते तच्चेतना व्यापिनी क्रान्तिः स्फूर्तिः शून्याय कल्पते शून्यकल्पो भ
वतीत्यर्थः स्वार्थविभ्रंशः पुरुषार्थहानिः मूर्छितस्य मृतस्येव २१ तदेवं व्यञ्जयति विषयेति

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः १८ विष
येषु गुणाध्यासात्पुंसः सङ्गस्ततो भवेत् सङ्गात्तत्र भवेत्कामः कामादेव कलिर्नृणां १९
कलेर्दुर्विषहः क्रोधस्तमस्तमनुवर्तते तमसा ग्रस्यते पुंसश्चेतना व्यापिनी द्रुतं २० तया
विरहितः साधो जन्तुः शून्याय कल्पते ततोऽस्य स्वार्थविभ्रंशो मूर्छितस्य मृतस्य च २१ विषया
भिनिवेशेन नात्मानं वेद नापरं वृक्षजीविकया जीवन्व्यर्थं भस्त्रेव यः श्वसन् २२ फलश्रु
तिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परं श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनं २३ ॥

व्यर्थं हन्त जीविकया एवं यो जीवन्नास्ते स मूर्छितस्तत्त्वः अत एव योऽभिहेव वृक्षसहजीवनं ते स मृतकल्प
ल्पः अतः स्वार्थविभ्रंशस्तमाह इयं फलश्रुतिरिति श्रेयः परमपुरुषार्थप्रापणं भवतीत्यर्थः किन्तर्हि
श्रुतानां नराणां मात्रविवक्षया प्रवृत्तानां फलैः कर्मसु रुच्युत्पादनमात्रं यथा भैषज्ये औषधपाने रुच्यु
त्पादनं यथा हि पित्तनिवृत्त्यर्थं बालं लोकेन इक्षुखण्डादिप्रलोभनं पित्तनिवृत्तिफलं तावदेव तत् २२

श्री॰
भा॰ टी॰
१८

किं च पतनेनेति किं स्वर्गस्य परत्वादस्मोपममिति अमुं परलोकं आशिषवासिंहोके संकल्पेन तु निश्चित्य
निश्चयाद्रस्यान तत्र नैतिक मेम्रुविनियोजनं तियथा कं कश्चित् लिखित स्तरस्य प्राटिलक्षेन नवद्रथना
नेनेन तदृथा संस्थनन्यत्र नमत्र भोगभवतिनिदाहित्यर्थः ११ यतो यज्ञः सुद्धतमोज्ञया निष्ठा तस्य ज्ञः
मन्नतमान्नघः स्वानुपाति ज्ञादीने ज्ञापामने न न माश्रयणी ज्ञादीनाम् विमदृ हा त्वा तमस्तपामनेमेव तत
तथा विषयधावेनैवापामने भेद दर्शित्वादित्यर्थः इह विमकल्पेन सकृतमेव समकल्पं दर्शयतीष्टेति तस्य

स्वमोपममसंलोकममंतेश्रुत्वाशियं प्राशिषो हृदिसंकल्पानुमेन यथा वाणिक ११ य॰
न समन्नतमानिष्ठा यज्ञः सुद्धतमोज्ञयः सुपासनेरद्भुतानेवादीनतथैवमां १२ इष्टेहदेवता
यज्ञैर्गत्वारस्यामहेदिवि तस्यान्ते तदहमपास्य महाशालामहाकुलः १३ एवं पुण्यक्षितयाः
वाचावादिह मन्नृसालयां मानिनावानिलत्वानां महती पितृतावेत १४ वेदाश्च
लान्नविषया स्त्रिकांड विषयोरमे परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियं १५

भोगस्यांतेमहा
शालामहाग्रहस्था
ततः किमन्यतत्राह एवमिति अतो मत्स्ववलत्वाभावान्नित्यं संसारिणो भवंतीति भावः तदेवमुपहिंसि
परत्वे निराकृत्य प्रकृते निष्ठत्रिपरत्वमेवा पश्य हरतिवेदाश्रित कर्मकाण्डस्य वक्ताकारविषयारमेवेदाः अले
त्म विषयाः शुद्धात्मात्मानं संसारी त्वं तत्परः तत्र स्वात्वा प्रतीता वफलक्रुतिवियुनत्वात् तन्नापाते च
नपर श्रयो विवृतत्वाप्राकृताप्या भेद्यत्वे राज्ञ नमेत्युक्त मेवकाराणामनुसारपुनिपरोति यमसंवः
तत्र इष्टोशेवाक्यामितियतः परोक्षमेव मम च प्रियं श्रुयं भावः श्रुतातः कर्मणस्वरायत्वं नान्येरपित्रता

धिकारिभिः यथाकर्मत्यागेन भ्रंशप्रसंगादिति २५ ॥

१८

94

कोऽसौ स्वलोकः तमाह नेति इह दिश्यमात्मानं मा स लोकं न च इह दिश्यम् अहंकारास्पदं ज्ञानं मेव सत्त्वं पर।
मात्मानं तं न जानन्तीत्याह यद्देयं तन्निरिक्तं जगत् नास्ति ऊतः यत इदं जगज्जातं न तत् तान् न जानन्तीति
यस्मात् उक्तं यत् कर्मैव ग्राह्यं शास्त्रकथनीयम् अहिंसासाधनं वा येषां ते उक्तं यथा शास्त्राः कर्मैव कार्यं तु
तैः केवलं ग्रस्तत्वमः प्राणतपलापराः नीहारेण तमसा तेन व्याप्ता निवृत्तं दोषि ग्रघाते यथा सन्निहितम् अपि न तं
नैति न हद्ते तथा च श्रुतिः न तं विदाथ य इमा जजानान्यद् युष्माकम् अन्तरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प
श्चासुतृप उक्थशासश्चरन्तीति २८ केचन तत्पर्यालोचना ज्ञान्यात् यजन्ते त्याह नैवं तमसा समेत

नैतं मामेवं ज्ञात्वा नेति इहैवं पश्यन्ति देवताः उक्थशासो यज्ञे न तमोऽप्यानीहारवृताः २८ नैमि
मन्तमदितायवेन हो विस्मयान्मका: कृपाप्रसू हिंसति हिंसन्ति निर्गन्येन गन्ति २९
हिंसायां परितापः स्यात् यज्ञे प्रवृत्त चोदना इति वेदप्रतिनिष्कृतानवेद ज्ञावेदेति हि ३०
हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया यजन्ते देवता यज्ञैः
पितृन्भूतपतीन्खलाः ३१ ॥ तमाह न मः

तमविज्ञाय देवान्यजेन इत्यत्रोपपन्नयः २९ स
मतमेवाह हिंसायां मा स भवन्ति तेषां हिंसा स्यात् हि यत्र वेदेन यदि न ज्ञात्वा तदा परीक्ष्य प्रवृत्तो
वश्यकानिने यत् देवेत्यवरूपं यत् पितृनि मितिकर्माक्षेप विशेषान्तं यो नास्ति प्राप्यकर्मणा।
पितृलोकमिति प्रकृतेः सामान्यतः पितृलोककामना वृत्तिभावः तदुक्तं ग्राह्यकामस्य क्रियाकाविह
यतेन हकर्दीवित यथाहि उक्ते ज्ञेन तन्नकामस्य चेहि निमित्ति यज्ञत्वादेव हिंसया विहारः कौश

॥ ८ ॥

एकादशी

न्तमेमीति भिरेव तेन यस्त्वं रूपं पश्यं दर्शयन्ति मयेति मयां नयां भिनाउपदेशं हितं प्रपिहितं प्रतः स्वत्वे पिम
तिक्षेदमाहुरस्मेति प्रपिहितानां त्वमविकारिन्माहस्वेलाति प्रविकानस्याधिनियदेत्वेचयस्थातिप्रन
नशक्तिनेति भेनगुसर्वप्राणिष्वोघरूपणलक्षणेन मनोभिभिः प्रनस्वानेन दर्शनेन दर्शितविम
र्शान्तनविवति ३४ ततोवलवर्णाख्या हृदयाद्यावाउन्थानप्रकारं स्पष्टार्थमुपपादयति त्रिभिः श्लोकैः स
काशान्तमुत्थानमाकाशाद्येनाव्यहिश्रयद्यतिस्वर्शेतिकेदर्शयतिप्रकाशाहितिप्राणैः नडुपापिहितबा
भ्रमः ३२ प्रमुभाववितेन रूपेण कुरामयावदस्यातिः स्वतस्वपनमथः सावधानेनादायादनेवान्

मयोपदिष्टं हितमस्माद्वलनानेन शंकिना अनेकुनादरूपेण विशेष
तो बलस्य ते ३४ यथा प्राणानाभिहृदयाद्गाग्र
देशान्तमुत्थान् आकाशाद्योघवान्प्राणमनसा
स्पर्शाद्रूपिणः ३१ कदोमयोऽस्मनमथः स्वहृ
स्वपरवीप्रभः ॐकारवर्णनितस्पर्शोस्वरोघ्यानस्यावधितान् ३५

मनसानिमित्रमनेननिमित्तानामेवदर्शयतिस्पर्शादीन्वर्णान् निरूपयति संकल्पयतीति रूपेणेनस्य
शयहृताश्रुमलहाणहृदयाकाशाद्धृतौ रज्जतौ तिहृतौ यश्चोक्तो वान्वयः हृदतौ शहार्थ व्याख्या
नायविशेषणानि स्वहृदयपरवीमङ्गमागानेदेवाहृदोकारादेरकाद्विसंयोगेनव्यंजितैः स्पर्शादिभि
भाषितेउकारवायस्हृतेः स्वरोऽभिप्रेतः नत्वकारादिवर्णरूपः तव्यंग्यकोटित्वात् नमस्पर्शैः का
दिपवर्गैः स्वरा आकारादयः घोषशङ्खाणः शाघसहाः अन्तस्थायरलवाः ३६ ॥

95

नन्वेवं सत्याग्रपि निमित्यादयः किमितितव्यानवर्णयेति । मां विनानततोवेदं तदर्थं वान कोपि वेदेम
मायेनाह शब्दब्रह्मेति या वाक्समाप्तिः स्वरूपेणार्थतश्च द्विविधा तत्र सूक्ष्मस्थूलं चेति द्विविधत्वं सूक्ष्मं
तावन्त्स्वरूपत्वोपि द्वैतं येतिपार्श्वाद्भागोहृदयमनोमयश्रुत्यं ब्राह्मणमध्ययनात्स्मृतं ततो मनोमयपरं सूपत्वा ।
त्वं ततः शेषियमधमुपमाखोतस्य वाग्यं जकत्वेन वाग्निर्दिष्टप्रधानात्वात् किं च यत्ननेन पारं समाप्तिं
एणोद्दमयस्यानिर्वचनीयस्य कालत्वेनादेवात्तस्यापार्श्वे दाता प्रयोना पिहितेत्यत्स्माह गंभीरं निगूढाशये

शब्दब्रह्मस्वरूपां पञ्चाशत् हृदयमनोमयं मनंत
पारंगभीरं दुर्विगाहं सम्यग्वदन्त ३५

नो दुर्विगाहं समतिक्रम्येष्यन्नर्थं न यथा च श्रुतिः चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनी
षिणः गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति अयमर्थः वाचः शब्दब्रह्मणः परि
मितानि गणितानि पदानि स्थानानि पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति पदानि तेषु पदानि रूपाणि च त्वा विता निचत्वारि पवि
माणि गुणोत तृतीय हृदयः तानि विदुः नेन्द्र पश्यतो गुहा त्रीणि निहितानि नेङ्गयन्ति स्वरूपं न प्रकाशयन्ति
अतः केवला ब्राह्मणाः तुरीयं चतुर्थं भागं वैखरीरूपं मनुष्याः प्राणिनः वदन्ति तमपि वदेम्यवनन्ततन्त

ननुतर्हि त्वं मन्त्रकर्मणोऽस्मिन्निति कथ्यते मामेव यज्ञस्वरूपं विधत्ते मामेव तत्र देवतारूपमभिधत्ते न मन्त्रः ए
ष कथ्यमाकाशादि प्रपञ्चजातं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्यादिना विकल्प्य प्राह
नेतरद्ब्रह्मेव न मतः इत्याग्ने इति इत्यपोह्यते सर्ववेदार्थः स तेषां ततः कथयति एतावानेव सर्ववे
दानामर्थः तेभ्य आहृत्याह्वेदः मां परमार्थरूपमाश्रित्य भिदां मायामात्रमित्यनूद्य नेह नानास्ति किंचन

मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोह्यतेत्वहं ४२
एतावान्सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदां
मायामात्रमनूद्यान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ४३
इति श्रीभागवते एकाद
शस्कन्धे एकविंशो
ध्यायः २० ॥

तिप्रतिषिध्य प्रसीदतीति निरुद्धव्यापारो भवति अयं भावः यथा रज्ज्वां सर्पः स एव तद्विस्तारभ्रान्तः स
नानाकारस्य प्रतिभासः तद्विश्लेषणस्य मिथ्यार्थः परमेश्वरः सर्वज्ञस्तत्त्वविस्तारभ्रान्तानां सर्ववेदकारणमात्मा
नामपि न स्वाभाविकं तेनान्यः इति तेऽत्र मुक्ताः स्वतः सर्ववेदकृत्सर्ववेदवित्तत्त्वपरज्ञानदातायत्तवीरगुरु

96

विविधाभिर्वैदिकलौकिकभाषाभिः विततां पद्येयं चत्वारि वात्वार्यं हताणि उपिकानि श्यैर्तेः ।
छन्दोभिः कमलसिता एवमनन्तपारा स्तनति स्वयमेवा द्विपन्ते उपसंहरति च ३९ तेषु कति चिच्छन्दां
सि दर्शयति गायत्री तिनमचत्नविंशतिगायत्रीनतस्वन्नवृत्पासिगादिच्छन्दांसि ग्रन्थेहिः प्रतिज्ञा ।

विविधभाषाविततां छन्दोभिश्च ततस्ततैः एवं
नपारां बृहतीं सततां लिपते स्वयं ३९ गायत्र्यु
ष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिरेव च त्रिष्टु
ब्जगत्यतिच्छन्दाः सन्ति हृतिजगाहिराह ४०
किं विपश्चित्किमात्मा किमन्यत् विकल्पयेत
दृश्यमात्रं स्वं लोके नान्यामहेश्वरकाश्चन ४१

तो विराट् चेतयन्तः पत्नैः छन्दोभिः कमलदिग्नां इति पूर्वेणैवान्वयः अतो विहत्वा पिसाकल्पेन स्वरूपेना
पि इत्येतदेव ४० अथ नो पि इत्येतदा वमाह किं मिति किमेकाद्वैविपश्चितः किं विपश्चित् स्वतन्त्रः किमात्मा
वेः किमात्मा चेतयति ज्ञानकाशः किमन्यत् विकल्पयेत निर्वेश्य मिन्येव मस्माद्दृश्यं नान्यथेम

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
९१

ननु यदि सर्वमपि युक्तं कुतो विवादाय दिशामाध्येवावलम्बनं कृतो हेतुं प्रति विवादस्तत्राह नैतदिति द्वैतं प्रा-
तिबिम्बिवस्मात्तन्नामहीयात् इति अमाः स्वात्मयः सत्त्वात्माः स्वतः करणाद्वाति विशेषस्वरूपतामपरत्ननाय स्वहेतु
विनुद्धः ६ तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति यासामिति यासां व्यतिकराद्धेत्वाभावहेतुतापदं विषयः कि-
कल्पाभेदप्राप्तौ तत्प्रतः करणाद्वाति विकल्पो वा तन्नस्वलक्षणः स्वतदेव व्यतिरेकेणेदं छ्यति प्रामदमया
ईदृशं तस्मिन्नस्मिन् विकल्पाः स्युरिति सैव तेन विकल्प्यमनुवादः शाम्यतीति ७ इति सर्वत्र निष्प्रकृतं

नैतदेवं यथात्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे
दुरत्ययः ६ यासां व्यतिकरादासीद्विकल्पो वदतां पदं प्राप्ते शम
दमेऽप्येति वादस्तमनुशाम्यति ७ परस्परानुप्रवेशात्तत्त्वानां पुरुषर्ष
भ पौर्वापर्यप्रसंख्यानं यथा वक्तुर्विवक्षितं ८ एकस्मिन्नपि
दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च पूर्वस्मिन्वा परस्मिन्वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ९

97

स्वयं प्रविशति परस्परेति द्वाभ्यां अन्योन्यस्मिन्ननुप्रवेशात् वक्तुर्यथा विवक्षितं तथा पौर्वापर्येण कारणं अपरे का-
र्ये कार्यं कारणभावेन प्रसंख्यानं भवति यदा पूर्वस्य संख्यानं भवति यदा पूर्वाल्पसंख्यापराधिकसंख्यान
यो भावः पौर्वापर्ये तेन न संख्यानगणनेऽरिति ८ अनुप्रवेशं दर्शयति एकस्मिन्नपीति पूर्वस्मिन् कारणे ९१
तत्त्वे कार्यतत्त्वानि सूक्ष्मरूपेण प्रविष्टानि दृश्यन्ते परस्मिन्कार्ये तत्त्वे कारणतत्त्वान्यनुगततया प्र-
विष्टानि चटेरन्हत ९ ॥

द्वाविंशेतत्त्वसंख्यानामविरोधमिहोच्यते पुंप्रकृत्योर्विवेकश्च जन्ममृत्युविपादितं १ तदेवं वेदानां प्रवृ
त्तिपरत्वंनिराकृत्यमोक्षपरत्वमित्युक्तं तत्र निवमोक्षपरत्वं प्रतिपादयितुं तत्त्वविवादाः तथाहि केचित्तत्त्वसंख्याम
विवदंतेनतत्राप्रिवादास्पदंतत्त्वंतत्त्वमेकमेवानात्महिभूतं किंसत्यमितिजिज्ञासया श्रुति
कालनिर्णयविभिन्नामप्युद्धवप्रश्नमात्मानानितत्त्वमप्यकनियुक्तानीत्यर्थः भगवन्मतानुवादश्च
कथंकथामायानेशंपचगीतिनवनिविभिः त्वनावदएविंशतिस्तत्त्वानान्यनानिबवेसमुद्भास्तत

उद्धव उवाच कतितत्त्वानिविश्वेशसंख्यातान्यृषिभिःप्रभो नवैकादशपंचत्रीण्यात्थत्व
मिहशुश्रुम १ केचित्षड्विंशतिंप्राहुःरपरेपंचविंशतिं सप्तैकेनवषट्केचिच्चत्वार्येका
दशापरे २ केचित्सप्तदशप्राहुःषोडशैकेत्रयोदश ३ एतावत्त्वंहिसंख्यानामृषयोय
द्विवक्षया गायंतिपृथगायुष्मन्निदंनोवक्तुमर्हसि ४ श्रीभगवानुवाच युक्तंचसं
तिसर्वत्रभाषंतेब्राह्मणायथा मायांमदीयामुद्गृह्यवदतांकिंनुदुर्घटं ५ ॥

वैतः १२ एतावत्त्वंनोभावः एतावत्त्वंनानात्वमित्यर्थः यद्विवक्षयायदभिप्रायेणमभिप्रेत्यचगायंति
आयुष्मन्नितिमम्बंते ३ ४ विवक्षयाभेदेनसर्वंयुक्तमेवमायया चकिंनामनयुक्तमितियथाब्रा
ह्मणाभाषंतेतन्यथैवतत्त्वमस्तुतः यत्संख्यांतिचसर्वत्रसर्वाणितत्त्वानि किंचमायामिति सूक्त्या
विमायामपरामृश्यवदतांचैतत्पर्वतस्मिन् उद्गृह्यस्वीकृत्यवदतांहिमदीयविजल्पमायादिविवादेकिंविरच

अतः सत्त्वं सत्त्वमयं ज्ञानं प्रकृतेर्गुणः इति पूर्वेणैवान्वयः ननु तर्हि तन्निवर्त्यं कर्म वा ज्ञानं वा न तत्त्वान्तरं स्यात्
न रजः कर्म तमोऽज्ञानं त्रिः प्रज्ञानेन न समसहेति अतः कर्मज्ञानयोः रजस्तमोद्वारा प्रकृतावेवान्तर्भाव इति भा
वः तथापि कालस्वभावयोः न ज्ञानं तरस्मात् तन्न गुणानां व्यतिकरो यस्मात् स एव ईश्वरः कालो नाम स्वभावो ना
स्तु अमहत्त्वं पवनस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् तत एव ज्ञानादीनां पर्यायेण मतं भावा
अपदहृदयपितं अहंकाराद्यन्त यद्यपि तत्स्वमतं गुणानामागमापायित्वात् प्रकृतेर्भेदो विवक्षितः अतो
गुणाः स्वीकर्तव्यानि १४ अग्रणानि पंचविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्तं यत्तद्वयमाद्यानि दर्शयति पुरुष इति सा

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म तमोऽज्ञानमिहोच्यते गुणव्यतिकरः कालः स्वभावः सूत्रमेव च १४ पुरुषः
प्रकृतिर्व्यक्तमहङ्कारो नभोऽनिलः ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव १५ श्रोत्रं त्व
ग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः वाक्पाण्युपस्थपाय्वङ्घ्रिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः १६ शब्दः
स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः १७ ॥

पंचदशाभ्यो व्यक्तेन
हृतत्वेन भ्रान्तीनि तत्त्वान्याश्रितानि मया १५ एकादशादशत्वेयतिश्रोत्रमिति दर्शनं चक्षुः ज्ञानशक्तयः ज्ञाने
न्द्रियाणि पंच वागादयोऽपि तानि हस्तोपस्थानि निबन्धात् पंचेति कर्मेन्द्रियाणि पञ्च उभयं उभयात्मकं
मनः अङ्ग हे उद्धव मनोऽन्यकादश १६ पंचदशं यतिशब्द इति शब्दादीनि विषयास्तेषां गणानां पंच महाभू
तानि तदाश्रयादिभिः तत्त्वापि कथमन्तर्भावोऽपि स्यात् तत्राह गतोक्तिरिति गत्युत्सर्गशिल्पानि
कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः फलानि न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः १७ ॥

प्रतियोग्यंशप्रसंदर्शितः अतः अमीषां तत्त्वानां मोक्षोपयोगिकार्यकारणभावेन प्रसंख्याने चतुर्णामधिकमभीप्सि
तावादिनाम श्रेयसा पश्याविवर्तयायप्रकृत्यप्रसुतेरप्रवृत्तेनत्वविविक्तानि स्थितेव ययाहृताभिः सृक्त्या
येनसर्वे यथुक्तः संभवात् ननु कार्यकारणानां तत्त्वानां पृथक्त्वात् प्रथमं विविधा भवन्तु नाम सत्त्वाभेदेन तत्त्वा
वेश्यरूपयोगात्मकयोर्भेदाभेदविकल्पाः पञ्चविंशतिपञ्चविंशतिपदे ग्रहणे अत आह अनादीति स्वतो न सम
भवति अन्यतस्तु सम्भवात् स्वतः सर्वतः परमार्थतोऽन्याभविनश्वर इति पञ्चविंशतिपदाभिप्रायः १२

यो तोयपयं मनो मीयोऽप्रसंख्यानमभीप्सतो यथाविविक्तं यद्दृष्टं शक्तीमोक्षुक्तिसंभवात् १० अत्र
यतियापुरुषस्य पुरुषस्यात्मवेदने स्वतो न संभवादन्यः तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ११ पुरुषेश्वर
योरत्रनैव लक्षणमात्रवपि तदन्यकल्पनापार्थज्ञानं च प्रकृतेर्गुणः १२ प्रकृतिर्गुणसाम्यं
वैश्यकतेनो नमनोगुणाः सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः १३ ॥

नवोनस्य

पञ्चविंशतिपदः तत्राह

पुरुषस्येति वेलक्षण्यं विमृश्य पर्यन्ते नास्ति द्वयोरपि विरूपता अत एव योः स्वतन्त्रमन्यत् कल्पनाप्रपार्थस्यथा च
पञ्चविंशतिपदे ग्रहणे निरिमर्थः तत्त्वेनमपि ईश्वरा श्रसादलभ्यज्ञानात् पृथक्त्वात् स्वयं दृष्टुमपि न
घटेत अत आह ज्ञानं चेति सत्त्वगुणवृत्तित्वात् तद्देत भक्तु निरमर्थः ११ ननु ज्ञानं जीवधर्मः कथं प्रकृतेर्गुणः
स्यात् अत आह प्रकृतिरिति गुणसाम्यादिप्रकृतिरतदृशा अस्याग्रगुणाः तस्यापवनत्वात् मनो जीवस्याकर्तृ
त्वात् स्थित्युत्पत्त्यादिहेतुभूतगुणाश्रयत्वानुपपत्तेः १३ ॥

भूतानि च मात्राणि च इंद्रियाणि च पंच पंच एकेन मनसा सह आत्मा सप्तदशः २३ आत्मैव संकल्प-
यन्मनउच्यते त्रयोदशपक्षे भूतानि तन्मात्रैरैक्यीकृतानि इंद्रियाणि च तन्मात्रकार्याणि एवं मनश्चे-
कमिंद्रियाणि पंचैवात्मा च द्विविधः जीवात्मा परमात्मा चेत्येवं त्रयोदशपक्षे एवं महाभूतानि प-
चेंद्रियाणि जीवमनसोरात्मान्तर्भावेनैतान्येकादश नवपक्षेऽष्टप्रकृतयः पुरुषश्चेति विकाराणा-

संख्याने सप्तदशके भूतमात्रेंद्रियाणि च पंच पंचैकमनसा आत्मा सप्तदशः स्मृतः २३
तद्वत्षोडशसंख्याने आत्मैव मन उच्यते भूतेंद्रियाणि पंचैव मन आत्मा त्रयोदश २४
एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेंद्रियाणि च अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ २५
शुकउवाच इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतं सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्वाद्विदुषां कि-
मशोभनं २६ उद्धव उवाच प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ अन्योन्यापा-
श्रयात्कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः २७ प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथात्मनि एवं
मे पुंडरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि २८ ॥

मंतर्भावः २५ उपसंहरतीति एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषयोः भेदज्ञापनायेत्यर्थः २५ तत्र पृच्छति प्रकृ-
तिश्चात्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ तथाप्यन्योन्याश्रयत्वात् परस्परापरिहारेण प्रतीयमा-
नेदेवमनर्क्रियकृतो न तत्कार्ये देहे प्रकृतिश्चात्मनि तेन विना तस्या अप्रतीतेः अहमित्यभेदप्रती-
तेर्न देहात्मनो भेदो लक्ष्यते इत्यर्थः हृदि वर्तमानं संशयं नयेन युक्त्या नैपुण्यं प्रावीण्यं येषां तैः छेत्तुमर्हसि मव

छिंतमंगमायागतिं छित्वा समर्थोसि नामसः २८ ॥

99

तदेवं सतत्वतत्त्वसंख्याभेदं निरूप्य यद्विवक्षया साम्यं नीतिरयं स्पष्टं ततन्मतनान्यर्थं दर्शयति सांख्यावि
तिकार्याणि षोडश विकाराः कारणानि महदादीनि सप्त तदेषाणि सती प्रकृतिः स्वविश्वस्य सर्वस्य गुणा
गुणोऽस्य सत्वादि तस्याथ तत्र प्रधानकारणं तद्वता प्रकृतित्वं व्यक्तं स्वपरिणामी निमित्तः केवलमी
दृष्टैव प्रतिपत्तिर्णामिति प्रकृतेः पुरुषोऽभिन्न इति १८ तत्त्वेषु व्यक्तकार्यं स्वतदेतत्भावमभिप्रेत्याह
व्यक्तादयः इति व्यक्तादयो महदादयः प्रकृतेः कार्याणि यान्यवस्तु विकाराणां पुरुषस्तथा व्यक्तयो॥

सर्वोऽपि प्रकृतिरस्य कार्यकारणरूपिणी सत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः पुरुषोऽव्यक्त इष्यते १८ व्य
क्तादयो विकाराणां पारतः पुरुषस्तथा तत्त्वदीर्घमस्तत्वं पुंसदेतः प्रकृतेर्बलात् १९
संभवयान्त वदन्ति तत्त्वाः पञ्चविंशतिः ज्ञानमात्मा भयादावस्तत्वतो देहेन्द्रियाः सवः २०
यदि स्यात्प्राणिभूतानि पञ्च महाः परा पुमान् नेपुंसकत्वात्मसंभवेनैः २१
हेतुरसमुपादिशत् २१ तत्त्वार्थं वेत्ति नाविनेज्ञायत
नमात्मनः ज्ञानानि तेनिदं ज्ञानं तत्त्वावलोकनः
संहतार्थं कार्यं
स्वल २२ ॥
इत्येतीत्यन्वयः प्रकृतेर्व
लात्प्राप्तिमित्यर्थः १९ एवं तन्मते
सुखसंहत्यभेदनानात्वयोविशेषमान्यतो निश्चिपते
वदन्ति विशेषतः सतान्यपिदृश्यत्तिसामे विनिर्गतं ज्ञानानीति इह जीवः उभयोरिह प्रत्यया या
तान्याहुः तिसमतनस्य कत्वादेतत्कारणतत्त्वता दृष्टत्तीभवतत्त्वेषामतभोवाथं माहतनतत्त्वस्यः स
मेभ्यः देहेन्द्रियः सर्वः समभ्यः देहेन्द्रिकाणि प्राणापानवायोरितिमतानि भौतिकस्वभावातनेभावात्नेवस्य
तत्त्वयस्मात्भावमाह तेषु प्रकृतेरिति २२ प्रत्यक्षस्थोग्र्यात्मना नानात्वनिर्मात्मनात्तद्वचेत्तानि तत्त्वानि सूत्रेभ्यो

सार्थमाद्वैतसिद्धिसप्तत्यां कांडेषु ॥ २२ ॥

नातिरूपाणि दर्शयति दृक्स्वरूपात्मत्वेन रूपं मयि अस्त्येतत्स्वरूपे प्रविष्टं तत्रैव रत्नकोशे प्रविष्टः अर्कः वपुः प्रोक्तोऽपि देवं
मिति सा एव प्रकाशनामा ह्यपरस्य शिवेति एवं चन्द्रमा अपरत्वात् एतेनैतदन्यथानुपपन्नत्वाच्च तत्त्वेन तस्य
शून्यत्वमप्यनुपपन्नमतः तदपि हानिः दैवतातः चन्द्रमा अपि नीलतारूपात्तानि मयि अयं तत्त्वं परस्य सिद्ध्यति
श्रमयसिद्धिरिति विशेषणं आवर्तसमाः दृष्टान्तोपयोगिनः विश्वाकाशः वर्तते मार्गस्तस्मात्
तस्मात् सिद्ध्यति चन्द्रविषये नेत्रत्रितये गोचरताभावमात्रेण तत्तत्स्वरूपं इदानीमात्मनो विकारि
त्वाभावेन भेदमाह यस्मात् आत्मा परम आत्मादीनां प्रकाशकत्वं एकरूपः श्रीमत्स्वतन्त्रता

इत्थं परमार्के वपुः त्रयं ये परस्य सिद्धाः शिवः स्वात्मा आत्मा यदेव आमयोऽयमात्मा स्वयं
प्रकाशत्वादखिलसिद्धसिद्धः ३१ एवं त्वगादि श्रवणादिचक्षुः जिह्वादिनासादिषु विषयेषु गुप्तं ३२

इतेऽभ्यो परेऽपि शिवः स्वप्रकाशत्वात् परमात्म इत्यनुभवन्नस्य ततः सिद्धप्रकाशेनाखिलानां सिद्धीनां परस्य
प्रकाशकानामपि प्रकाशकः सर्वेषामपि सामान्यतः प्रकाशविषयत्वात् अत एव तस्य स्व
प्रकाशत्वं सिद्धं चक्षुर्विद् दर्शितं सिद्ध्यतीत्येवं शास्ति एवमिति ३१ यथा
त्वर्थः त्वक्स्पर्शं वायुरिति श्रवणं श्रोत्रं दिशा इति जिह्वा रसो वरुण इति नासा गन्धो
न प्रक्रमः अन्तःकरणं तत्र मनः अन्तःकरणं तत्र चित्तं चिन्तयति तत्र मनो मननं बुद्धिरिति
तिष्ठ अहंकारो अहंकारः इति विषयमित्यर्थः ३२ ॥

200

अर्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह द्वाभ्यां त्वत्तः त्वत्प्रसादादेव ग्रय ज्ञाने प्रमोषः भ्रंशस्तु ते शक्तितो मायातः
ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः कथं तत्तान्प्रमोषः ज्ञानदाने तत्प्रमोषे वा मम कोऽपेक्षा येनैवं तत्राह त्वमे
वेति २८ विकाराविकाराभ्यां नानात्वे कृत्वा भ्रांतोऽप्रकाशाभ्यां वाऽन्यत्र भेदं वक्तुमाह प्रकृतिः पुरुषश्चेति
विकल्पो नान्यत्र भेदं वक्तुमाह अनन्योन्यापत्तौ यथा प्रकृतिशब्दोक्तदेहादिसंघातस्य विकारित्वं दृश्यते।

छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः २७ त्वत्तो ज्ञा
नं हि जीवानां प्रमोषस्तेत्र शक्तितः त्वमेव ह्यात्ममायाया ग
तिं वेत्थ न चापरः २८ श्रीभगवानुवाच प्रकृतिः पुरुषश्चेति
विकल्पः पुरुषर्षभ एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः
ममांग माया गुणमय्यनेकधा विकल्पबुद्धीश्च गुणैर्विधत्ते
वैकारिकस्त्रिविधोऽध्यात्ममेकमथाधिदैवमधिभूत
मन्यत् ३० ॥

तिरस्कृतिं द्वाभ्यां एष सर्गः कृतमान इति सर्गो देहादिसंघातः वैकारिको विकारवान् प्रवर्तते गुणव्यति
करात्मकः गुणक्षोभकृतः २९ नानात्वमाह ममेति विकल्पभेदं तत्र दर्शयन्ननेकधा भातं प्रपञ्चयति वैका
रिकः अनेकविकारवान् न तु पिंडो लेन माया गुणानां वा त्रिविधः त्वेति प्रपञ्चमाह अध्यात्ममित्यकं रूप ३०

श्री॰ भा॰ ए॰ टी॰ १५

ननु स्वच्छस्तिन्नत्र इति व्यापकस्यात्मनो देहाद्देहान्तरगमनं कथं कर्मोपाधिः नित्यस्य च जन्ममरणादीनि कथमिति भावः ३४ एतद्दुर्विभाव्यं सतीति हि त्वन्मायया विमोहिताः ३५ लिङ्गशरीराभिमानेन सर्वं गृहीतं त्यजनं चेत्याह मन इति प्राधान्येन पञ्चभिरिति निर्देशात्स्थूलमपि सूक्ष्मलिङ्गात्मा यः देहाद्देहान्तरं प्रति याति तेनात्मापि तन्मात्रान्तस्थितोऽनुवर्तते प्रकारेणानुगच्छति ननु मनसोऽपि देहवियोगाद्देहान्तरसंयोगस्य कथं भवतीति चेत् ३६ स्मृतिवियोगयोगाभ्यामित्यभिप्रेत्य कारणमाह ध्यायन्निति कर्मतन्त्रत्वा

उद्धव उवाच त्वत्तः परावृत्तधियः स्वकृतैः कर्मभिः प्रभो उच्चावचान्यथा देहान्गृह्णन्ति विसृजन्ति च ३४ तन्ममाख्याहि गोविन्द दुर्विभाव्यमनात्मभिः न ह्येतत्प्रायशो लोके विद्वांसः सन्ति वञ्चिताः ३५ श्रीभगवानुवाच मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्युतम् लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ३६ ध्यायन्मनोऽनुविषयान्दृष्टान्वानुश्रुतानथ उद्यत्सीदत्कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ३७ विषयाभिनिवेशेन नात्मानं यत्स्मरेत्पुनः जन्तोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तविस्मृतिः ३८

त्कर्मोपस्थापितान् दृष्टांश्चानुश्रुतांश्च लोकान्विषयाननुध्यायत् प्रयान्तं ध्यायमानेन सह उद्भवं वृत्तं पूर्वं विषयेषु च सीदत् लीयमानं भवति तदनन्तरं तत्स्मृतिः पूर्वापरानुसन्धानेन शाम्यति ३७ ततः किमत आह विषयेति कर्मोपस्थापितदेवादिदेहाभिनिवेशवशात्मानं पूर्वदेहं पुनर्मनो नाऽनुस्मरेदिति यत्सैव यातना तौ देहाभिनिवेशनं भयशोकादेः देवादिदेहाभिनिवेशेन वा हर्षादेर्हेतोः पूर्वदेहस्यात्यन्तविस्मृतिः अहंकारनिवृत्तिः तदभिमानोऽज्ञाता जीवस्य मृत्युरुच्यते न तु देहत्वनाशः ३८ ॥

१५

ननु च उत्पत्तिरेव लक्षणमात्रमेवोक्तं त्रिविधत्वं च विविक्तात्मज्ञानिस्तु ऊतः स्यादहंकारनिरूपणात त्रि
विधविकल्पनिरूपणमेवेत्याशयेनाह योसावहंकारस्तमेवाह गुणक्षोभकारीतीति ततः पूर्वमेव महत्तत्त्वाख्य
हानिमित्तात् प्रधानमूलपादानयस्य तस्मान्महतो हि प्रसूतो विकारः सोऽहं त्रिविधः मोहमयस्य विक
ल्पस्य हेतुस्त्रिविधत्वमेवाह वैकारिक इति ३२ मत्तो निवर्तते आत्मानात्मविलसितत्वान्नतो न नत्वा।
ज्ञायेनाह आत्मपरिज्ञानमय इति ननु कथं मोहमयत्वं विकल्पस्याहंकारस्य वा केचित्तस्य न्यस्तत्त्वागीकारा

योसौ गुणक्षोभकृतो विकारः प्रधानमूलान्महतः प्रसूतः अहं त्रिवृन्मोहविकल्पहेतुर्वैका
रिकस्तामसऐंद्रियश्च ३३ आत्मापरिज्ञानमयो विवादो ह्यस्तीति नास्तीति भिदार्थनिष्ठः
व्यर्थोपि नैवोपरमेत पुंसां मत्तः परावृत्तधियां स्वलोकात् ३४ देवादिनायांति ततो न नीच
देहेषु नित्यं परिवर्तमानाः ३५ ॥

ननु चाह विवाद इति प्रश्ने भिदार्थनिष्ठो विवादोप्यात्मपरिज्ञानमयः इत्यन्वयः यद्वा विवादः सर्वो भिदा
र्थनिष्ठ एव न तु वस्तुमात्रनिष्ठः अतः परमार्थिकभेदवद्भेदस्याविकल्पत्वान्मोहमयत्वमिदं तिन
नु यद्यहंकारविकल्पस्य नास्ति मूलं नाहि तन्निवृत्ति प्रयोजनं तत्राह व्यर्थोपि इति अज्ञनः प्रयोजनाभावेपि स्व
रूपभूतान्मत्तो बहिर्मुखानां नास्ति भवनाशगुरुत्वात् एवं नैवोपरमेत अहंकारविकल्पश्च प्रमृत्तत्त्वतः के
र्मभिस्तु नीचदेहेष्वतं संसरंतीति यतः परिवर्तमानाः अतिस्थिरपिपः पुनः पुनरुच्चनीचदेहेषु स

सतोर्जन्ममरणयोरज्ञानेकारणमेतन्नभवेत्सततमेवतयोः जातत्वादित्याशंक्यप्रत्यक्षमानेनसाधयति अर्चिषां परिणामादिभिः स्रोतसां गत्यादिभिः फलानां पाकादिभिर्यथावस्थाविशेषाः कालेननित्यंभवंत्यनुब गः अग्र्यादिग्राहेनतेजोबलकामकोशलादीनां प्रायादानविमतंश्रुतिनृणांस्मृतिविनाशवदव्याभिद कत्वात् दीपज्वालादिवदितिः अनुमानंकथंननुप्रदीपवत्प्रतिक्षणभंगेकथंहिसोयमितिनहिप्र त्यभिज्ञानहिदेवमात्रशब्दावलंबिनीत्याहसोयमितित्याभ्यांसोयमितिमात्रंवृथाविधामेवयथासोय दीपइतिप्रत्यभिज्ञायथाचस्रोतसांप्रवाहेजलानांभवनंतदिदंजलमितितथासोयंपुमानितिधीर्गीश्च

यथार्चिषांस्रोतसांचफलानांवावनस्पतेः तथैवसर्वभूतानांवयोवस्थादयःकृताः ४३
सोयंदीपोर्चिषांयद्वत्स्रोतसांतदिदंजलं सोयंपुमानितिनृणांमृषागीर्धीर्मृषायुषां ४४
मास्वस्यकर्मबीजेनजायतेसोप्ययंपुमान् म्रियतेवामरोभ्रान्त्यायथाग्निर्दारुसंयुतः ४५

धारणांबहूनांशरीरिणांसद्भावार्थंमायुर्येषांमविवेकिनांतेषांबोधोभवति ४४ ननुकथंदेहात्मा सर्वतःपुंसःकर्मजन्मकरणादिसंततिस्तास्मेतिब्रवस्यानदृष्टेदस्यपुरुषभेदेनसत्त्वमस्त्वेचेतिन तस्यापिवस्तुतःतदभावमित्याहअयंपुमान्मास्वस्यात्मनःकर्मणाबीजभूतेनसाविप्रज्ञोपु मान्जायतेम्रियतेवाकिंतुतथाभ्रान्त्याअजन्मापिजातइवअमरोपिम्रियतइवयथामहाभूतंतेजो प्यग्निराकल्पान्तमवस्थितोपिदारुसंयोगवियोगाभ्यांजन्मनाशौप्राप्नोतीत्यर्थः ४५ ॥

102

जन्मतो विषयस्य देहस्य आत्मतया स्वीकृतिं अभिमानेनाहुः नन्वदेहत्वं उत्पत्तिं न च प्रज्ञादिदेहत्वं वक्तीत्य
तिचायमाचारणं किं तस्य भावेन प्रभेदेनाभिमानं मोक्षणं त्वं निमूलं देहानुदर्यं यथा स्वप्नस्वप्ने नारदे
स्वप्नार्थः ॥ ३९ ॥ दृष्टान्तं विवृणोति स्वप्नमिति नन्वयं वर्तमानेन स्वप्नाद्ये पूर्वे चेति पूर्ववच्चमिवेति तान्नयः श्वेति
इमं स्वात्मानं पूर्वमिवात्मानमिवपश्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ उपसंहरति इंद्रियाणि मनः तस्य तस्मात् देहान्तराभि
निवेशेन स्वाश्रयैः उत्पत्तिः तद्याव त्तनि आत्मानि पूर्वं मेवायज्ञातमिव न तदभिमानेन तद्देहे विषयं जन्मसंभव
मीवतं च पूर्वसंबंधमातीत्यन्वयः पवभ्रतेः ` ` कल्पितनाः प्रकरणो द्विविद्धिं तत्र भेदेन जन्मभवति बाधवि।

जन्मत्वात्तनया जंतुः सर्वे भावेन भावित विषयीकृतिमाहुर्यथा स्वप्नेन नारदः ॥ ३९ ॥ स्वप्नेन
नारदर्थं वेत्ति प्राकृतेनेन्द्रियेन्यो तत्र पूर्वमिवात्मानं स पूर्वं यान्न पश्यति ॥ ४० ॥ इंद्रियाणि महा
णि देहे बध्यं भाति वन्ति वाहिरं तर्भिदा देहे जन्तो सजनन छद्मना ॥ ४१ ॥ नित्यदा ह्यंगभूतानि
भवन्ति न भवन्ति च ॥ ४२ ॥

विषया ज्ञानस्य नादीन्यपवृत्तानीत्यर्थः यथा जन्तो जीवः स्वप्ने बहु तन्त्र सतो जाताने देहान् उत्पन्न पश्य
न बहुरूपा भाति तद्वत् व्यवहारदशायां विषयस्वात्मा स्थिर प्रभाति अभिजं न कृतं उपपन्नात्यादकः जन्तुः पि
ता पुत्रादिमातापितृपुत्राभिमानं तत् तदर्थमिव आदि अन्य थाभयभेदेन भवति न तद्वीति पुनः तत्वाम ॥ ४१ ॥ लो
त्रवेलोकप्रसिद्धा जन्मसुतमेवे प्राणिनां तत्सारुणभवन्तरति नित्यत्वमस्त्याविद्या हार्दापिना [illegible]
नित्यपि नित्यपदाश्रितिरूपभूतानि शरीराणि उत्पन्नानि पश्यति काल स्वानि स्वल्पत्वात् कृतं भवन्
अभवनेगविकविकृतं भिनत्ति सर्वे प्राणी बाह्य सारात्मानं इति ॥ ४२ ॥

प्रविवेकिनः संसारं प्रपञ्चयति प्रकृतेरिति त्रिभिः तत्त्वेन तत्त्वतो विविच्य तत्त्वं हि स्पर्शेषु विषये
षु सम्मूढः सक्तः ५० ननु सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधं तत्राऽपि तस्य न केवलं द्विविधमे
वाहं सात्त्विकं तत्र कर्तृत्वाभिमानी कर्मभिः भ्रमणं तदाह नृत्यत इति नृत्यतो गायतश्च जनान् पश्यं
स्तत्कर्तृत्वाभिमानी तद्गतान् लालादिग्रातिप्रगादकर्मादि स्वयमनुकरोति तथा मुनिरूपाश्च गुणा
वेलादित्यर्थः अनेन दृष्टान्तमाह यथाम्भसेति निरीहोऽपि ५२ उपाधिधर्मा आरोपादिति च आत्मनः

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान्। तत्त्वेन स्पर्शसंमूढः संसारं प्रतिपद्यते ५०
सत्त्वसङ्गादृषीन्देवान् रजसासुरमानुषान्। तमसा भूततिर्यक्त्वं भ्रामितो याति कर्मभिः ५१
नृत्यतो गायतः पश्यन् यथैवानुकरोति तान्। एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ५२
यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव। चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ५३
यथा मनोरथधियो विषयानुभवो मृषा। स्वप्नदृष्टाश्च दाशार्ह तथा संसार आत्मनः ५४
अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते। ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ५५

स्वप्नदृष्टान्तमाह यथा भ्रमतीति वृक्षाश्च ये पादे ते इव दृश्यन्ते तेऽपि प्रतिबिम्बिता वा चञ्चला इवेति वि
षयग्राहकेन मनसा परिकल्पिता एव ते गुणा तेऽत्यादयो लाभादयो गुणाः तेषां वृत्तयः सुतिरि
तोऽमनोतिरिक्ता एव संसारे इत्यभिप्रायेणाह कगुणानां संसारान् ससाक्षी तत्स्वप्नदृष्टान्तमाह च बते
५३ भोगस्यापि मिथ्यात्वे दृष्टान्तद्वयमाह यथेति यथा एताः धियः मनोरथधियः स्वप्नदृष्टाश्च
प्रियो यथा मृषा एवमात्मनो विषयानुभवः संसारो मृषा ५४ ननु यदि मृषा तर्हि किं तत्रि

नन्वात्मनो जन्मादेरनात्मिकत्वे प्रतीयमानेपनेकस्य तानिवक्त्ये देहे तितिचेत्तत्राह सिद्धवत् कृत्वो
क्तावयोवस्थाः षड्विंशयति निषेको नाम देहप्रवेशो गर्भः तन्मध्ये वृद्धिः बाल्यमापंचमाद्धान्तकौमारमापो
डशाद्वर्षात् यौवनमापंचत्रिंशतः ततो वयोमध्यमाषष्टिवर्षात् ४६ देहस्यैवाजन्मम
रणादीन्युपपादितमर्थमुपसंहरति एता इति हि स्फुटं अन्यस्यानात्मनो देहस्यैवैता मनोरथमयीः
मनोरथमयीः तनूः तनस्या गुणसंगात् कश्चित् विवेकाकश्चित्परमेश्वरानुगृहीतः कथं विजहाति
प्रस्या वेनादेहस्यैतदन्यान्वास्या वानिति विवेकज्ञानेन ४७ नन्वतदानीतनस्यैव चित्तेनजन्ममर

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनं । वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ४६
एता मनोरथमयीर्हान्यस्योच्चावचास्तनूः । गुणसंगादुपादत्ते क्वचित्कश्चिज्जहाति च ४७
आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ । न भवाप्ययवस्तूनामभिज्ञो द्वयलक्षणः ४८
तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान्जन्मसंयमौ । तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ४९

एवं तर्हि देहेन द्रष्टपेते तत्राह आत्मन इत्यपि पितृदेहस्योत्पत्तिं पुत्रदेहस्य नाशं नावाप्यथ दृष्टिमानात् पूर्वदेहस्य वजात
कर्मणि जन्मदर्शनादात्मनः स्वदेहस्य भवाप्ययौ भगवानुपरात्रेविनामेपदकं दृष्टिपतैमतिभवाप्ययवस्तू
ना देहानामभिज्ञो द्रष्टा द्वयलक्षणः भवाप्ययधर्मको न भवति ४८ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति त
रोरिति तरुर्वृक्षो नादिजमानापलच णफलकान्तस्य बीजाद्यात्मयः यद्वान्त विद्वान् तयः प्रतिपाकाविका
बीजाज्जन्मविपाकान्नयमं ना शाविद्वान्नद्रष्टानतोद्रष्टात तः पृथक् एवं तत्तदेवं तस्मान्नान्यो भवाप्यया
भ्यां न संबध्यते ४९ ॥ रामायनमः ४९ रामायनमः ४९ ॥

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपायईर्यते भिक्षुगीताप्रकारेण मनसासंयमोपिया १ दुर्जनोपद्रवान्तरं: सहोपिसहिष्णुरेवसा धृतसूक्तिभिर्य्यात्वैः सहनोपायवर्णने २ नन्वनावरसि ३ पुण्यात्वेभिक्षुमात्रमनो विज्ञ यउद्धवेस्मिन्नुकूल्ये प्रकारिविवक्षुस्तदुद्धवेस्मिन्नरणहुद्रिविजयः ततःपरस्मिन्नेवगीतयाविवक्ततेन्यत्र प्रथमसमाप्तेनसन्त्रस्यादितिक्रमेणाह सः भागवतानांवर्णितानाआशंसितः प्रार्थितः भृत्यस्यएववचः सत्कृ वन्नतेनव्यवत्तिसावभाषे १ नन्वनावदर्गाकोपणनद्दंवःभञ्जयतिद्वाभ्यांदेवाह स्यन्युद्दस्यतेशिव्य

श्रीशुक उवाच सएवमाशंसितउद्धवेनभागवतमुख्येनदाशार्हमुख्यः सभाजयन्भृत्यवचोमुकुन्दः तमाबभाषेश्रवणीयवीर्यः १ श्रीभगवानुवाच बार्हस्पत्यसनास्त्यत्रसाधुर्वैदुर्जनेरितैः दुरुक्तैर्भिन्नमात्मानंयःसमाधातुमीश्वरः २ नतथातप्यतेविद्धः पुमान्बाणैर्हिमर्मगैः यथातुदन्तिमर्मस्थाह्यसतांपरुषेषवः ३ कथयन्तिमहत्पुण्यमितिहासमिहोद्धव तम हंवर्णयिष्यामिनिबोधसुसमाहितः ४ केनचिद्भिक्षुणागीतंपरिभूतेनदुर्जनैः स्मरताधृति युक्तेनविपाकंनिजकर्मणा ५

अत्रलोकेससाधुर्नास्तियोदुर्जनोक्तैर्भिन्नंभिन्नंमनः शमयितुमीश्वरःस्यात् २ कुतइत्यतआह नेतियथामर्मस्थामर्मस्थिताः परुषोक्तिरूपाःइषवस्तुदन्तिव्यथयन्तितथाशरैर्बाणैर्न तुदन्तिपुमांस्तथा नतप्यतइत्यर्थः ३ तथापितेमयावक्ष्यमाणेनउपायेनसर्वंसोढुंशक्यमितिअभिप्राये णाहइतिहासंप्रस्तौतिसतयथाभवतितथापुण्यमितिहासंगाथांकथयन्ति ४ ॥

204

१०८

सुतो भोगो यमोत्मकर्तृत्वरत्वा हतस्मादिति ५६ ऊः स्वप्नतीकाद्ययमममपि परित्यन्य परमेश्वरनिष्ठेनैव भाव
मित्याह क्षिप्त इति द्वाभ्यां क्षिप्तस्तिरस्कृतः प्रलब्ध उपहसितः ५७ निष्ठ्युतः निष्ठीवनविषयीकृतः मू
त्रितः मूत्रणविषयीकृतः प्रकम्पितः परमेश्वरः निष्ठानः प्राप्ताविनाप्रिकृच्छ्रगतः कष्टं प्राप्तोऽपि तदा धैर्यमवलं
ब्यात्मना बुद्ध्या आत्मानमुद्धरेत् श्रीनारायणस्मरेदित्यर्थः ५८ एवं तर्हि कथं यथा स्वबुध्येयं तथा नः सर्वान्ब्रु

तस्मादुद्धव मा भुंक्ष्व विषयानसदिंद्रियैः आत्माग्रहणनिर्भातं पश्य वैकल्पिकं भ्रमं ५६ क्षिप्तोऽव-
मानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽथवा ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ५७ निष्ठ्यूतो
मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकंपितः श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ५८ उद्धव उवा-
च यथैवमनुबुध्येयं वद नो वदतां वर सुदुःसहमिमं मन्ये आत्मन्यसदतिक्रमं ५९ विदुषा-
मपि विश्वात्मन्प्रकृतिर्हि बलीयसी ऋते त्वद्धर्मनिरतान्शांतांस्ते चरणालयान्
६० इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे द्वाविंशो-
ऽध्यायः २२ ॥

निवेदितात्मनः ५९ त्वद्धर्मनिरतान्ते विदुषामपि असद्भिः कृतमतिक्रमं परापमानं सहमहं मन्ये इति प्रकृ
तिः प्रकृतिः स्वभावः ६० निरस्तसर्वसंदेहानेकोऽनात्मसंदर्शनप्रकाशितरहस्यं तं भजामि गुरुमीश्वरं
इति श्रीभागवते भावार्थे एकादशस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥ रामाय नमः २२

श्री०
भा० पु०
टी०
१०९

न्ष्टः रायः नष्टाः प्रयाणं यस्य तस्य तपस्विनः शोचतस्य १३ वृथात्मा देहः इत्येवात्मानुतापितं
प्रपंचयति न धर्मायेत्यादिना यस्य ईदृशो यासायासः तं तत्तमप्य १४ नरकाय च मृतस्यार्थे प्रमानन्तुष्ठ
नानि १५ श्वित्रः श्वेतकुष्ठं १६ सिद्धे उत्कर्षे सति स्या न्व्ययस्य हेतुः नाशो नाम उपभोगो यो हेतुर्वा नाशः उपभो
चेत्यर्थः साधने कष्टं यो यासः रक्षणे त्रासः चिंता व्यये नाशे भ्रम इति १७ किं चार्थे प्राप्त्यर्थात्स्तेयादि

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः खिद्यतो बाष्पकंठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् १३ स चा
हेदमहो कष्टं वृथात्मा मेनुतापितः न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः १४ प्रायेणा
र्थाः कदर्याणां न सुखाय कदाचन इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च १५ यशो यशस्विनां
शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः लोभः स्वल्पोपि तान् हंति श्वित्रो रूपमिवेप्सितं १६ अर्थस्य सा
धने सिद्धे उत्कर्षे रक्षणे व्यये नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिंता भ्रमो नृणां १७ स्तेयं हिंसानृ
तं दंभः कामः क्रोधः स्मयो मदः भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च १८ एते पंचदशान
र्था ह्यर्थमूला मता नृणां तस्मादनर्थमर्थाख्यं श्रेयोर्थी दूरतस्त्यजेत् १९ भिद्यंते भ्रातरो दाराः
पितरः सुहृदस्तथा एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेरयः कृताः २० अर्थेनाल्पीयसा ह्येते
संरब्धा दीप्तमन्यवः त्यजंत्याशु स्पृधो घ्नंति सहसोत्सृज्य सौहृदं २१ यः खरनर्थाः प्राप्तेर्थे

स्याद्यो मदस्तेन सह पंचदशानर्थानि स्मृतानि अर्थविषयाणि त्रीणि १९ भेदवैरस्पर्धाः प्रपंचयति द्वाभ्यां
भिद्यंते स्नेहत्यजंतिकष्टंभ्रताः एकाः स्निग्धाः एकएकप्राणा नवप्राः स्निग्धाः प्रतिप्रियाः सत्यर्थः जनः
काकिणी नाम अल्पमार्ग विंशतिवराटिकाः काकिणी तया संरब्धाः क्षुभिताः स्पर्धमानाः २१

२०५

सन्तुष्टिरस्य: सर्वेषां नाशः श्रुत्वा जितस्य धनस्य नाशेन संतप्यमानो निविष्टः सन् प्रत्युपमित्राम्
न्तुर्जनेन हृष्टचित्तः प्रस्तुतो ऽपि यो गिनो या या मुक्ता याति ति तिवक्रतस्य वीक्ष्य माहूत वृत्ति धिया दिना प्रवर्तते
पुत्रस्य देशपुत्र वा तो कश्चिद्वा णिज्यादि रूपाहूतो गौ यस्य कदर्यस्य तस्य तोऽन्त्रा प्राणमानधर्मकृत्तिवपुत्रादा
ताम्र पोटस्थ न देवता निधि भस्त्या भ्रमस्य कदर्यस्य इति स्मृतेरिति ८ तस्य ये ज्ञात यो बान्धवा प्रति यो धनेनाश्य

प्रवेति पुत्रि जनः कश्चिदासीदाप्तान मानवा वार्ताहरिक कदर्यस्त्वकामील क्रोधतिकोपनः ९
नातिपातिनि धर्म पत्नस्य बान्धवा ये णापि नार्चिताः श्रुत्वा वसन्त्य प्राप्ता पि काल कामेरनिर्वृताः
दुःशीलस्य कदर्यस्य पुत्रेणेन पुत्र बान्धवाः दारा उद्दिता भक्त्या विधस्माना चरन्ति ये ८ नर
स्य वेष यद्वि नस्य भुक्तस्य भयला कृतः धर्मकाम विधानस्य चतुर्भ्यः पंचभागिनः ९
तद्ध्यान विहस्त भुक्तस्य कदर्यस्य शरीरं प्रेषो याग च्छति पत्नेव बहुधा पाप परिश्रमः १० ज्ञात
यो निगृह्य: किंचित्किंचिद्दस्य वञ्चन देवतः कालतः किंचित् किंचित्तस्य यो नंस्यापि वातत ११ स
एवं हृविणो न हि धर्मकाम विवर्जितः ज्ञातिभिश्च स्व जने भिन्ना नापद्गतमया १२ ॥

तेनार्चिता ह्यस्य सर्वः श्रुत्वा तु मरणं धर्म हीनो गृहे देहे वा यद्वा णां वित्र भिक्षको बलेन वशाणी यं विनं यस्य पंच भा
गिनः पुत्र यस्त देवता ते धामवत् ध्यानमनादरः तं न विह स्ता विशी णाद्य पस्य कार्यः युक्तो लाभमा
त्रदे हतः स्वयोऽस्य तु स्ववहाणी गोः क्वचिन्निकेवलं भूमा शिलन्ता: अतोऽनिधन मगान्तात्राहृत्या तमइति
दैवतः शूद्रदारादिना कालात: निवाते ध्यात्वा हिरण्यपार्थिवा नावद्दैवतस्मात् १२ ॥

इदानींसंपन्नविवेकःसन्भाग्यमाहनूनमितित्रिभिः येनदशांनीतेनात्मनःप्लवस्तारकोनिर्वेदस्संभवतिसहरी
मेनूनंतुष्टइति २९ अंगंशोषयिष्येतपसापालनेनेष्यामियदिस्यात्कालावशेषस्स्वात्मनि
सिद्धःस्तुष्टःसन्अखिलस्वार्थेअप्रमादिसाधनेनप्रमत्तःसन् २९ अनुमोदेरन्नन्वल्पकालेनकथंतदे
वैरनुमोदितोपिकृतकृत्यःस्यात्तत्राहखट्वांगःस्वल्पेनकालेनकिंसाधयितुंशक्तस्तत्राहमुहूर्तेनेति ३० अभिप्रेत्य

नूनंमेभगवांस्तुष्टःसर्वदेवमयोहरिः येननीतोदशामेतांनिर्वेदश्चात्मनःप्लवः २८
सोहंकालावशेषेणशोषयिष्येंगमात्मनः अप्रमत्तोखिलस्वार्थेयदिस्यात्सिद्धआत्मनि
तत्रमामनुमोदेरन्देवास्त्रिभुवनेश्वराः मुहूर्तेनब्रह्मलोकंखट्वांगःसमसाधयत् ३०
श्रीभगवानुवाच इत्यभिप्रेत्यमनसाह्यावंत्योद्विजसत्तमः उन्मुच्यहृदयग्रंथीन्शांतो
भिक्षुरभून्मुनिः ३१ सचचारमहीमेतांसंयतात्मेंद्रियानिलः भिक्षार्थंनगरग्रामानसं
गोलक्षितोविशत् तंवैप्रवयसंभिक्षुमवधूतमसज्जनाः दृष्ट्वापर्यभवन्भद्रबह्वीभिःपरि
भूतिभिः ३३ केचित्त्रिवेणुंजगृहुरेकेपात्रंकमंडलुं पीठंचैकेक्षसूत्रंचकंथांचीराणिकेचन ३४ प्रदायचपुनस्तानिदर्शितान्याददुर्मुनेः ३५

देयमवः इती
निश्चित्यग्रावेत्यःकश्चि
यग्रंथीन् अहंकारममकारान् ३१ असंगःसक्तिशून्यःअलक्षितःअनभिव्यंजितः ३२ अपिवसंवृद्धम्
अवधूतंमलिनंपर्यभवन् अवमेनिरेहेभद्रपरिभूतिभिःतिरस्कारैः ३३ यतिभिर्वाभिवर्ण्यते
केचिदितिसप्तभिःभागवतग्रहणेननिदर्शितानिस्मतिप्रदायपुनःआददुः ३४

106

इह तावद्दृष्टनिष्ठा तामेतेन योः परलोके पुनर्योपवर्तते सिमाहुलअति त्रिभिः मानुष्यं जन्म
तत्तत्रापि द्विजत्वं तत्राप्युपकुलं प्राप्य स्वार्थं प्रतिपाल्य हितं न करोति येन याति २१ अमरत्वा
दर्शयामाहस्वर्गादिलोके देहमनुष्यमनः प्राप्य किं करोति २२ कृतस्य कर्मयत्तद्वालस्य तत्पादेवताः
देवपितृस्मृतानीतरेषु ज्ञातयः स्वगोत्राः बान्धवा विवाहादिनामबान्धवाः नानपन्थाश्रेभागिनः भागा

लब्ध्वा जन्म मनुष्येषु मानुष्यं तद्विजात्मता तदन्नाहृत्यपेत्यार्थं चैतिप्रोतिशुभागतिं २१
स्वर्गापवर्गयोर्दारं प्राप्य लोकमिमं पुमान् द्रविणे कान्त्सज्यन्नमन्यानधंस्यपासनि २२
देवर्षिपितृस्मृतानि तानीन्द्रभागिनः सर्वे विभज्य चात्मानं यत्सविन्नःपतन्ययः
व्यर्थायार्थेहयावित्रं प्रमत्तस्य वयो बलं कुशला येन सिध्यन्ति जरः किं नु साधये
त २५ कस्मात्संक्लिश्यते विद्वान्व्यर्थयार्थेहयासकृत् कस्यचिन्मायया नूनं लोकोयं
सुविमोहितः २६ किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत मृत्युना ग्रस्यमानस्य क
र्मभिर्वोत जन्मदैः २७

हीनत्रात्मानेवसं विभज्य यज्ञादिभिः संतर्प्य २४ पवे विमूढ्या तत्समानं प्राह व्यर्थयार्थेहया
प्रमत्तस्य ममत्वित्यादि गत मिति शोभः धनादिना कुशलः विवेकिनः सिध्यन्ति मुच्यन्ते जरव
नोनद्रः २५ अत्मगोपि महत्सु प्राचानिकमादेव मनन्त विद्वानपि संक्लिश्यानिकारणं भावये
निकस्यचिदिति २६ ननुनायमाहिताः क्लिश्यति किं तु धनादिभिर्भोगादि विधित्स्याया तत्र

श्री.
भा. प.
टी.
१११

तामेवाह्लादयन्ती श्लोकीगाथामाहनायमिति प्रयोजनाप्रतिभ्रतायपि देवताइंद्रादिग्राम्नादेवचतः प्रदा
टित्यादयाकर्मण्यादिकमेणएषयामात्मकेकालश्रुतमेहावद्धःखहेतुर्वान भवति न चात्मनापिप्र
ह्लादयः मनः परं केवलं संवद्धःखयोः कारणं वदंति मनसा प्रणीतान्यापाकृतयः ॥५॥ प्रतिवर्तनात्र
कारमाह मन इत्यादि गुणानगुणहर्त्रीः सृजति तद्यतेभ्यो गुणेभ्यः शुक्लानि मालिकानि कृष्णानि
तामसानि लोहितानि राजसानि सर्वाणि लक्षण मानुष्याः सृजतीरेवति एकतारादजानयाहि ॥६॥
नार्हमनसप्रवर्तसमाप्राप्तानज्ञात्मन इत्याशंक्याह अनीह इति अयमर्थः प्रविशयामनो प्राप्तन

ब्राह्मणाश्चात्र नायं हन्तोमेन्नुखदुःखहेतुर्न देवतात्मा ग्रहकर्मकालाः मनः परं कार
णमामनंति संसारचक्रं परिवर्तयेत् ॥५॥ मनो गुणान्वैसृजते बलीयस्ततश्च कर्माणि वि
लक्षणानि शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवंति ॥६॥ अनीह
आत्मा मनसा समीहता हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान् जुषन्
निबद्धो गुणसंगतोसौ ॥७॥

तस्य प्रवृत्तस्य सत्तानास्ति किं तत
रूपमात्मनः संसृतिर्न स्यात्ततः पतत्यत्राह
हेतौ जीवस्यैवेति तद्वदाह मनसा समीहमानेन सह नियंतृत्वेन वर्तमानो प्यहिपरमात्मा अनीहः न
क्रियासंगरहितः यतो हिरण्मयः विद्याशक्तिप्रधानः प्रधानुःऋतः यतो मत्सखः मम जीवस्य सखा
नियंता अतः उत्तद्वैविचष्टे प्रतिरोहितज्ञानेन केवलं पश्यतीत्यर्थः अन्यस्तु अनीहइ जीवः स्वलिंगं स्वीय
ज्ञानमविलिंगयतिं यानयंतिसंसारमितितथाभूतं मनः परिगृह्य आत्मत्वेन स्वीकृतस्य मनसो गुणैः
कर्मभिस्संगतःसंबंधः गुणसंगतः कामान् जुषन् निबद्ध इति ॥७॥

207

॥१॥

ग्रन्येमरुत्रयेतिमर्थंनिचक्षीयंतिस्मृतत्कारेणाचक्षेम्याणंप्रतिपत्तिं ३५ हिंयंतिनिंदंतिनियामे
वाहयाघ्र्यमभुजः छिंदग्रुलिगायत्रींवाशत्रोलाकवचके ३६ ३७ नदेवाहहणायिनइतिमद्दासा
वःप्रतिवले ३८ उत्थानयतितउपपर्क्षयावानप्रचंति ३९ खवेफस्रावेलेनिकृतथःकारास्त्रदारि

ग्रंतेर्वभिल्पसंपत्रेभुंज्ञानस्पमृतिनेटे मरुत्रयंतिवपाविद्धाः हीवंमस्पचमर्थंति ३५ य
तेवावचाचयंतिनाद्यंतिनवक्रिवेन नजेथंतपणेवाभिरत्नानायमितिवादिनः ३६ वु
भ्रतिवत्वानेकयिदुष्यतोवष्यतामिति हिपंत्यकेवजानेतिपक्षयमभुजःशत्रः ३७ ही
एमहत्रस्माहाहनमधहोतस्वजेनाजितः महापद्ममहासारोस्थतिमातितितेडिव ३८ मो
नेनसाद्यतस्थेंवपदहप्टनिश्चयः इत्येकेविदुसत्यनमकेउत्यातयतिच ३९ तेवा
वेफातिरुरुपदेशाक्षीइनकोहिज पवकमभातिकउःखेदीहृकभातिकपयत् ४०
भातत्रमानमनोदिष्ट्राप्रमप्रामप्रवृपात पविइत्तउरमागाधामुगापत्तनसाथमेः ४१
पानयद्विःस्वपमस्याथतिमास्यायमात्रिकी ४२

गुदिजेप्रकशारिकादि यथाभोतिको
उजेनादिकानदेहिक ब्रगादिनिमित्तंदेविकंशीतोषणादिप्रभवं ४० दिइदैवप्रारंभपमोन्मायाद्
परिभूतोपिसाविकीस्तनिमास्यायस्वपमव्यवस्थितइमावत्समापणागाथामावायतसात्विको
स्थतिप्रोक्ता पुन्यायययायारयतेमनःप्राणेंद्रियाक्रियाः योगेनाविभिचारिण्यास्थतिःसापार्थ

श्री॰
भा॰ गु॰
टी॰
११२

ततश्चैतेनेनप्रकारेणसंसारेभ्रमंतीत्याह देहमिति ममेमावंपरिकल्पितमिमं स्वदेहमाह देहमिति
मुखादिदेहत्वममेमतिमोक्षनतमसिसारे ४९ तदेवमनस्त्वपवक्षः दवेऽः देवकारणत्वेनगुणप्रतमो ततो
घण्टामृकारणत्वं प्रपंचयति ततश्चितिषड्भिः प्रश्नात्मिनेषुपहेआत्मनः किंचिन्त्यदवेऽः दुकमंत्व
ततकरेत्वदेवत्वर्थः कृतइत्वतआह निश्चितंमायाया ४८ विकारयोदेहयोस्तुन तत्वात्मनः प्रश्नतस्मात्कि
यस्त्वदहननादिमुकमंत्वकरत्वात्पतेः तथापिदेः देवमात्मपर्यवसाय्येवेतिचेत् एवमपिपरमात्म

देहंमनोमात्रमिमंगृहीत्वाममाहमित्यंधधियोमनुष्याः एषोहमस्
न्योयमितिभ्रमेणदुरंतपारेतमसिभ्रमंति ४९ जनुस्तुहेतुः सु
खदुःखयोश्चेत्किमात्मनश्चात्रहिभौमयोस्तत् जिह्वांक्वचित्संद
शतिस्वदद्भिस्तद्वेदनायांकतमायकुप्येत् ५० दुःखस्यहेतुर्यदि
देवतास्तुकिमात्मनस्तत्रविकारयोस्तत् यदंगमंगेननिहन्यतेक्व
चित्क्रुध्येतकस्मैपुरुषः स्वदेहे ५१ ॥

नःदुपपद्यताप्येकत्वात्कोप विषयोस्तीतिस्वदृष्टान्तेनदर्शय
तिजिह्वामिति ५० यदिदेवतात्मकस्वात्मनामततापिमदेयात्मनः किमितिविकारयोर्विक्रियमाणयो
र्देवतयोस्तद्वेदनत्वेविप्रतिहितेनतनर्देनेनबाहस्तद्वेतद्भिमानिनाविक्रीडेयोरेवततलत्वविक्रियस्मान
हंकारस्यचात्मनः देवतानामुसर्वदेहितुमेतात्रकोपविषयोस्तीतिस्वेदद्वेदृष्टान्तमाहयद्यदाप्र
गदेवतापिशानेहस्तन्नुत्वादिकमस्तपदहर्वेदेवतानधिष्ठानप्रयुक्तविकारंदेतादाहरणं ५१

१७०8

११३

अतो मनोनिग्रहे कृते सर्वं कृतं स्यात्तेन विना तु सर्वं व्यर्थमित्याह दानमिति द्वाभ्यां स्वधर्मः नित्यनै
मित्तिकः सद्व्रतानि कृच्छ्रादीनि पुण्यवासादीनि [illegible] बहुधा विविक्तकर्माणि एते सर्वे उपायाः मनोनिग्रहल
क्षणान्ताः मनोनिग्रहफलत्वेऽपि तेन तथा न तु ज्ञानमात्रे तेषां पुनः किं तत्राह मनसः समाधिः निग्रहरूप एव प
रो योगस्तत्त्वात् ४५ अतो यस्य मनः समाहितं भवति तस्य किं कृत्यमसिद्धं [illegible] हि शान्तिव
स्वयमेवाह असंयतं विक्षिप्तं चेत्तथा विनश्यत् प्रालस्यादिना लीयमानं चेद्भवति तर्हि एभिः दाना

दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च श्रुतं च कर्माणि च सद्व्रतानि सर्वे मनोनिग्रहलक्षणान्ताः परो हि
योगो मनसः समाधिः ४५ समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यं अस
यतं यस्य मनो विनश्यद्दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ४६ मनोवशेऽन्ये ह्यभवन्स्म देवा मन
श्च नान्यस्य वशं समेति भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्युञ्ज्याद्वशे तं स हि देवदेवः ४७ तं
दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगमरुन्तुदं तन्न विजित्य केचित् कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यैर्मित्राण्युदा-
सीनरिपून्विमूढाः ४८

दिभिः किमपरं प्रयोजनं स्यान्न किंचि दित्यर्थः ४६ [illegible] भीष्मः योगिनां
मपि भयंकरो मनोऽन्यत्वाद्देव इन्द्रः सहसो बलादपि बलिनोऽपि वा सहीयान् बलीयान् तं स्वे
वशवर्तिनं कुर्यात्स एव देवदेवः सर्वे हि प्रजा ता भवति नान्यः तथा च श्रुतिः मनसा वशे सर्वमिदं
बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानिति ४७ [illegible]
वेगाद्यस्य [illegible] मर्मभेदनं तं [illegible] दुर्जयं [illegible] तेनैव विजित्य [illegible]
तनन्तः केचित्केचित् [illegible] असद्विग्रहं कुर्वन्ति तत्र [illegible] मित्रादीन् कुर्वन्ति

भा०टी०स्कं०११ ५८ ॥

श्री०
भा०प०
टी०
११२

कर्म हेतुश्चेत्तत्र प्रसङ्गोपरामः कर्मैव नास्ति कुतः तस्य देहेनचिति नदाहादिः यस्मात्तेन कर्म यत्कु-
स्याज्जडाजडत्वे सति स्यात् जडत्वाद्देहस्य चित्तेनोपपद्यते अजडत्वाच्चात्मनः तथा नतः प्रवृत्तिसंभवात्प्रवि-
त्तेर्देहः प्रवर्तकस्य प्रवृत्तिर्नैव संभवति अरूपस्तु सुपर्णः शुद्धत्वादसङ्गः अतः कस्मै क्रुध्येत न पुनः सुखदुः-
खयोर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति ५४ नच कालपक्षेपि आत्मनः किंचिदित्याह कालात्मकत्वेऽप्यात्मांश

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तद्धि
जडाजडत्वे देहस्त्वचित्पुरुषोयं सुपर्णः क्रुध्ये-
त कस्मै नहि कर्ममूलं ५४ कालस्तु हेतुः सुख-
दुःखयोश्चेत्किमात्मनस्तत्र तदात्मकोसौ नाग्ने-
र्हि तापो न हिमस्य तत्स्यात्क्रुध्येत कस्मै न परस्य
द्वंद्वं ५५ ॥

त्मांशस्य सुखदुःखेन पीडा नास्तीत्यत्र दृष्टान्तः अग्नेर्हि तापो नास्ति तदंशस्य ज्वालादेस्तापो दाहहेतुर्नास्तीत्यर्थः
एवमपि भवतु कालांशस्य दाहो वा शीतं वा स्यादित्यत आह न हिमस्य तत्तदंशस्य तथा रूपं कस्य
नाशकं न स्यादित्यर्थः किंच आत्मनो गुणातीतत्वात् परस्य परमात्मनः परस्परं द्वंद्वं सुखदुःखादिकं ना-
स्तीति ५५ ॥

११२

आत्मनः स्वदेहः व्यापाकारः परिणामः अतस्वदेहेऽन्तः यदि स्यात्तदा तस्मिन्देहे अन्यतः किं न किंचित्प्राप्तो भवति ये स्मिन्कुप्यते नम्रः यतो निजः एव स्वभावः सन्नात्मनः तथापरिणामात्मनिमग्नो भवति अतोऽस्ति कायांविधयः इति चेन्न आह नहीति आत्मा यदि किं नास्ति एव यदि स्यात् अस्तीति तनीयतनाहितः तस्यैव अतः कस्मात् हेतोः कुप्यते यतो नास्ति निमित्तं न च स्वदेहे च यः ५१ अहमहेप्यन्नस्यात्मा

आत्मा यदि स्यान्मूर्तः तु देहे तु किमन्यतः स्व
निजः स्वभावः नस्यात्मनोऽन्यः परितन्स्वबा १
स्यात् कुप्यते कस्मान्न सुखेन दुःखे ५० अत्रा
निमित्तेन सुखदुःखयोः किमात्मनो जन्मज्ञन
स्यते वै अहैं अहं स्वयं वदतिपीडां कुप्यते कस्मै
स्वदेहे निपीडां कुप्यते कस्मै पुरुषस्तनोऽन्यः ५१

किं स्वतो जन्मतः इति जनो देह लक्ष्येऽज्ञन्मल आपेक्षया अहं अहं मादितादिस्यान्नेग्रहास्ये सुखदुःखयो निमित्तं भवति किं च यतो वितस्यः शरीरे तत्रस्य स्वस्य अहं स्वयं पादापीडे हस्तादिभिर्दैः पीडादेवत्ताः न तु अहं अत्राणादि शुस्थितस्य नष्टः शोचामि पुरुषस्य अहं स्त्वं पीडात ममात्मने देहे तस्याभिमा नाद्भवति अतः पुरुषस्तनः अहादेहात्मान्यः कस्मै कुप्यते ५२

इति श्रीभागवते त्रयोविंशोऽध्यायः २३ चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते आत्मनः स
र्वभावानां मायामात्रतया चिंतया १ ह्यपदं द्वन्द्वमज्ञानां मद्रूपं तत्परमं वदन् द्विधा त्वा पुनः पुनः सां
ख्यमस्याहतन्कते २ अद्वितीयपरमात्मनो मायया प्रकृतिपुरुषद्वारा सर्वदेहेषु देतिपुनरपि सर्वे
षतरन्पनुसंधानसद्वंद्वभ्रमा निवर्तनेन इति वक्तुं सांख्यप्रसंगनाह्व योतिपूर्वैः कपिलादिभिः विकल्पि
कं भेदनिमित्तं भ्रमं मोहमेवाद्दिशय १ अथोत्पाह द्वैः कान्मिन्ज्ञानं द्रष्टान्तेन दृश्यः कल्प्यः प्रविकल्पितं

श्रीभागवते एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीता नाम त्रयोविंशोऽध्यायः २३ श्रीभ
गवानुवाच अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वैर्विनिश्चितं यद्विज्ञाय पुमान्सद्यो जह्याद्वैकल्पि
कं भ्रमं १ आसीज्ज्ञानमथो ह्यर्थ एकमेवाविकल्पितं वाङ्मनोऽगोचरं सत्यं द्विधा समभवद्बृह
त् यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगे युगे २ तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितं
तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयात्मिका ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ४ तमो
रजः सत्त्वमिति प्रकृतेरभवन्गुणाः मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ५

विकल्पशून्यं एकमेव ब्रह्म हि केवलीनमासीदित्यर्थः कदेत्यर्थः कदेत्यपेक्षायामाह युगेषु युगेषु ४ पुरु
षे प्रलयइत्यर्थः नयथा आदौ कृतयुगे तस्मिन्स्वरूपमपि यदा विवेकनिपुणा जना भवंति
तदापि तेषां भेदः स्फुरति २ इह त्वं वाङ्मनोऽगोचरं यथा भवति तथा माया फलं तत्प्रकाशकत्वं
मेव मायाविलास रूपेण द्विधाभवत् २ तयोर्विभागं तयोर्मध्ये उभयात्मिका कार्यकारणरूपिणी प्र
भवत्यभिव्यक्ताव भव ४ मयापरमेश्वरेण जीवादृष्टद्वारा क्रियमाणात्क्षोभः पुरुषानुमतेन यद्वा सर्व

११४

220

नरेवपदेनेदेनव:प्रभिज्ञानिरस्ता:यदिकश्चिदेवंतस्मुञ्जावयेत्तदपिवस्तमहिमापेक्षापोनसंभवतीत्या
ह्नतेकेनचिदिंतितत्वमेवाह्न:कथमाह्नयतेनवाह्नयतिसंस्थेतिसविद्यमानामेवहृयतिप्रकाशा,
यतीतितथानस्याह्नम:प्रह्नकावस्मयथास्यानततथापरत:प्रकृतेमरस्यात्मनोहेहसवप:प्रह्लके
यतिमिश्रोसोनवास्तवइत्यर्थ:एवंप्रवृत्तोय:सभ्रते:तान्नातविभतितनभयमन्यत्रकृत्रापिप्राभातो
त्यर्थ: ५९ ५० प्रतोह्नमेवतनएवपरमात्मानिरूपानतीथामीत्याह्नयतामितिसोह्नमितित्वय:नविय

नकेनचिदन्यापिकथेवनास्यहेतोगगन:परात:परस्य यथाह्न:संसतिश्रणिता:स्यादेवंप्रवृत्तेन
विभतिभ्रतेः ५६ यतोसप्रास्या परमात्मनिणनमथासितास्वतमस्मरहिभि: प्रहतनेथाम
तनवातमाश्रतदोच्छ्रितिषवयेव ५० श्रीभगवानुवाच नैविचनहङ्विषोगानत्कमप्रव
त्यगोपरमानरसं निराकृतोसहिर्यपस्तभूमोह्नकोपितोप्रमुनिराह्नयाधा ५८ सत्वत:
लप्रदोनान्य:पुरुषस्यात्सविभ्रम: मिश्रोदासीनतिपव:समस्यानमस:कृत: ५९ ततस्मात्स
वोत्पनानातनिग्रहाणामनोपिया मथ्यावशातयाप्रकृपतावात्माणसग्रह: ६० यपताभि
ह्नत्वागीतानाप्रहानिणामनमाहितौ: आयतनभावापनहरे:भावनेवाभिभयेत ६१ एवा

निहवकयेभवेचराह्मशकरेतिप्रस्तावेनसहगाथायांसेतेपृनोदर्शयतिहाभिस्येनहङ्विषोति
विपगतस्म:प्रश्नस्यगापर्णटनसहितिरोकतोपिहयर्थादर्वोपिता:सन्नोतिरसगापामसगायेतन्य
त्वय: ५८ मिश्रोदासीनतिपव:स्वौविसस्मार:तमसप्रधानत:प्रात्मनामनेसाविभमसमाव:कततत्वा
त्विकरनयो: ५९ प्रकृहहसहेनापायमपसंहरोतितस्मादिति ६० मतोनिग्रहाःप्राणेोपनतप्रणादिति
ह:तस्यलप्राप्नोनोत्यारहसतिरेहसवत:सवाहिभि:पितमातामिथकत्वाभक्तविक्रमातहो:माह

निबन्धसंग्रहे भगवद्गीतारहस्यार्थ प्रकाशे मोक्षधर्म

तस्माद्विविधो विविधोऽन्यविंदर्शयति प्रथोरिति तस्मात्त्रिकालशाश्वदितस्यात्र कारणात्मासमात्रदारागृहम
हाम्न तस्मात्तेव भक्तानामावरणस्वभावत्वात् इंद्रियाणि दर्शनेरानज्ञानुसाने बोश हतिस्वभावत्वादेक
तान्मात्रिकादेवतादिप्रत्याना के प्रवेशा नोहिवंशो ह्यापे इमि मकाः चतुर्भुजप्रकाद शाचु शाद्यात्मन स्वत धा
प्रकाशस्वभावत्वात् ८ समवेराजात यामिणाः ९ सलिलसंस्थितिर्यस्य तत्सलिले संस्थितावदे

अथौत्तमाणिकानतेतासमादिंद्रियाणि च तेनसादेवता प्रभृत्येकादशा च वैकृतात् ८ म.
यासंज्ञा दितामावाः सर्वे सृष्टिकारिणः गुरुमुत्पादयामास मर्मामायतनमुत्तमम् ९ तस्मिन्दे
समभवं समुद्रे सलिलसंस्थितो समनाम्या सभस्य ब्रह्माविश्वात्मने तत्र चात्मभूः १० सोऽसृजत्प
मायुक्तो रजसा महदनुग्रहात् लोकान्सपालान्विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ११ देवानामो
कआसीत्स्वर्भूतानां च भुवः पदं मर्त्यादीनां च भूर्लोकः सिद्धानां त्रितयात्परं १२ अधोऽसुर
णां नागानां भूमेरोकोऽसृजत्प्रभुः १३ ॥

श्रीनारायणस्य लीलाविग्रहेण समभवं स्थितः इत्यर्थः विश्वात्मेति लोककारणभूतेन तत्र चात्मभू
स्तन्नारायणनाभिकमलाविग्रहेन भुवनवैराजरूपत सिद्धाविर्भूत इत्यर्थः १० रजसा युक्तो महदनुग्रहात्सृज
तु भूतलादि सहिता भूर्भुवः अन्तरिक्षलोकाश्च स्वः स्वर्गः महर्लोकादेरुपलक्षणं ११ लोकान्सहित्य
योजनमाह देवानामिति साहेतरोको निवासः पदं स्थानं त्रितयात्परं महर्लोकादि भूमेरधः अतला

सूत्रं क्रियाशक्तिमान्प्रथमो विकारः ततो महान् ज्ञानशक्तिः आनन्तर्येण महान् ज्ञानशक्तिः तत्वेन महानेव प्रथ
मो विकारः प्रसिद्धः तत्रादेः सत्वत्वात् ज्ञानक्रियाशक्तिगर्भत्वात् सूत्रेण संयुतः न त्वेको महत्तत्वे क्रियाज्ञानशक्तिभ्यां द्वे
धा व्यवहारभ्यः विमोहनः जीवस्य भ्रमहेतुस्तज्ज्ञानः ॥ तन्मात्रादीनां कारणमनशाह नेदेवानामभ्युप
लक्षणं चिदचिन्मयः चिदाभासव्याप्तत्वादुभयग्रहश्च परीत जीवोपाधित्वं दर्शितं यच्चप्यतस्मात्तद्व्यापत्तस्मा
दात्मनः आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः प्रथमपंचभूतमननरीतिदिश्रुतेश्च प्रथमं संभूतानि जातानि तेभ्यः

तेभ्यः समभवत्सूत्रं महान्सूत्रेण संयुतः ततो विकुर्वतो जातो योऽहं
कारो विमोहनः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं
त्रिधा तन्मात्रेंद्रियमनसां कारणं चिदचिन्म
यः १ ॥

चापंचीकृतेभ्यः आणादिक्रमेण समष्टयात्मकं लिंगशरीरं पंचीकृतेभ्यस्तु ब्रह्मांडं तस्मिन्वैराजस्तदंतर्या
मी लीलाविग्रहः तीर्थाभिः श्राद्धी मीनारायणस्तस्माभिपद्मे चचेतनस्य भागाः शिवविग्रहस्वतंत्रानंतः त
तो यथावसरमन्ये ब्रह्मजीवानामाविर्भाव इति क्रमस्तत्पौर्वविज्ञाभिर्व्यक्तिश्चकोहंकारस्तत्राभूतेंद्रि
यादिव्यवहारेमनोवत्तामहदादिक्रमेणारंभिरुच्यतेतत्पाद्योक्तं मत्स्याद्वैविष्णोर्लिंगादेः सृष्टियोवा
दितोन्यथा उपायपक्षावतारायनात्रिभेदः कथंचनेति १ ॥ १

नन्वेवं तर्हि विश्वकार्यं प्रति महदादीनां मध्ये तत्स्वप्नवत्त्वानुसन्धानं स्यात्तत्राह यदिति यदुपादाय यदुपादानकारण
तयाप्यलौकिकत्वपूर्वो कारणरूपो महदादिर्भावः परमहंकारादिकं भावं विकुरुते सृजति यथा पिंडः मृदमुपादाय
स्वरूपेनैव भिन्नभूतो घटं सृजति तद्वत्स्यात् सत्यमिति पूर्वस्य पूर्वस्यानुगमः कथं तर्हि स्थितिकं तेषामेव भिन्नत्वादि प्रति
स्तुयाह आदौ अंते च यदा यस्यादिरन्ते अवधिर्भवेत् तत्सत्यमभिधीयते अन्यापरमकारणस्यात्मनः सत्यत्वविव
क्षयेत्यर्थः १७ ननु तथापि सर्वविकारेभ्य आत्मप्रकृतिमहापुरुषकालानां सकार्यत्वानां भिन्नत्वात्कथ
मद्वितीयतेत्याह प्रकृतिरिति यस्य सतः कार्यस्योपादानाख्या प्रकृतिः प्रसिद्धा याधारस्तस्याश्रयः पुरु

यदुपादाय पूर्वस्तु भावो विकुरुतेऽपरं आदिरंतो यदा यस्य तत्सत्यमभिधीयते १७ प्रकृतिर्यस्यो
पादानमाधारः पुरुषः परः सतोभिव्यंजककालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहं १८
सर्गः प्रवर्तते तावत्पौर्वापर्येण नित्यशः महान्गुणविसर्गार्थः
स्थित्यन्तो यावदीक्षणं १९ ॥

षः परस्तु गुणक्षोभेणाभिव्यंजकः कालः तत्त्रितयं ब्रह्मैव न तत्पृथक्तु
प्रकृतेः शक्तित्वात्पुरुषकालयोरपि तत्स्वरूपत्वात् १८ एवं तावत्कालत्रयेप्यविशिष्टत्वाद्ब्रह्म
णः सत्यत्वं दर्शयिष्यन् तस्य सृष्टिकारणत्वेनादौ सत्त्वमुक्तमध्ये स्थितत्वेन सत्यत्वमुपपादयन्नेवमप्यव
न सत्यत्वं दर्शयिष्यन् सर्गप्रवाहस्यापि स्थितिरवधिमाह सर्ग इति महान्बहुलः पौर्वापर्येण प्रवाहरूपे
णादिरूपेण नित्यशः प्रविच्छेदेन किमर्थं प्रवर्तते तदाह गुणानां देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणवि
सर्गो जीवः तदर्थः तद्भोगप्रयोजनः किं पर्यन्तं प्रवर्तते यावत्स्थित्यन्तं तस्यापि किमवधिः तदाह या

एवं व्यवस्थायाः कारणमाह स्वरूपेन त्रिलोक्यां पातालादिसहितायां योगादिनां तु मेन यथोत्तरं महर्लोकादयः मद्गतिर्वैकुण्ठलोकः १३ तत्र तन्मज्जंतीत्येके गतागतप्रपञ्चं लोकानाह एवं गुणप्रवाहे मत्स्याकालशक्तिर्वा धात्रा परमेश्वरेण कर्मफलप्रदेन हेतुभूतेन गुणप्रवाहे समारेऽन्मज्जति प्रसन्नपर्के कर्मणमारोनीः प्राप्नोति पुनर्निमज्जति ग्राम्यावस्थां चागतो प्राप्नोति १४ स्वहितनिरूपणस्याहितो ः

त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनां । योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः ॥ १३ ॥ महर्जनस्तपः सत्यं भक्तियोगस्य मद्गतिः । मया कालात्मना धात्रा कर्मयुक्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्नुन्मज्जति निमज्जति । अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो यो यो भावः प्रसिद्ध्यति ॥ १५ ॥ सर्वोऽप्युभयसंयुक्तः प्रकृत्या पुरुषेण च । यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ॥ १६ ॥ विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥ १७ ॥

यात्मश्रुतिप्रसिद्धं तत्त्वान्तरं तत्प्र तिपादनाय कारणकार्यस्य प्राधान्यमाह यस्त्विति उभयेन संयुक्तो व्याप्तः तदेवाह प्रकृत्येति १६ इदानीं कार्यस्य कारणात्मनो देशतः कालतश्च कार्यस्य यथादिः कारणमन्तः लयस्थानं च तत्स्य मध्यमप्य वस्थापि स एव वै प्रसिद्धं सत्त्वं कार्यादिषु सत्त्वं एवाव्यभिचारित्वात् स एव सत्त्वेतरः प्रलीनो हि मिथ्या रत्नकार्यस्य प्रातर्नाद्विकार इति तैजसाः कटककुण्डलादयः पार्थिवाः घटशरावादयस्तथा

५५

श्री॰
भा॰ पु॰
टी॰
११०

ग्रवरं भूतादिर्नांकारेण ग्रस्यमानं शब्दतन्मात्रं तदेवं तामसाहङ्कारकार्यस्य शब्दपर्यन्तं लयस्तु क्रमाद्राजसाहङ्कारका-
र्यस्याप्याह इन्द्रियाणि स्वयोनिषु स्वप्रवर्तकदेवतास्तेषां प्रवृत्तिस्वभावत्वात्प्रवृत्तेश्च देवताधीनत्वान्नात्र
लय इति वाच्यो ग्रन्थिः वस्तुतस्तु सर्वकारणानां गुणानां साहङ्कारे लयोऽभिप्रेतः २३ यो निर्वैकारिके सगुणत्वादहङ्कारत्वमवि-
शिष्टं तथापि देवतास्तु मनसि सृज्यतेऽतो नियन्तारो मनो विशन्त्यतो भवन्तस्ते देवा इन्द्रियाणां तदनुग्रहं यज्ञ एवा-
त्राप्यभिप्रायः मनसः देवताभिः सह वैकारिके प्रहङ्कारे इत्यर्थः तामसाहङ्कारकार्यावशेषस्य शब्दस्य

ग्रस्तं शब्दतन्मात्रे इन्द्रियाणि स्वयोनिषु । यो-
निर्वैकारिके सौम्य लीयते मनसेश्वरे ॥ २३ ॥ श-
ब्दो भूतादिमप्येति भूतादिर्महति प्रभुः । स ली-
यते महान्स्वेषु गुणेषु गुणवत्तमः ॥ २४ ॥ तेऽव्य-
क्ते संप्रलीयन्ते तत्काले लीयतेऽव्यये ॥ २५ ॥

223

लयमाह २३ शब्दो भूतादिना समाहङ्कारं ग्रस्यतीति स्विली-
यत इत्यर्थः भूतादेर्लीनस्य फलमाह एवं त्रिविधोऽप्यहङ्कारो महति जडांशो विज्ञानघनं क्रियाशक्तिमात्ररूपो
भवति कथंभूतः प्रभुः समर्थः सर्वजगन्मोहकत्वात्स च महान्स्वकारणेषु ज्ञानक्रियाशक्तिसात्त्विकगु-
णवत्तमात्राहम्भावविज्ञापयगुणसाम्यरूपो भवतीत्यव्यक्ते प्रकृतौ साम्यावस्थां गच्छतीत्यर्थः तदपि का-
लाधीनत्वात्तेन कालो भगवतीत्याह न प्रत्ययः उपरते २५ ॥

११०

प्रलयं निरूपयति विराडित्यादि महाकालात्मना आत्मना आसाद्यमानः व्याप्यमानः लोकानां भूरादि
कालस्तोऽहं प्रलयादिविधायकः कल्पने योग्यो भवति नानारूपस्थितेर्विकल्पयतीति तेन व्याप्तत्वाद्विभ
तो पञ्चत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते योग्यो भवति पञ्चानां भूतानामेकरूपः तद्धात्मकभाव
पञ्चत्वाय कल्पत इत्यर्थः ॥२०॥ तमेवाह तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरा
पः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुष इति क्रमस्तत्र स्थितिक्रमः आनिलात्मेनर

विराट्समासाद्यमानो लोककल्पविकल्पकः। पञ्चत्वाय विशेषाय क
ल्पते भुवनैः सह ॥२०॥ येन प्रलयतां यान्ति मन्त्रमहेशाज्ञास्तु लीयते आपो भ
भ्यः प्रलीयते भूमिगन्धे प्रलीयते ॥२१॥ अग्निः प्रलीयते वायौ आपः वस्तु
लेरसे लीयते ज्योतिर्विरसा ज्योती रूपे प्रलीयते ॥२२॥ रूपं वायौ स च स्पर्शे
लीयते सोऽपि चाम्बरे ॥२३॥

इति मूर्त्यष्टशरीरे

प्रलयमाह अप्
तो पचितं तस्मिन् शान्तवर्णा या मनाङ्गो लीयते भवति तेनैव लीयते इत्यर्थः अग्नेः पाताल वीजमात्र
शेषं भवतीत्यर्थः पाताल मात्र मानन्दहारे लीयते अभिलाषमवति कारणं शोषितात्मकं वर्णश्च
गन्धात्मकस्य च तीक्ष्णतत्त्वरूपमात्रावशेषा भवति ॥२१॥ अग्निरूपाणां तत्त्वानां वायौ प्रलीयमाना
स्तु प्रलीयन्ते एवमेवापरस्तु ज्योतिराद्यो व्यमानेन समाचारवशेषा भवतीति तासामपि तस्मिन् लीयते ॥२२॥ ज्योति
श्च वायुना भिन्नमात्रे रूपमात्रे सन्तलिखिहीयते वायुश्च कारणेति नाचरेणग्रस्तः स्पर्शमात्रः सन्तस्मि

पंचविंशे स्वनैर्गुणैः प्रतिपद्यते निरूप्यते त्रिगुणप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिभेदकः १ प्रकृतिपुरुषविवे
कज्ञानवतो विद्यावत्सुयत्नाविशेषेण गुणयन्ते जपोतस्मातत्तानरैशपरमः प्रतस्तत्रपापायक
यतो गुणवृत्तिनिरूपणात्प्रमादगुणानामिति सहमिश्रो भवंवर्तमानाः समिश्रात्तसमिश्राप्रस
मिश्राःतत्र विभक्तानां गुणानां मध्ये येन गुणानां मध्ये येन गुणेन यथा यादृशो भवति तदिक
थयतो मत्तो निबोधेत्यर्थः १ नतमसत्त्वत्तीगादृशमहनिर्दिष्टा विवेकः तपः स्वधर्मवतिः स्मृतिः

श्रीभगवानुवाच गुणानामसम्मिश्राणां पुमान्येन यथा भवेत्
तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः १ शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः स
त्यं दया स्मृतिः तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दयादिः स्वनिर्वृतिः २ का
म ईहा मदस्तृष्णा स्तम्भ आशीर्भिदा सुखं मदोत्साहो यशः प्री
तिर्हास्यं वीर्यं बलोद्यमः ३

पूर्वापरानुसंधानेन तच्चिर्यथालाभसंतोषः त्यागोऽपशीलत्वं पुरस्तादेवारामं प्रज्ञा प्राप्तिवंतः प्रीप
नुष्ठितेऽकर्मणि जलादयादानेदयदानुगतिः स्तोत्रस्तुतिस्मानतानप्रादिगुणेनाजवविना यादिस्व
निर्वृतिरात्मरतिः १ रजसो वृत्तीराह कामोऽभिलाषः ईहा अपारम्भो रागः मदः तेषां लाभे सत्यप्यसंतो
षः स्तम्भ गर्वः प्रनयतो आशीः धनादिभिलाषेण देवतादिप्रार्थनं पार्थक्यबुद्धिर्भिदाहमन्यः रति
भेदबुद्धिः सुखं विषयभोगो मदोत्साहः संदनपुत्राद्यभिनिवेशः प्रीतिः स्तुतिः प्रियता हास्यमुप

दमः तीर्थमभावविज्ञाः कनेनेयमायिनोमयः सात्त्विकस्य ३ ॥

224

मायामये मायाप्रवर्तके ज्ञानमये नाम्न एव जीवयतीति जीवस्तस्मिन्महाप्रकृतेः प्रत्यग्भावः विश्वस्व
रूपमहाप्रकृतेः स्थापकारणरूपः कालो लीनः स्यात् ज्ञानरूपमात्मतत्त्वं तदात्मना नातिष्ठत इति उक्तं सप्तम्या
कालश्चेतनेश्वरजीवप्राणप्राणयोः प्रपानत्वाभ्यां नु रेवसत्यं सत्कार्यमिति दृशमेव योऽयं कालस्तस्मिन्नवलु
योः नु हामाहुः चूर्णतया नाविष्ट निमेषादिकं नामसहितामहाप्राणस्तेन प्राणानुरोधेन भावमप्ययमप्रतिजीवा
आत्मनि प्रकृतेर्लीनत्वेन प्रतियोगभावान्न परिच्छिन्नः समरूपतया अवतिष्ठते आत्मा नात्मस्थ एव न

कालो मायामये जीवे जीव आत्मनि मय्यजे आत्मा केवल आत्मस्थो विकल्पापायलक्षणः
एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः
एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया
इति श्रीभागवते एकादशस्कन्धे श्रीभगवदुद्धवसंवादे सांख्यकथनं नाम चतुर्विंशो
ऽध्यायः २४ ॥

न्यप्रलीयते यतः केवलो निरुपाधिः आत्मस्थश्चैवं तत विकल्पापायाभ्यां विश्वोत्पत्ति
लयाभ्यां लक्ष्यते न तु स्वरूपेण भावनतया प्रतिबिम्बनेति तत्त्वा ध्यास २७ आत्मस्वरूपमनवच्छिन्नतापपाशमाह एव
मिति मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् जातो वा कथं हृदि तिष्ठेदिति २८ उपसंहरति एष
इति २९ प्रत्यग्भेदवीक्षणेन दर्शितेन तत्त्वमात्मनः सांख्यप्रोक्तानन्तसंहारेण गुरुत्वेन मः इति
श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥

धर्मे निष्ठायामेव धर्मेति यान्ते दर्शयति प्रवृत्तिलक्षणे काम्ये धर्मे यदा तु सो निष्ठो भवति प्रयतवानिष्ठेति
ष्ठः तथा शुभमानपदाद्गृहाश्रम एवासक्तः तिष्ठेदनु पश्चात्स्वधर्मे चानुतिष्ठेन्नित्यनैमित्तिकं तिष्ठेत गुणानां समि
तिसंमितिः सन्निपातः द्विप्रकारकाम्यधर्मः शुद्धाभक्ति निष्ठा स्वधर्माद्रजस्तम सत्त्वमयात्मधर्मः ८ तेस्व
भिश्चाभिश्च गुणाश्चान्वीः प्रत्येकं दाता अनुमानेयेन यथा भवेदित्याह तद्वत्तद्विशयति पुरुषमिति त्रिभिः ९
हिंसामाशास्य शत्रुमरणादिकमाशास्य यो भजेत्तं तामसं विद्यात् पेतेर्गुणैरेव भक्तानां भवन्तीति तान्यथार्थः ११ न

१०

प्रवृत्तिलक्षणो निष्ठः पुमान्यर्हि गृहाश्रमे स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ८
पुरुषं सत्त्वसंयुक्तमनुमायाच्छमादिभिः कामादिभी रजोयुक्तं क्रोधाद्यैस्तमसा युतं ९
यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात्पुरुषं स्त्रियमेव वा १०
यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसं ११
सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते १२ ॥

नु तवापि गुणावेशेन कर्तृत्वाविशेषात्तेन विशेषेण त्वं मे आत्मा जीवश्च मे व कर्त्ता इति नियमः यतो मां भजे
दिति वा वै वा रजश्चेत्तेन तथा ह सत्त्वमिति नीव स्मैव न मे अतः यतः चित्तं नाजीवा याथा चित्तमिथ्यजन्तेष्व
तो मे सत्त्वबध्नातको हशः भूतानां देहरूपाणां ग्रन्थेषां चमध्ये सज्जमानः प्रहंत्वलाजमानो गुणानि
यन्ते तु नस्सृष्टादिक तानि नित्यमुक्ता श्रेतामहान्विशेष इति भावः यद्वा भूतानां समपदी कृतानां यकं
र्यं भूतं चित्तं मयं हि हिंसो ममन अपितेक्षतेः तन्त्रभवाः सुतो भूतानापि हितस्य जीवस्यैव निग्रन्थतमाने १२

तमोवृत्तीराह क्रोध इति क्रोधोऽसहिष्णुता लोभोऽप्युपरसंभवेनाप्यनृतमसत्यं हिंसा प्राणिहिंसा द्रो-
हः याच्ञा प्रार्थना दम्भो ज्ञानधर्मध्वजित्वं क्लमः श्रमः कलिः कलहः शोकमोहौ शोचनं भ्रमश्च
विषादार्ती दुःखे दैन्ये च निद्रा तन्द्रा आशा भविष्यत्सम्भावना भीर्भयमनुद्यमो जाड्यं ४ अनुपूर्वश-
क्रमेणैताः सत्त्वस्य रजसस्तमसश्च वृत्तयो वर्णितप्रायाः अन्या अप्यनया दिशा ऊह्या इति भावः ५ विभक्तानां गु-
णानां वृत्तयो वर्णिताः मिश्राणामाह सन्निपात इति त्रिभिः अहं ममेति च मतिरुद्धव सर्वेष्वहिंसासात्त्विकराज-
सिकतामसदर्शनात्सन्निपातस्त्वनेन दर्शनेनाग्रहः त्वन्तःकामोऽकामोऽन्यादिनिधामसंशातिरूपत्वात्कामः

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा याच्ञा दम्भः क्लमः कलिः । शोकमोहौ विषादार्ती निद्राशा भीरनुद्यमः ॥ ४
सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः । वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५
सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः । व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६
धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः । गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७

कोऽयमत्यादि कृत्यमेवं तत्पूर्वकः सर्वो व्यवहारश्च सन्निपातकार्यमित्याह व्यवहार इति मनस्तैः मन-
श्च मात्राणि च इन्द्रियाणि च असवश्च तैः मनआदीनां सात्त्विकत्वादिसंकरात् व्यवहारः सन्निपा-
तज इति भावः ६ असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो भवति तदा परिनिष्ठितिरूपः सन्निकर्षः
सन्निपातकार्यं धर्मादीनां मध्ये सत्त्वरजसोः कार्यत्वाद्विशेषतः सन्निपातजन्यत्वं फलतश्च तथात्व-
मित्याह श्रद्धारतिधनावहानि सन्निकर्षाः त्रिगुणा ७ ॥

श्री॰
भा॰ ए॰
टी॰
१२॰

यदा तु नः क्रियया विकुर्वन् विकारं प्राप्नुवन् अधीर्भवति प्रशांतमना हि वि धीर्यस्य सः चेतसां बुद्धीन्द्रिया
णामनिवृत्तिः गात्राणां कर्मेन्द्रियाणामस्वास्थ्यं विकारः अविकृतमनो भ्रांतं चलं एतैर्लिंगैः रज इति निशामय वि
जानीहि १७ यदा सीदत् विलयं भवेत् चेतसो ग्रहणे चिदाकारवृत्तिग्रहणे असमर्थं चित्तं विलीयेत मनो वि
कल्पात्मकं नष्टं लीनं तमो ज्ञानं स्मृतिर्विषादः तदा तमः उत्कटं उपधारय विद्धि १८ किंच ए
धमाने इति द्वाभ्यां एधमाने सत्वे देवानां स्वभावानां ... प्रसन्नतादिविकानाग

विकुर्वन्क्रियया चाधीरनिवृत्तिश्च चेतसां गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रांतं रज एतै
र्निशामय १७ सीदच्चित्तं विलीयेत चेतसो ग्रहणेऽक्षमं मनो नष्टं तमो ग्लानि
स्तमस्तदुपधारय १८ एधमाने गुणे सत्वे देवानां बलमेधते असुराणां च र
जसि तमस्युद्धव रक्षसां १९ सत्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् प्र
स्वापं तमसा जंतोस्तुरीयं त्रिषु संततं २० उपर्युपरि गच्छंति सत्वेन ब्राह्म
णा जनाः तमसाधोध आमुख्याद्रजसांतरचारिणः २१

णानां उत्कर्षकार्याण्युक्त्वा
नीतिज्ञापं १९ गुणोत्कर्षतोऽवस्थाभेदं दर्शयति सत्वादिति त्रिभिः प्रसंगान्निर्गुणावस्थामाह तुरीयं पंचतयं
मवस्थांतरं नाम त्रिषु जागरणादिषु संततं अनुगतं एकरूपमात्मतत्वमेवेत्यर्थः २० गुणोत्कर्षद्वारेणान
कर्मफलं निर्दर्शयति उपर्युपरीति ब्राह्मणा वेदार्थानुष्ठानपराः आब्रह्मणा इति पाठे ब्रह्मलो
कमाभिव्याप्येत्यर्थः आमुख्यात् स्थावरमभिव्याप्य अंतरचारिणः मनुष्या एव भवंति २१ ॥

१२०

226

तदेवं मिश्रास्त्रिगुणकार्याणि प्रदर्श्येदानीमेकैकगुणोद्रेककार्याणि दर्शयति यदेति सप्तदश
भिः यदेतरौ गुणौ जयेत् अभिभवेत् भास्वरस्य प्रकाशकं विशदत्वं भास्वरत्वानां पश्चात् क्रमसत्त्वभूमि
त्तानहेतुत्वान्नेदापुत्रपतत्यादि शाश्वाः क्रमरस्यादिभिश्च । १२ तमः सत्त्वं च कर्मभ्यं नाननत्रजः कात्स्न
यामगोहेतुः भिदाभदहेतुः भिदोहेतु नत्वस्य हेतु निस्वभावेषुतः संगहेतुत्वात्तयशश्लाघाक्रियाश्च पुञ्ज

यदेतरौ जयेत्सत्त्वं भास्वरं विशदं शिवं तदा सुखेन युज्येत धर्मज्ञानादि
भिः पुमान् १३ यदा जयेत्तमः सत्त्वं रजः संगं भिदा बलं त
दा दुःखेन युज्येत कर्मणा यशसा श्रिया १४ यदा जयेद्रजः
सत्त्वं तमो मूढं लयं जडं युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिं
सयाशया १५ यदा चित्तं प्रसीदेत इन्द्रियाणां च निर्वृतिः देहेऽभयं मनो
संगं तत्सत्त्वं विद्धि मत्पदं १६

ततः क्रमः प्रभूतत्वतोऽर्थः भि दाहेतुत्वात् दुःखेन युज्येत हिंसी
यं भवतीत्यानि ततः बलत्वात् कर्मणा च युज्येत १४ यदा रजः सत्त्वं कर्मभ्यं नानमः कात्स्न्येन मूढ
विवक्षभंशकल्पयत्वाद्विद्यया जडत्वात् प्रमाभावे नष्टबले प्राशं पुंज्येत दुःखजनन इति पादेऽस्मात्
कात्स्न्यभवनिद्राशयो हेतुः १५ किं च यदा चित्तं प्रसीदेत स्वच्छे भवे निर्वृतिः पर्वतिस्तन्नदा मन्यदं मदुप
लयः स्थानं सत्त्वं मद्विज्ञविद्धि १६

कारकः कर्ता असङ्गी अनासक्तः रागान्धः अत्यभिनिवेशवान् स्मृतिविभ्रष्टः अनुसंधानशून्यः अविवे-
मदपाश्रयः मदेकशरणः साहंकारत्वाभावान्निर्गुणः २६ अध्यात्मं मत्तत्त्वविषया आत्मविषयेति तेन परिणामसु-
खावकत्वं अन्वर्थनामपक्षे अन्यथा मनःप्रसादकत्वं अर्थभोक्तृभोग्यादिरूपाणां श्रद्धो भोगकाले सुख-
दं कट्वम्ललवणादि आर्तिदा शुचि दुर्गन्धं च रसम्पूर्णं यथाहृदात्मनि मत्तनिवृत्तिदृष्ट्या निर्गुणा विरुद्धमिश्र-
त्ते आत्मोत्थं सुखं मदपाश्रयं भिन्नापि निर्गुणं सदा शोचिर्विषयोत्थं न ज्ञानवद्देवदृष्ट्या स्मार्हणाभवते
गुणत्रयमयं स्पष्टमिति द्रष्टव्यं द्रव्यं पथ्यादि देशो वनग्रामादि देशो वनग्रामादि देशो वनग्रामादिः

पथ्यं पूतमनायस्तमाहार्यं सात्त्विकं स्मृतं राजसं चेन्द्रियप्रेष्ठं तामसं चार्तिदाशुचि २८
सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं विषयोत्थं तु राजसं तामसं मोहदैन्योत्थं निर्गुणं मदपाश्रयं
द्रव्यं देशः फलं कालो ज्ञानं कर्म च कारकः श्रद्धावस्थाकृतिर्निष्ठा त्रैगुण्यः सर्व एव
हि ३० सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ
३१

फलं सात्त्विकं सुखमित्यादि कालेऽप्यदा भक्त्तेन मां भजन्त्या पदेत्तैर्जये हित्यादिना योऽर्थोक्तः ज्ञाने
कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानमित्यादि कारकः सात्त्विकः कारको सङ्गीत्यादिः श्रद्धा सात्त्विकी आध्या-
त्मिकीत्यादि अवस्था सत्त्वाज्जागरणमित्यादिः कर्म मदर्पणमित्यादि आकृतिः उपपद्यन्ते यावदेवेती-
त्यादिना आकृतिर्देवत्वादिरूपा निष्ठा सत्त्वे प्रलीना स्वर्गं यान्तीत्यादिना आकृता स्वर्गादिरेवं सर्वोऽप्ययं भावस्त्रै-
गुण्यो हि गुणात्मकः ३० न केवलमेतावन्त एव किन्तु यावन्तः पुरुषाव्यक्ताधिष्ठिताः ते सर्वे भावाः गु-

227

देहान्तकालीनगुणोत्कर्षफलमाह सत्वे इति सत्वे प्रलीनास्तन्मनाः रजोलयाः रजसि प्रवृद्धे सति
लयो येषां ते एवं तमोलया इति अपि निर्गुणास्तन्मयतया लयशास्त्रानुसारेण जीवतो पि निर्गुणास्ते मामे
व यान्तीत्यर्थः २२ इदानीं गुणोत्कर्षकृतं भेदं तत्र कर्मफलसाधनेष्वेकैकस्मिन्नाह मदर्पणमित्यादिना मदुद्दे
शेन कृतं यद्विसंकल्पेन नित्यादि तत्सात्विकं फलसंकल्पेन यत्संकल्पितं ज्ञानं तद्राजसं हिंसाप्रायं हिंसाद्देशेन कृ

सत्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति नरलोकं रजोलयाः तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः २२ मदर्पणं
निष्फलं वा सात्विकं निजकर्मतत् राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसं २३ कैवल्यं
सात्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं तु यत् प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतं २४ वनं तु
सात्विको वासो ग्रामो वास उच्यते तामसं द्यूतसदनं मन्निकेतं तु निर्गुणं २५ सात्विकः का
रकोसंगी रागान्धो राजसः स्मृतः तामसः स्मृतिविभ्रष्टो निर्गुणो मदपाश्रयः २६ सात्वि
क्याध्यात्मिकी श्रद्धा कर्मश्रद्धा तु राजसी तामस्यधर्मे या श्रद्धा मत्सेवायां तु निर्गुणा २७

तेहिंसाबहुलं यज्ञादि शास्त्रानन्दे भासमात्रयोरादिकृतं तेन तत्तामसं ईश्वरार्पितं सगुणा निर्गुणाभेदेन ज्ञानादी
नां त्रैविध्यमाह कैवल्यं देहादिविविक्तात्मविषयं वैकल्पिकं देहादिविषयं प्राकृतं राजसं प्रा
कृतं बालमूकादिज्ञानवत् स्वमन्निष्ठं परमेश्वरविषयं २४ कर्मकर्तॄणां वासवैविध्यमाह वनमित्यादि
नावर्तनं विविक्तात्मज्ञानात्मसाक्षिकावासः भगवन्निकेतनं मन्मात्रादौ चिद्भावाद्गुणास्थानं २५ ॥

षड्विंशे योगनिष्ठायां विघातो दुष्टसंगतः साधुसंगान्न तद्विष्ठा यस्मात्तद्धि निरूप्यते १ योगिनो योगविभ्रंशः संगतः संभवेदिति सर्वयत्नेन तद्धानिमैलगीतेन वर्ण्यते २ निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रम॰
त्तो जितेन्द्रियः इत्युक्तं तत्रासत्संगत्यागं कथयितुमन्यत्र जीवन्मुक्तस्यापि हि संगो बाधकः स्यादित्याश
यिकानुवादपूर्वकं परिहरति मल्लक्षणमिमं मल्लक्षणं मदुपलब्धिस्थानं तन्मनुष्यदेहं मदुपलब्धिस्थानं
येन तं मिमं नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मे भक्तिलक्षणे आस्थितः सन् आनन्दरूपं आत्मस्थं परमात्मानमेव निरपेक्षत्वेन स्थितमप॰

श्रीभगवानुवाच मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः आ॰
नन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् १ गुणमय्या जीवयोन्या वि॰
मुक्तो ज्ञाननिष्ठया गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः २ वर्तमा॰
नोऽपि न पुमान्युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः संगं न कुर्यादसतां शिश्नोदरतृपां
क्वचित् ३ तस्यानुगस्तमस्यन्धे पतत्यन्धानुगान्धवत् ३

मात्रेषु दृश्यमानेष्वात्मसमीपे
नैव वस्तुतस्तद्विषयत्वेनासत्सु ।

त्ति सम्यक् प्राप्नोति
नामास्तीत्याह गुणमय्येति गुणमयी जीवयोनिः जीवोपाधिः तया विमुक्तः गुणेषु वर्तमानोऽपि तैर्न
युज्यते संगेन प्राप्नोतीत्यत्र हेतुः अवस्तुभिः न तु वस्तुभिरवस्थितैर्न युज्यमानात् दृश्यत्वेन तत्राह अवस्तुतः
तत्राह अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु २ तथापि संगवर्ज्ये दित्याह संगमिति असतां लक्षणमाह शिश्नोदरतृ
पं यन्तीति शिश्नोदरतृपस्तेषां क्वचित्कदाचिदपि प्राप्तानामपि संगादि न कर्तव्यम्

228

इदानीमुक्तस्यैव गुणसंसर्गस्य संसारहेतुत्वमनुवदंस्तन्निर्जयोपायमाह एता इति सार्धेन येनेमे निर्जिताः
स मय्येव चित्तेन भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन् मद्भावाय प्रपद्यते योग्यो भवति ३२ तस्माद्विवेकिनामिद
मेव युक्तमित्याह तस्मादिति ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तमिमं नरदेहं ३३ भजनप्रकारमाह नि
संग इति सार्धेन सत्त्वसेवया सात्त्विकान्येव सेवेत प्रमाणान्त्वविरुद्धयेति प्रागुक्तयानेरयं हेपाउप

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबंधनाः येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ३२ भक्ति
योगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते तस्माद्देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसंभवं ३३ गुणसंगं विनि
र्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः निःसंगो मां भजेद्विद्वानप्रमत्तो जितेंद्रियः ३४ रजस्तमश्चाभिज
येत्सत्त्वसंसेवया मुनिः सत्त्वं चाभिजयेद्युक्तो नैरपेक्ष्येण शान्तधीः ३५ संपद्यते
गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय मां जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशय
संभवैः ३६ मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ३७
इति श्रीभागवते एकादशस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः २५

ज्ञानात्मकेन सत्त्वेनैव ३५ एवंभूतो मां प्राप्नोतीत्यां
ह संपद्यत इति जीवो जीवं जीवत्वकारणं लिंगशरीरं मां प्राप्य न पुनः संसारं इत्याह जीव इति न बहिर्विषयभो
गेन नान्तरे तत्स्मरणेन ३५ गुणाकृतां गुणसंसृतां प्रोत्थां मां जितशत्रुः कपाकल्पनादिभिः भवन
भक्तिरेव नान्विकेनानन्दि पुनः सलभंजनरीहशो ३६ एकादशस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः २५

तदेवाहं तावदहमिति प्रमितिर्निर्मुक्तः सविषममाणे संगतः सूर्य उदितो वा सूर्य इति प्रमुया उर्वशी वि
न्दः बतानां दैवंतदपि मुषितो वर्षपूगानामपि गतान्यहानि न वेदेति ८ येन संमोहेन आत्मसंमोहः
कोऽहं चक्रवर्ती नः ननु श्रीमत्कुपितायामनन्ययाऽऽश्रमयो ननु तत्र केवलमनन्तत्वमन्तस्तोऽस्तीत्याह स
र्वोक्तं रंगतः ह्रिमहिनद्वेश्वरत्वं कदाचित्तत्र तणमिवात्यक्षायां क्रीडमप्रियं त्वं प्रथमं कुमनाभि ९

नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः सूर्यो वाभ्युदितो मया मुषितो वर्षपूगानां बताहानि गतान्युत ८ अहो मे
आत्मसंमोहो येनात्मा योषितां कृतः क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ९ सपरि
च्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरं यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद्रुदन् १० क्व तत्तस्यानु
भावः स्यात्तेज ईशत्वमेव वा योऽन्वगच्छं स्त्रियं यान्तीं खरवत्पादताडितः ११ किं विद्य
या किं तपसा किं त्यागेन श्रुतेन वा किं विविक्तेन मौनेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् १२ स्वार्थ
स्याकोविदं धिङ् मां मूर्खं पण्डितमानिनं योऽहमीश्वरतां प्राप्य स्त्रीभिर्गोखरवज्जितः १३ सेवतो
वर्षपूगान्मे उर्वश्या अधरासवं न तृप्यत्यात्मभूः कामो वह्निराहुतिभिर्यथा १४

किंच मम स्वप्र

वादिमानिनाहं वै त्यक्ताहं कुतः तस्य सेतेजो बलं खरो यथा पादताडितो विवेकी मनुष्यः स्तन्यं तस्य
भृतस्य सर्वसाधनैः फलं किमर्थमित्याह किमिति त्यागेन सत्त्वासने विविक्तेन एकान्तेन सेवया मौन
नवाक्यमेन प्रभुत्वेषु सत्त्वं आत्मानं निर्हन्ति हा स्वार्थे स्वार्थस्याति मूको विदग्धता नाशं गतो खरवज्जितो वि
वादे वितिस्पर्धया सर्वे संस्थानस्य आत्मभूः तो सिद्धः पुनः पुनरुद्भवेन १४ ॥

प्रैत्यैनिःहास समारे ऐलः पुरूरवाः सम्राट् चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः कीर्तिः यस्य सः उर्वशी विरहात् [illegible] मुह्यन्
पश्चात् क्रुद्धेन तां [illegible] अथ देवैर्नाग्निना देवान् निष्ठा पुनरुर्वशीलोकं प्राप्य शोकसंयमे शो
कापगमे सति ततो निर्विण्णः सन् इमां गाथामगायत् [illegible] तिनवस्कंधान्तरात्[illegible]प्राक्तनीं मोहावस्था।
मात्रनयत्कीर्ति आत्मानं महाराजानं तं [illegible] आत्मानं [illegible] मन्मथात् [illegible] तिष्ठ [illegible]
तो यमनमानिष्टं [illegible] वर्षयामिनीः [illegible] तं नेनां [illegible] दिनाम[illegible] नरपनस्त्वं [illegible] वनाहूतिम् [illegible]

ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः उर्वशीविरहान्मुह्यन्निर्विण्णः शोकसंयमे ४ त्यक्त्वा
त्मानं व्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ५ कामानतृ
प्तोऽनुजुषन् क्षुल्लकान्वर्षयामिनीः नवेद यान्तीर्नायान्तीरुर्वश्याकृष्टचेत
नः ६ ऐल उवाच अहो मे मोहविस्तारः कामकश्मलचेतसः
देव्या गृहीतकण्ठस्य नायुःखण्डा इमे स्मृताः ७

विलपन् ५ वैक्लव्यकारणमाह कामानिति [illegible] यान्तीः [illegible] नायान्तीः [illegible] प्रा[illegible]
[illegible]नायसः ६ तस्य गाथां वक्तुं [illegible] उर्वशी [illegible] निर्विण्ण[illegible] माह
[illegible] ७

ममत्वमपि तत्र किं तु विकल्पितमेवेत्याह पित्रोरिति किं स्वं कायः जनकत्वात् उत किं भार्याया भोगाद्यह
त्वात् स्वामिनो वा भृत्यत्वात् अग्नेर्दाह्यत्वात् स्वामिनो वा पोषकत्वात् आत्मनो वा तदभिमानित्वात् सुहृदां भयो
वा भक्तत्वात् किं वा आत्मनः स्वकृतत्वात् उत सुहृदां वा उपकारित्वात् एवं यो न निश्चीयते
तुच्छा कृमिविट्भस्मान्तता निष्ठा यस्य तस्मिन् कलेवरे विषज्जते गृहीतं मिथ्यागमत्वाद् अहो
शूतस्मितं सुशोभननासिकं २० अतो विण्मूत्रपूये रमताः माहशाः कृमिसमा इत्याह त्वगादि स

पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः स्वामिनोऽग्नेः श्वगृध्रयोः। किमात्मनः किं सुहृदामिति यो नावसीयते १९
तस्मिन्कलेवरेऽमेध्ये तुच्छनिष्ठे विषज्जते। अहो सुभद्रं सुनसं सुस्मितं च मुखं स्त्रियः। २० त्वङ्मां
सरुधिरस्नायुमेदोमज्जास्थिसंहतौ। विण्मूत्रपूये रमतां कृमीणां कियदन्तरं २१ अथापि नो
पसज्जेत स्त्रीषु स्त्रैणेषु चार्थवित्। विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति नान्यथा २२ अदृष्टा।
दश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते। असम्प्रयुञ्जतः प्राणान् शाम्यति स्तिमितं मनः। २३ तस्मात्सं।
गो न कर्तव्यः स्त्रीषु स्त्रैणेषु चेन्द्रियैः। विदुषां चाप्यविस्रब्धः षड्वर्गः किमु मादृशां २४ ॥

हतौ रमतां कृमीणां वा २१ यद्यप्येवं वीभत्सिता तथापि स्त्रियः स्वापि नोपसज्जेत स्त्रीलोकवादिना।
पि सङ्गं न कुर्यात् यतो विषयेन्द्रियसंयोगान्मनः क्षुभ्यति २२ ननु कामिनिमीलितनयनादेरपि मनः क्षो
भोऽदृश्यते सत्यं सोऽपि पूर्वदर्शनादिकं विना न भवतीत्याह अदृष्टादिति भावान्पदार्थात् भावान्त
दर्थात् भावो मनःक्षोभः अतः प्राणानिन्द्रियाणि असम्प्रयुञ्जतः निरुन्धतः स्तिमितं निश्चलं सत् २४
इन्द्रियैः कृत्वा अविस्रब्धः अविश्वसनीयः मादृशां मदविवेकिनां २४ ॥

१२५

एवेमहभिनिर्वेदानिरूपितः इदानीं तस्य विवेकमाह दशभिः श्रेयस्येति श्रयं भावः कर्मभिर्देवानिष्टुत
त्वमेवज्ञामो स्थिग्रतः परमेश्वरमेवभजेयमिति १५ परमेश्वरप्रसादविनाद्वैवेरूपदिष्टापिवेदवा
क्यानेस्माद्धाननिर्वेतनइत्याहबोधितमपीतिदूषा उवेश्यास्वरूपवा केवनयथाशेवचनेन श्रुत्रवामृत्यस्य
मात्रपत्रामात्मनात्रेकाशे श्रीशिवा मनइहननवेमन्त्र्यानिमन्त्यानिमीनिश्रालाहूकाणाहूदयान्येताइत्यनेन १६
श्रंतेप्रश्रल्यापहतेचिन्नभित्यादिनातस्यापपकारोन्तस्त्र्यतः इदानीममेवायममतापरत्याहकिमेनया

शंखसल्यापहतेचित्तेकेभवमोमोचितेभवः आत्मारामेस्वरूपेनेभगवानमेमपोहते १५ बोधि
तस्यापिदेह्यामेरूस्रतावेयनउभेते: मनोगतेममहामोहाना यथात्वज्ञितात्मज्ञः १६ कि
मेनयानोपकृतेऽन्नावासर्ववेतमः रज्जुस्वरूपाविज्ञेयोपाहेयदर्शितेद्विपः १७ कामेन
लोभमदःकामादीगंगाध्यायात्मकोश्रुतिः क गुणाःश्रेयमनस्यायाःस्यासाविषयाकृ
नः १८ ॥

तिनः शस्याकेकाविनोयतयाकिमपकृतेनकिंचिदपि यथारज्जुस्वरूपाविज्ञेयारज्जुः हशुष्कसर्प
सर्पेकल्पनयाभियतोपिरज्जाकिमपिनापकृतेन्नहतथाप्यसातपाहमेवेश्वरः सएवाज्ञिनेद्विप
त्वादपरार्थत्वं १७ ननुतथापिमेवेसोरमण्याश्रमाहिनुतः सैमाहुमलमित्याशंक्यतेपिरूप
रिकल्पिताएवेत्याह चतुर्भिः कामेतितिमलोभमदः धृतिमलिनः स्वमनसाजस्तमानामिदंगाथ

श्रीमद्भागवते ... ९८ ॥

श्री०
भा० ए०
टी०
१२५

किंचयथान्नमेवप्राणिनांजीवनंमदेवयथार्त्तानांशरणंधर्मएवयथाप्रेत्यपरलोकेवित्तंनयास्तेनपतावांबंद्र
सारपातात्बिभ्यतःपुंसःसंतएवारणंशरणं ३३ किंचसंतश्चक्षूंषिश्रुतानिज्ञानानिदिशंतिबहिरर्कःपुनःसमुत्थि
तएवदिशतिहृदयंरूपकमेवचक्षुरित्यर्थः ३४ प्रस्तुतमाख्यानमुपसंहरति वैतसेनइति सपुत्रभावेनउर्व
वनेप्रविश्यउर्वशीनामीनांस्त्रीभावंप्राप्यपुत्रानस्यपुत्रायेवतसेनएवंभुक्तमुक्तसंगोवभूवलोकान्स्यनाना
दवलोकनात्मनिःस्पृहःसन्नेवमिहेतामुक्तसंगोमहीमात्मारामःसन्नबबाधेति ३५ इतिश्रीधरस्वा

121

ग्नंहिप्राणिनांप्राणआर्त्तानांशरणंत्वहं धर्मोवित्तंनृणांप्रेत्यसंतोर्वाग्बिभ्यतोरणं ३३ सं
तोदिशंतिचक्षूंषिबहिरर्कःसमुत्थितः देवताबांधवाःसंतःसंतआत्माहमेवच ३४ वैतसे
नस्ततोप्येवमुर्वश्यालोकनिःस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारह ३५ इति
श्रीभागवतेएकादशस्कंधेऐलोपाख्यानेषड्विंशोध्यायः २६ उद्धवउवाच क्रियायो
गंसमाचक्ष्वभवदाराधनंप्रभो यस्मात्त्वांयेयथार्चंतिसात्वताःसात्वतर्षभ १॥

दशेषड्विंशोध्यायः २६ सप्तविंशेक्रियायोगःसद्यश्चित्तप्रसादकः सर्वकामाप्तिहेतुश्चसांगःप्रो
क्तःसमासतः रागाद्याक्रान्तचित्तानांक्रतोषमादिसंभवःइतिकृपालुर्वृद्धेनेभद्रमनुस्मृत्वानुपृच्छति २
पूर्वंकथितमपिसर्वात्मकत्वेनभक्तियोगंपुनरपिभगवदाराधनकर्मपसनतहृष्टःसन्पृच्छति
क्रियायोगमितिभवदाराधनरूपंयस्मात्दीनकरणात्विशानातिप्रभुःसर्वकारकानानीमितत्रसमावि
शिष्टत्वाद्यथालिकोक्तत्रपिष्ठानादेःकेनप्रकारेणेतिप्रश्नःयाधिकारिणःसात्वताभक्ताः १॥

१२५

फलितमाह द्वाभ्यां एवमिति नृपदेवदेवः नृदेवश्रेष्ठ इति तथा २५ उक्तिभिर्हितोपदेशैर्विविनीय देवादि
संगाद्विषयसंसर्गाः श्रेयानिति दर्शयति २६ सतां लक्षणमाह सन्त इति विशेषणाष्टकं स्पष्टं देह
हेतममत्वभावः २७ नचैतत्पदप्राप्त्यतावद्भवति केवलं तत्संसर्गादपि त्वत्रापि तन्माहात्म्याद्भक्तिसम्भवः २८

श्रीभगवानुवाच एवं प्रगायन्नृपदेवदेवः स उर्वशीलोकमथो विहाय आत्मानमात्मन्य-
वगम्य मां वै उपारमज्ज्ञानविधूतमोहः २४ ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् संत एव
स्य छिन्दन्ति मनोव्यासंगमुक्तिभिः २५ सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः निर्ममा-
निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः २६ तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः संभवन्ति
हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघं ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चादृताः मत्पराः श्रद्दधानाश्च
भक्तिं विन्दन्ति ते मयि २९ भक्तिं लब्धवतः साधोः किमन्यदवशिष्यते मय्यनन्तगुणे ब्रह्म-
ण्यानन्दानुभवात्मनि ३० यथोपश्रयमाणस्य भगवन्तं विभावसुं शीतं भयं तमोऽप्येति सा-
धून्संसेवतस्तथा ३१ निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे भवाब्धौ परमायनं
सन्तो ब्रह्मविदः शान्ता नौर्दृढेवाप्सु मज्जतां ३२

श्रवणादिभिर्लब्धमत्य ... तः श्रद्दधानाश्च सन्तो भक्तिं
विंदति २९ ३१ विभावसुमग्निं सेवमानस्य यथा शीतं तमो कर्मादिनां संसारगामिसंसारभयं तन्त्र-
लमज्ञानं च नश्यतीत्यर्थः ३० निमज्ज्योन्मज्जतां ... नौः परमा परमाश्रयः ३२

श्री॰ भा॰ ए॰ टी॰ १२६

किंचासंध्योपासनादीनि कर्माणि ग्रामोदितानि स्वाकल्पेन विहितानि यस्य यानि तैः सह मे पूजां उपासनेन कर्माणि यमेनोदितत्वतः सम्यक्संकल्पः विधयपूर्वं सकृत्स्यात् स्वतः श्रमतः स्वनेकमुपा वनीं कर्मनिर्हारिणीं ११ प्रतिमाभेदानाह स्थापनेषु मायामयीलामयी लेखा हारवदित्यादि पुलेपणात्मकमयी लेप्यामृन्मय नादिमयी हृदि पूजायां मनोमयी १२ प्रकारान्तरेण भेदमाह चलेति प्रतिष्ठा प्रतिमैव जीवस्य भगवतो मंदिरं यस्याः प्रतिष्ठापाकलान्यासेन भगवन्मंदिरं भवतीति प्रतिमाभेदेन विशेषमाह स्थापनं उद्वासादिस

संध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे पूजां तैः कल्पयेत्सम्यक्संकल्पः कर्मपावनीं ११ शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता १२ चलाचलेति द्विविधा प्रतिष्ठा जीवमंदिरं उद्वासावाहने न स्तः स्थिरायामुद्धवार्चने १३ अस्थिरायां विकल्पः स्यात्स्थंडिले तु भवेद्द्वयं स्नापनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनं १४ द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः प्रतिमादिष्वमायिनः भक्तस्य च यथालब्धैर्हृदि भावेन चैव हि १५

नेने १३ अस्थिरायामर्चने विकल्पः शालग्रामे न कुर्यात् सैकतायां तु कु र्यात् अन्यत्र कुर्यादुद्वासनेवतिप्रविलेप्यायां स्थापनपुलेपस्य आनिलिकायां अन्यत्र विलेप्यायां लेख्या यां च परिमार्जनमेव इदानीं सकामनिःकामभेदेन विशेषमाह द्रव्यैरिति प्रकर्षेण सिद्धैः हृद्यैः नैः अमायिनो निष्कामस्य भक्तस्य तु यथालब्धैः केवलं पुष्पदलादिभिः सर्वथा तन्महाभावेन तत्र हृदि भा वेन न यागः हृदा हृदि चेत्तस्यायागस्तदा भावेन मनोमयैर्द्रव्यैरित्यर्थः १५ ॥

१२६

122

अस्य पुनर्विशेषः तंत्रप्रकारमाह चतुर्भिः एतदर्चनं निःश्रेयसकरं वदंति अंगिरसः सुतो बृहस्पतिः
निःसृतं ते मुखांभोजादिति यदीहमित्यर्थः देव्यै पार्वत्यै ३ सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानां ४ विमुच्यते येनासौ मोचनः ५
कर्मकांडस्य शास्त्रविधानस्यानंतस्य नांतो ग्रंथतः पारोऽर्थतोऽनुष्ठानतो वा यस्य तस्य ६ वैदिक एव मंत्रो वैदिकान्वा

एतद्वदंति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणां नारदो भगवान्व्यास आचार्योंऽगिरसः सुतः २ निःसृतं ते
मुखांभोजाद्यदाह भगवानजः पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान्भवः ३ एतद्वै सर्ववर्णानाम
आश्रमाणां च संमतं श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ४ एतत्कमलपत्राक्ष कर्मबंधविमो
चनं भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ५ श्रीभगवानुवाच न ह्यंतोऽनंतपारस्य कर्मकां
डस्य चोद्धव संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ६ वैदिकस्तांत्रिको मिश्र इति मे त्रिवि
धो मखः त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ७ यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य
पूरुषः यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ८ अर्चायां स्थं
डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत्स्वगुरुं
मामनमायया ९ पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदंतोऽङ्गशुद्धये
उभयैरपि च स्नानं मंत्रैर्मृद्ग्रहणादिना १० ॥

तांत्रिकः उभयसंकीर्णो मिश्रः वैदिकः सर्वत्र तांत्रिको विधिमिश्रो ... ७ यदा द्वैव
र्णिकानां तु तदा विशेषमाह ... आर्चादिकालं ... स्वनिगमेन ... वेदोक्तं
... ८ अर्चायामर्चयेतिमाद्यो ९ स्नानविशेषमाह उभयैर्वैदिकैस्तांत्रिकैश्च मंत्रैः १० ॥

पादयुगं यंत्रीणि पात्राणि कलशोदकैः पूरितानि तैः हृद्बीजैः स्थापयेत् तथा पादि द्वयापि प्रोक्षणा
मार्घ्यं वा तत्र विशुद्धमन्त्राद्दिग्बन्धं पुष्पाक्षतं तत्र पञ्चकं पात्रत्रितयं संयोगः देवादेरिक्रमात् यद्द्वा
पूकम्पदीरितं ज्ञातीलवंगाकुंकोलकं मावमनीयकमिति तानि चत्रीणि पात्राणि पात्रानि पूर्णा
क्रमेण हृदादिमन्त्रैर्गाम्पस्थापनं सर्वाण्यभिमन्त्रयेत् देशिकः श्रावकः २१ तदनन्तरं पिबेद्देवायुग्निसंयुक्तं
निकोष्णं तेन वायुना शोधितं श्राधाय तेनाग्निनादग्धं पुनः ललाटस्थचन्द्रमण्डलामृतेन प्लावनात्म

प्रत्यग्पात्राणि श्रीपादे द्वे ते द्वे स्थापयेत् पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि देशिकः
हृदा प्रोक्ष्य शिरसा तत्पात्राणि गन्धपुष्पाभिमन्त्रयेत् पिबेद्वायुग्निसंयुक्तं हृदयस्थापरामृतम् २२
शुद्धं जीवकलाख्यं परमादेन सिद्धभाविता २३ तथात्मभक्तया पिबेदम्भसंख्यतन्म
यः श्रावास्यावर्दिष्टस्थाप्य न्यस्तां गमां कल्पयेत् २४ ॥ २४

वेमपेजातेन सिद्धं न हृन्यासंप्राण्य प्रोक्षणं जीवकलां श्रीनारायणमूर्तिं स्थापयेत् कृष्णं भूतानां दाने सि
द्धभाविता प्राणाव स्याकाशकारिमकायविद्धनाराः पञ्चप्राणाः तत्र नादान्ते सिद्धे ध्यानात्तत्पावकंति
योवेदादास्वः श्रीको दानेवप्रतिष्ठितः तस्य प्रकृतिलीनस्यापः परः समहेश्वर इति २१ तथात्म
भक्तया स्वैर्नवभावेनचिन्तितयाप्रयतमपापिबेदीपितप्रभयोऽहमेवश्रावामृतितं सिद्धैर्वादामा
नमैः रूपतावैः सृष्टज्यतन्मयः समाह्रोदिष्टावाहाताप्पुनमुद्रयापविन्नाउभाभ्यां पूजयेत् २५

अपि ध्यानभेदेन प्रधानोपचारमाह सार्धेन स्नाने तितन्न्वविन्यासः पयास्यानमंगप्रधानदेवतानां तत्मंत्रे
स्थापनेन अभिहितं उपस्थानाश्रयां दिसलिलादिभिस्तर्पणादिनापत्तने १६ सर्वेत्रसाधारणमाह प्रद्ध
येति १७ पवेमध्यकालादिविवस्यायुतकाइदानीश्नानप्रकारमाह पुष्टिरिति संभृताः संभाराश्नानसाध
नानियेन सः श्रागमैः हृद्भैः यद्वा प्रागवसंभारः स्नानमीन स्नानस्याच्च्त्तसमाराधनेवा स्वाग्नुद्विष्टदिन

स्नानालेकरणेऽहमर्पणायमेनतद्गु संसिद्धिलेन न्नविन्यासे वस्त्रावाद्याद्युतं हविः १६ स
ये चाभ्यर्हणं पुष्टेसलिलसलिलादिभिः प्रद्धयापारतेष्ठं भक्तेन ममवाप्यपि १७ मुख्यम
भक्तोपहृतेन नमुतापायकल्पते गंधोधूपः समनसादीपोन्नाद्यवकिंपुनः १८ पुवः संभृत
संभारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायां त्वथसंमुखः १९ कृतन्या
सो कृतन्यासोमद्भूर्पा पाणिनाम्र्जेत् कलशं प्रोक्षणीयंच यथावदुपसादयेत् २० तदद्भि
देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेवच २१ ॥

न्यर्थः प्राग्भृतवत्सर्वा प्राप्तीनः प्राचीपात स्थितः पासंमुखः अर्चीभिः मूलमप्रविष्टः स्यर १९ अ
नेनैवपूर्वादिनमस्कारं स्तवंच यथोपदेशं स्वस्मिन्कृतन्यासः पनमः कृतोहलमत्रन्यासोयस्या
ताममसाप्राप्नानेनति मोत्याकपक पूर्णादिनाशाषयेन कलशंच प्रोक्षणीयंदकमात्र
उपसादयेत वंदनपुष्पादिभिः संस्कुर्यात् १९ तदद्भिः प्रोक्षणीयादिदेवयजनं देवशुद्धास्थानं २०

श्रीः
भा० प०
टी०
१२८

प्राणादीनुपघातान्यकल्पयेदित्यन्तं नावनेन गुणादिविभिः प्रयंत्रयतिषद्धेः वेदनेति १९ मेत्रानाद्रस
गाग्यमानुवादः स्ववर्णपर्ययपरिविदेवेनमिन्नादिमहापुरुषविशयानिनतेष्ठ २० कालनमेत्तविस्वा
वनस्वत्रालाणप्तनमेत्तस्वमहापुरुषस्वनेतिपौरुषेस्ख्रमहत्वश्रीषेत्यादिराजनादीनिसानी।
सामानिरिक्तनेवानामिपिताह्वनरत्यस्थामहिणीतानिप्रादिगृहेनवोहिणादीनि ३० वस्त्राणुपस्था
स्थलेकालक्षणविपनेवहितिणायोणिकापालवदस्थालादिषुशिविनाः मत्रअमः मद्रनाः च

124

वदनेंशीवकशंस्कंजमायुरुवाषितेः सालिलेमापपेत्यमेत्रेनित्यदाविभवेसति २९ स्त्रीणां
मात्त्ववाकेनमहापुरुषविषया पौरुषेनापिस्त्रजेनसमानीराजनादिभिः ३० वस्त्रोपवी
ताभरणपद्महस्तलेपनैः प्रलेत्रवीनसंप्रेममद्रोमाययोचिते ३१ पायसाचम
नीयचगंधस्त्रमनसोत्तनान् धूपदीपापहारांणि स्नात्नमण्डपाचैकः ३२ गुडपायसं
दधिक्षीरघृतल्याङ्यमोदकान् सर्वपामधिष्ठपांस्त्रेनेवेयंसतिकल्पयेत् ३३ प्रभ्यंगोल्के
दनादर्शदनपावाभिषेचनं प्रसाधनीतन्त्रमानिविविधाणस्कृतानवह ३४ ॥

तस्त्रेमयथा

भवतितथायथोचितमलंकर्वीतेतस्तंतद्योक्तसंस्कारणं ३१ अग्रालक्षणंविपन्नेपायमिति ३२
लेवग्रभवेलक्षणविपन्नेगुडपायसेतिशाकुल्यलेलनपक्वविशेषाः प्राघूपाः प्राघूपानेमदकादीनां
समहाः सपावास्त्यावमजनानिमतिविभवइतिविशेष ३३ कालभेदेवगुणंविपन्नेगुभ्यंगोतिम
भिषेचनं पंचामृतादिहायनं अनायानिगृहे भोज्यप्राप्यंभक्ष्यपदेपिकादणादौप्रनवहेतन्यहेवा

मितेक्षरीयं ३५ ॥

१२८

कपं पृथक्त्वेन तदा प्रणादेति द्वाभ्यां धर्मादिभिर्ममासने २४ तत्रापमेव कल्पयित्वा भाभ्यां वेदतंत्राभ्यां उ
भयसिद्धये मह्यं पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्यन्वयः उपस्पर्शः आचमनं तु प्रोक्षणं मंत्रेण नमस्ते उभयसिद्धये
येन दत्तेनाल्पमुक्तिः शुद्धिः पापस्य प्रत्यर्थः धर्मज्ञानवैराग्यमैश्वर्यापएपा सनायेकस्या प्रयादि चत्वारो णं
पादाः अधर्मादीनि सर्वाणि हिरण्मयानि सर्वकर्णिकापात्रपात्राणः घटिकास्तत्र सर्वादिकामणम
येच विमलोत्कर्षिणीज्ञानक्रियायोगप्रह्वीसत्येशानानुग्रहेति नवशक्तयः सर्वं यथोपदेशं धर्मादि

पायोपस्पर्शार्हणादीनुपचारान्प्रकल्पयेत् धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वासनं मम
पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलं उभाभ्यां वेदतंत्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये २५ सुद
र्शनं पांचजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् २६
नंदं सुनंदं गरुडं प्रचंडं चंडमेव च महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणं २७ दुर्गां विनायकं
व्यासं विष्वक्सेनं गुरून्सुरान् स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत्प्रोक्षणादिभिः २८ ॥

भिश्च शक्तिभिः आसनं कल्पयित्वा तत्र कर्णिकायां केसरैः तत्र पादिमेतद्दलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः २५
आयुधानि द्विभुजानि आह सुदर्शनमिति त्रिभिः तत्र मुसलान्तानि आयुधानि ध्वजास्त्रविना आसनेन नवशक्त्यावर
णमिति उक्तं ततः सुदर्शनादि मुसलान्तानां पूर्वादिषु हृदादि कौस्तुभमालां श्रीवत्सानुपूजयेत् २६ नंदा
दीन्यष्टौ द्वारपालान्पूजयेत् हृदि गरुडं च पुरतः २७ दुर्गादीनि कोणेषु गुरून्वामतः सुरानिन्द्रादिलोकपालान्

संदिष्टए वेमतोदेवस्सोभिमताविदिसाथिनः पृष्ठेविदितमर्थः २८ ॥

मूलमंत्रेण सम्यक्प्रज्वालयेत्योक्ताधानमार्गेण परिसिंचेत् शुक्लबर्हिर्भिर्न्नवदानतः पश्चात्समाहुतियुग्मेनेत्यर्थः पुरतः प्रोक्षितेनाज्यपात्रेण होमं पद्मस्थूलमूलेन वदनारोपणमांतैर्मंत्रैः होमं तेनामंत्रैर्ध्यात्वा यथा ज्ञात्वा मोक्षावभृथैर्लिह्य स्वाहेत्यवलिह्य हुतेनवह्नौ ३९ ततो वह्निस्थमभ्यावर्तनमभ्यर्च्य मनसा ध्यात्वा पार्षदेभ्यो नैवेद्यादिभ्यः शिष्टं दिक्षु बलिं हरेत् ततः शुद्धास्थानमागत्य देवस्याग्रे सम्यगुपविश्य यथाशक्ति मूलमंत्रं जपेत् ४० ततः भगवतो भाजनसमाप्तिं ध्यात्वा आचमनं दत्त्वा उच्छिष्टं विष्वक्सेनाय कल्पयित्

जुहुयान्मूलमंत्रेण षोडशर्चावदानतः धर्मादिभ्यो यथान्यायं मंत्रैः स्विष्टकृतं बुधः ४१ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् मूलमंत्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकं ४२ दत्वाचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् मुखवासं सुरभिमत्तांबूलाद्यमथार्हयेत् ४३ उपागायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाः श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वंदेत दंडवत् ४५ शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परं प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ४६

तदनुज्ञया यज्ञावशेषं भुंजीत ततः सुरभिमत्तांबूलाद्यं मुखवासं दत्वा यत्पुनरपि सुगंधादिना अर्चयेत् ४३ अभिनयन् अनुकुर्वन् क्षणिकः तदेकोत्सवः तत्परो भवेत् ४४ स्तवैरुच्चावचैः उत्कृष्टापकृष्टैः पौराणैः प्राकृतैः स्तोत्रैरिति ४५ कथं प्रणमेदित्यपेक्षायामाह शिर इति बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मद्दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा यद्वा पृष्ठतः परस्परं निबद्धाभ्यां कराभ्यां उपरि स्वस्य भगवन्निमित्यादिना प्रणमेत् ४६ ॥

फुलभयस्त्वार्थिनो ग्रावपिशङ्गप्रकारमाह विधिनालय इहा ओं अकोरणमेखलादिभिरुपलक्षिते विहि
ते निर्मिते तदङ्गविस्तारं कृपयतस्तिस्रो मेखला अङ्गुलाः हस्तमात्रा भवेत्कृतः सपोनि वेदिका तथै
न्यादि दिनप्रज्वलिते माममथनैः समरहेतपकावेपलेन २४ इमं परिस्तीर्यपरितः प्राचयेत गन्धा
मायग्रन्थाथानसंतकवाहतभिः समिन्धे तपादि रूपकमेव कुन्तान्नभेरनेजातो डुवाणि होमायपोतीत्या
मायनिधायेशाहरणाधाउरणीपाजोदकेन प्रोहा मामाधायेत २५ शालादिभिरुलसन्तः शोभमाना

तिथिनाविहिते ओं मेखलायतं वेदिभिः सम्भ्रमादायपरनः समन्हेत्प्राणिनोदिते २६ पीतली
स्थापयपञ्चदेदत्वाथापयथाविधिः प्रोक्षणपासायदक्षाणि प्राक्षभामावपेतस्मो २७ तम
जो हुनदयहसंशावचक्रगदाब्जैः लसङ्गतं भुजं शान्तं पद्मकिंजल्कवाससं २८ स्फुरत्किरी
टकटककटिसूत्रवराङ्गदं श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनं २९ ध्यायन्नभ्यर्चिदा
रुणिहविषाभिघृतानि च प्रास्यान्यभागावाघारौ दत्त्वा चाज्यप्लुतं हविः ३०

जुहुयान्मूलमन्त्रेण षोडशर्च्यावदानतः धर्मादिभ्यो यथान्यायं मन्त्रैः स्विष्टकृतं बुधः ३१ अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् मूलमन्त्रं जपेद्ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकं ३२ दत्त्वाचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् मुखवासं सुरभिमत्ताम्बूलाद्यमथार्हयेत् ३३ उपगायन्गृणन्नृत्यन्कर्माण्यभिनयन्मम मत्कथाः श्रावयन्शृण्वन्मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ३४ स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ३५
त्वारोभजायस्मते ३७ स्फुरन्तिकिरीटाद्दीतिपस्मतं ३८ हविषाकृतेनाभिहुता निसं सिक्तानिदारू
णिशुक्लसमिधः आस्यप्रदिप्यमाचोवानसगकायाभोगाएवमन्यभागौ चदत्वा तद्धायाप्राङ्मतीइते
त्यर्थः तस्मा चोरायप्रजापतये स्वाहा इन्द्राय स्वाहेति चेदर्यलिणपरिषिमेषमा भ्यासिम ध्याय प्रायरिथ्य
तेजुतव्रतणा रूपोआज्यभोगोप्रमथस्वहासामापत्नाहत्यवेदो मारमो ३९ ५०

श्री॰
भा॰ पु॰
टी॰
११॰

सकामस्यफलमुक्तेनकामस्याहसर्वमेवेति ग्रहेत्तकमभक्तियोगः एवकर्मसंभवतितदाहभक्तियोगमिति ५३
दत्तःफलमुक्त्वाअपहर्तारंनिंदतियइति विड्भुक्विष्ठाभोजीक्रिमिः कर्तुरेवफलंनेतरेषामित्याहकर्तु
रिति ५४ सारथिः सहकारिणः हेतोः प्रयोजकस्यानुमोदितुः तथाप्रमाणत्वफलमितिनत्वथः अतोयत्नः कर्मणा
मेतभागिनःभागग्राहिणः तत्रापिविशेषमाह भूयसिकर्मणिभूयस्याधिकेअल्पेतुअल्पं भूयः अधिकफलमिति ५५ पर

मामेवनिरपेक्षेणभक्तियोगेनविंदति भक्तियोगंसलभतेएवंयःपूजयेतमां ५३ यःस्वदत्तां
परैर्दत्तांहरेतसुरविप्रयोः वृत्तिंसजायतेविड्भुग्वर्षाणामयुतायुतं ५४ कर्तुश्चसारथे
र्हेतोरनुमोदितुरेवच कर्मणांभागिनःप्रेत्यभूयोभूयसितत्फलं ५५ इतिश्रीभागव
तेएकादशस्कंधेश्रीभगवत्पूजानिरूपणेसप्तविंशोध्यायः श्रीभगवानुवाच परस्वभाव
कर्माणिनप्रशंसेन्नगर्हयेत् विश्वमेकात्मकंपश्यन्प्रकृत्यापुरुषेणच १ परस्वभावकर्मा
णियःप्रशंसतिनिंदति सआशुभ्रश्यतेस्वार्थादसत्यभिनिवेशतः २ ॥

126

पूजादिमार्गेणइति
तोयः परंमंदंग्रोबदिशतिश्रीनःसकृष्णःशरणंमम इतिएकादशेसप्तविंशोध्यायः २७ शुद्धिवि
शेषतः पूर्वंविस्तरेणप्रपंचितः ज्ञानयोगःपुनरत्रोपसमस्यनिरूप्यते इदानींमतिविस्तरेणतं
ज्ञानयोगंसंक्षेपेणाथवक्तुमाह परस्वभावनशांतघोरादीनकर्माणिचतत्प्रहेतूः विश्वमितिविरे
षदोषमाह स्वार्थान्निज्ञाननिष्ठालक्षणात् भ्रश्यतिमिथ्याभूतेदेहादावभिनिवेशात्तथैवममेवंद्वंद्वातेनोद

॥
१८
११॰

ततः शेषः प्रदक्षिणं कृत्वा देवकालिकेवोद्धासयेत् प्रकाशयाह इत्यन्तरेण वग्राथं नपाशो बोनिर्मील्यमयादत्तां प्रा
त्वाशिरसा आयपत्त्यो वयादिउद्धासय तु हि प्रतिमायां प्रसन्नायातिस्तस्तुतः हत्वा प्रसन्नायाद्यावाह्यं
उद्वासनीयं तदन्त्यायामस्या तस्य भुजनेति येनप्रपिहानप्रकितु इत्यामित्ययेत्स्या मा इह प्रवोदिहितिति ४७
यदायत्र प्रसातदानमनन्तर्यपिण्डानेशाच्या पुत्रमेतत् ऊता यतः सर्वं भरहितिति ४८ उभयतः इहामुत्राचस
४०

प्रतिष्ठां यो मया दत्तां शिरसादाय सादरं । उद्वासयेच्च दुष्टात्मा स नो तिष्ठेति विवितस्तु नः ४७ ग्रामो
दिग्युपदाय नमस्कारामेतमवाधयेत् सर्वं भरं नेष्यात्मनि च सर्वात्मा ह मवस्थितः ४८ एवं कि
याया गमयेः प्रमानेदिकनाविकेः अनेनुमपतः शिद्धिमनो विदन्यभीप्सिते ४९ मदर्चां संप्र
तिष्ठाप्य मदिदं कारयेद्गृहं । पुष्पयानानि स्वानि पूजायां पात्रवान्प्रितान् ५० पूजादीनां
प्रवाहार्थं महापर्वस्वथान्वहं । क्षेत्रापणपुरग्रामान् दत्त्वा मत्सार्ष्टितामियात् ५१ प्रतिष्ठया
सार्वभौमं सद्मना भुवनत्रयं । पूजादिना ब्रह्मलोकं त्रिभिर्मत्साम्यतामियात् ५२

मर्त्ये प्रत्याह मदर्चां मिति त्रिभिः ४९ ५० पुष्पयानानि वकारोपेत पूजायां पात्रत्वप्रितान् पूजाप्रत्यहं
पाजाविशिष्टपर्वणि च इज्जन समागमः उत्सवः वसन्तादिमहोत्सवः तदाप्रितान् तान् क्षेत्रादीन् दत्त्वा
पूजायां पात्रत्वाप्रितानिव्यस्मस्तविवरणं पूजादीनामिति प्रवाहार्थं सततानुवृत्ति संमत्सा र्ष्टिताम
त्समानमैश्वर्यं प्रतिमादानीनां स्थानानां समस्तानां फलमाह प्रतिष्ठयेति ५१ मत्साम्यतां मायासाम्य

॥ ८ ॥
प्रति
हद

इदंमिति ज्ञानविज्ञानयोर्नैपुण्यं निश्चयं कृत्स्नमो ज्ञात्वा एतद्विद्वान्मदुपायमाह प्रत्यक्षेणेति ८ एतदर्थं
नवनु इत्येतत् स्मृति ज्ञात्वा निःसंगो विचरेत्पर्यनेनात्मसाक्षिकत्वत्यागे गुणाद्यभिमानेन सावयवत्वं नहि
रूपस्पर्शादिवद्यादि निगमेन श्रुत्या प्रत्यक्षमात्मकाशादि आत्मसंविदा स्वानुभवेन सर्वं दृश्यमाद्यंतवत् असत्त्वेति
ज्ञात्वेति ननु यदात्मसंविदा सर्वं दृश्यमसदित्युच्यते तदात्मनोऽपि स्वकाशादेर्हादिदृश्यवत्संसारः स्यात्
न त्वात्मवत्संसारः इति भासेन वदन्नेति प्राद्यानिनिवेति ९ अनात्मस्वदृशोरीश्वरात्मनोर्द्वयोः प्रत्येकं कस्य

इदं गुणमयं विद्धि त्रिविधं मायया कृतं एतद्विद्वान्मदुदितं ज्ञानविज्ञाननैपुणं ८ न निंद॰
ति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ९ उद्धव उवाच
नैवात्मनो न देहस्य संसृतिर्द्रष्टृदृश्ययोः अनात्मस्वदृशोरीश कस्य स्यादुपलभ्यते १० आत्मा॰
व्ययोऽगुणः शुद्धः स्वयंज्योतिरनावृतः अग्निवद्दारुवदचिद्देहः कस्येह संसृतिः ११

दृश्ययोः सा भवतु दृश्यो मा भूत् द्रष्टृयोरपि न या सा उपलभ्यत इति एतत्प्रपंचयति आत्मेति १० अव्ययत्वा
दिषड्विकारशून्यः नाशादिराहित्यात् गुणाद्गुणत्वात् ज्ञानाज्ञानपरिच्छेदनाम सर्वदृश्यपतिर्देहवद्देहस्य
नयोत्पद्यते अचितत्त्वः अग्निभावाद्यथैवाग्निदारुणोरभेदेनाप्युपलभ्यते रहस्यप्रकाश्यभवदृश्यापि आत्मप्र
काशकः तस्माद्देहात्मनोरपीति निःसंदर्शनं कयोरन्यतरस्याप्यघटेत एतत्संस्थनयापि उभयोरेव भावि
वेक एव संसाराद्वेन मिथ्याद्दपंचभिः यावदिति ११ ॥ ॥ रामाय नमः ॥

नेतत्सेतानमादेवताश्चार्थे इंद्रियगणो निद्रया प्राप्तमेत्तत्रभिमाने सति पिंडस्या जीवः केवलं मनो मात्रेण गमगां स
मग्रपां प्राप्नोति तेनेतामनस्यापि लीने सति नष्टमतेवा समनस्कंवा स्वप्नं तस्मात्सुषुप्तिं वप्राप्नोति पथा नदेव
नानार्थे दकदेवताभिनिवर्ती विदितिपंलयं प्राप्नोतीति पथा प्राज्ञसंपकोन विश्वस्य भोगलयगाभ्रशप
वृमनात्मस पर्कात प्राज्ञस्नेनापि स्वरूपमनः श्रतिभावः देतासन्मनपास्तीति निद्रया निविषयत्वरूपं वप
तिसार्थः यद्दः किंभद्रमिति ३ प्रवस्तेना देतसमस्य किंभद्रं किंवाभद्रं किं वाप्रभद्रं किंपनभद्रं तुमर्थः प्रवृत्त
त्वेमयाद वाचेतिवासो दिशोपलक्षणं वा वाश्रतितेश्च चवणादीभिपदपयत्तरदन्तर तिनित्वेवसन्तिदशरि
तेनेमेनिद्रयापेत्रपिरुस्यान ह्येवेतनः मायांप्राप्नोतिमलंवातद्यागायंदवमान ३ किंभद्रंकि
मभद्रं वादेतस्यावस्थनः किंपनवावादितेतदन्तमनस्याध्यात्ममेवच ५ ज्ञाया स्वप्नादयाभा
साप्रसंताप्यर्थकारिणः प्रवेदाद्यायाभावायचैतन्यास्तुतोभयं ५ प्राप्नैवनतदिदंविद्यास्येते
प्रजातिप्रभृः यपते ज्ञातिविभासन्नादिशनहृतोपुरुः ६ तस्माच्छानात्मनोन्यस्मादन्याभावानि
र्णपतः निरूपितेपतिविधानिमल्लाभांतितात्मनि
भावानांमपिसंभवानक ६ भयं देतत्वेतत्रमस्त्वीन
माह ५ ज्ञाणाश्रतेविविधमाकृतः प्रतिपतिः यायामः प्रकिरतताद्विपोनेपूर्वा प्रासैतापर्यकारिणोम
वेति प्रासंस्तुतः स्तनमभिमाप्यप्रदान्ततमेयः यावत्तु ज्ञानेन लोपतेतावत्स्यतात्मिन्यर्थः मनुस्मृतोरि
प्रतिभिः देवेदेतं विशंपनेवाप्यमसत्यस्यात नगारस्नात्मविनिस्थत्यो ५ जायते पापंतज्ञातिपालयति ६
प्रमस्यातमस्तुष्णादिप्रतिभिकातोविविधाश्रयम्यादिश्रूपाभातिः प्रतीतिः भजनिमलेकपप्रतीयंतेत यार
१ ॥

सएवंचरत्नोमाधिभिर्विद्धोपेवसत्यादिशाहोगीतः संसारोपरमेश्वराधीनः सर्वतोपारतिश्रुतोनायेदो
षइतिभावः तदेवमहंकारकृतं वंधुपृथग्भेदानोज्ञानेननिवृत्तोगुविरित्याह अमूलमिति १७ वर
मनोमूलस्तन्यः अज्ञाननतन्नवहुभिः रूपितेप्रकाशितमेतन्नालिकन्तरूपमिति वाकिंतन्तत्राहमन
इतिमनआदीनांद्वंद्वः यस्मामनआदिश्रुमिथ्येतितस्मात्कर्मशुद्धेकारणं गुरूपासनयानिशितेनज्ञानख
ड्गेनछित्त्वातदेवज्ञानस्वरूपसाधनफलैर्निरूपयतिज्ञानमिति १८ विवेकोज्ञानेनजसायनान्माहृदि
गमोवेदः तपः स्वधर्मः प्रत्यक्षंस्वानुभवः ऐतिह्यंमुपदेशः अनुमानंतर्कः फलंज्ञानस्वरूपमाहआद्य

अमूलमेतद्बहुरूपरूपितंमनोवचःप्राणशरीरकर्म ज्ञानासिनोपासनयाशितेनछित्त्वामु
निर्गांविचरत्यतृष्णः १७ ज्ञानंविवेकोनिगमस्तपश्चप्रत्यक्षमैतिह्यमथानुमानं आद्यन्त
योरस्ययदेवकेवलंकालश्चहेतुश्चतदेवमध्ये १८ यथाहिरण्यंस्वकृतंपुरस्तात्पश्चाच्चसर्व
स्यहिरण्मयस्य तदेवमध्येव्यवहार्यमाणंनानापदेशैरहमस्यतद्वत् १९

न्तयोरस्यजगतः मध्येपियदेवकेवलंनतुजगदादीति किंतत्कालः कलयतिप्रकाशयतीति हेतुः तथा
हेतुःकारणंयत्तदेवपतंद्व्यभवतियद्दस्यविश्वस्यकारणंप्रकाशकंतद्ब्रह्मतदात्मकमेवतत
नततःश्रुतिपनिवर्णितत्फलानियमादिसाधनेनज्ञायतेयोविवेकस्तज्ज्ञानमितितत्र्ज्ञानाभेदः
व्यवहारावलंवनस्यापिविश्वस्यकारणमात्रात्मकत्वमद्वैतमाहयथेति १९ स्वकृतंस्वकार्यस्य
हिरण्यस्यविरचितस्यहिरण्यंकीदृशंयद्धिरण्मयस्यकुण्डलादिरूपपत्रैः पुरस्तात्तत्पश्चाच्चदेहलिक
स्यकुण्डलादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहार्यमाणंव्यपिनदेवपश्यतहृदस्यविश्वस्यकारणंभेता

१३२

संनिकर्षात्संबंधः ननु संगस्य कृतः संबंधस्तत्राह अविवेकिनः अज्ञानकृतस्तत्संबंधः ननु तत्र का शास्त्रक
थमतत्राह संसारः तत्राह अविवेकिनः प्रमाणे धर्मिकेवले फलवान्फलस्कृतिः ननु तत्वतो स्तीत्यर्थः
ननु सतो देहादेः कृतः संसारस्कृतिहेतुत्वमपि तत्राह अधीहीति १२ अस्यात्मनः ननु कथं विज्ञानता।
विषयस्कृतिनीवृत्यक्रम स्यापि इंद्रियात्मनो देहसंगः स्यात् तत्राह यथाहीति १३ अस्यापः खमःव
हुत्वनयोन विभर्ति एतानीति चाह कारादिलक्षणो देहादिः संनिकर्षेण एव देहसंसारलभनमित्यन्वय

श्रीभगवानुवाच मायोद्देहादिषु प्राणेष्वात्मनः संनिकर्षतो संसारः फलवस्तावद्यावदर्थोपि
विवेकिनः १० अर्थेषु सत्यमानेषु संसृतिर्न निवर्तते ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेनर्थाग
मो यथा ११ यथा हि प्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बहुनर्थभृत स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय क
ल्पते १२ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः अहंकारस्य दृश्यंते जन्ममृत्युश्च नात्म
नः १३ देहेंद्रियप्राणमनोभिमानो जीवोन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः सूत्रं महानित्युरुधेव
गीतः संसार आधावति कालतंत्रः १४

व्यतिरेकाभावं दर्शयति ननु श्रुतिवाप्रमाणेन आत्मन्यमीषां शोकादीनां कथं निवृत्तिस्तत्र व्यतिरेका
भ्यां दर्शयति १४ सुप्तमात्रेतेषामदर्शनात सुप्ते हि अर्वाचिनवेनन्यु स्ववैतिश्रुतिस्त्वभावात्सदृश्यत्वा त्स्व
त्वादीनां कल्पनादिवत् इदुप्यमत्वानुपपत्तेरितिभावः ननु यद्यहंकारस्य संसारः तर्हि कुतः प्रतीयते
वेति अहंकाराविषयांवेषांश्च प्रसज्येत तत्राह देहेति १५ देहादिषु अभिमानोयस्य सः आत्मैव नत्वात्मसि

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाशकयोः कारणप्रकाशकाभ्यामभेदमुक्त्वा यस्त्वेतेन तु भयविलक्षणं सर्वं तत्प्रपंच
स्य ब्रह्माभेदमाह अविद्यमान इति वैकारिको वैकारिकः विकारसमूहः राजसः सर्गः अविद्यमानो राजसः सर्गः
स्य ब्रह्माभेदमाह अविद्यमानरूपत्वाद्वैकारिकः सर्गः प्रभावसतो विद्यमानप्रकाशकस्य ब्रह्मणः स्फुरति ततः सिद्धं तत्कार्य
ब्रह्माद्याकारेण ब्रह्मैककार्यमित्यर्थः अतः कारणानीन्द्रियाणि चार्थास्तन्मात्राणि चात्मा मनश्च देवा नाम
मित्यर्थः ज्योतिः स्वप्रकाशकमित्यर्थः अतः कारणादिन्द्रियाणि चार्थास्तन्मात्राणि तैश्चित्रं ब्रह्मैव भातीति २२ उपसंहरति एवमिति परापवादेन
प्रपञ्चलक्षणो विकाराः प्रपञ्चतानि परं चित्रं ब्रह्मैव भातीति २२ उपसंहरति एवमिति निगमनपरः प्रत्यक्षेण
नमानैः स्फुटं यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिः तथा परस्य देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासनं च कोटिशन

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो वैकारिको राजससर्ग एषः ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति ब्रह्मेन्द्रियार्था-
त्मविकारचित्रं २२ एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः परापवादेन विशारदेन छित्त्वात्मसंदेहमु-
पारमेत स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः २३ नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि देवा ह्यसुर्वायु-
र्जलं हुताशः मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्वमहंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् २४ ॥

विशारदेन निपुणेन गुरुणा निमित्तभूतेन तेनात्मविषयं संदेहं छित्त्वा स्वानन्देन तुष्टः सन्नखिले-
भ्यः कामकेभ्यः इन्द्रियादिभ्य उपारमेत् विषयसंगो भवेत् २३ परापवादं प्रपंचयति नात्मा न भवति वपुः
पार्थिवत्वात् घटवत् तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो देवाश्च मनः धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चि-
त्तं अहंकृतिरित्यनेनात्मा न भवति करणत्वात् ... वात् शरी-
रवद्वायुर्जलं च हुताशः तेजः खं क्षितिरिति पंचभूतानि अर्थाः शब्दादयः साम्यं प्रकृतिश्च नात्मा जडत्वात्
घटवदिति यद्वा हि शब्देनानुमानानि ... यथा इन्द्रियाणि आत्मा न भवति तेजस्त्वात् प्रदीप-
वत् कारणत्वात् मनोवत् प्राणश्च वायुत्वात् बाह्यवायुवदिति २४ ॥

तदेवं कार्यस्य कारणात्मतायां प्रकाशप्रकाशस्य प्रकाशात्मतामाह विज्ञानमिति त्रिपदस्यैपकारस्य स्वरूपकसा
दः स्वच्छेदानीयेन वाग्रूदादिप्य वस्तुर्यादि ज्ञानमनुः तदावस्थाकारणाभेऽपि च यद्गुणत्रयं यस्य कारणकार्यका
लेकारणामध्यात्मकार्यमभिभूतकरेऽप्ययं देवपदमगुणत्रयकार्यभूतेऽपि विपत्तिगद्दतनयेन तद्यणसामान्य
ज्ञानमग्रणासमन्वयेन भवति एतानुगानेप्रकाशनत्स्यर्थः नेमवभानमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
विभातीति तथा च तत्र सदसत्प्रत्यग्रमत्यमनसापेन मनो विदुरित्यादिश्रुतेः ननु विशेषज्ञानव्यति

विज्ञानमेतत्त्रिपदस्य संगतृणां यत्प्रकारणकार्यकर्तृ समन्वये
न व्यतिरेकतश्चाप्येवतत्पदार्थेनैवसत्यं २० न पम्पुरुक्ता
त्रितयस्य सव्यात्मन्यवर्तनप्रकाशप्रदेशमात्रं भतंप्रसिद्धं
चपेटाश्यपात्रेदेवतत्स्मादिति मे मनीषा २१ ॥

रेकेणान्वयेनात्मैपलभामहे न यारव्यतिरेकत्व समन्वयादेषपदस्तितेदेवसत्यमिति एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचा
रिणः सन्यतपुंरुव्यभिचारिणः सन्यतपुरुव्यभिचारिणास्तुतन्यनामाहन्नपदितिमध्ये चतत्स्थ प्रास्ति किं
तत्विपदे शमात्रं तः पुनः पराव्यापाव्यनुभवं ज्ञाने प्रसिद्धप्रकाशितवन्नेदेवकारणप्रकाशकं तावन्मा
त्रं तन्त्रं तदूर्थगतितिमेमनी घाड्बुद्धिः वाजागभूणाविकार्येनामप्यपदन्निवेकास्मैवसत्यं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिश्रु
तेः कारणप्रकाशकव्यतिरेकेणात्र कार्यस्य प्रकाशस्यानुपलंभादिति भावः २१ ॥

ननु कथं विविधैरुपसर्गैर्योगभ्रंशः स्यादतोऽलं हिंसोपायेन योगमाहात्म्यमाह कुयोगिन इति मनुष्यभू-
तैर्वधूशिष्यादिरूपैस्त्रिदशोपसृष्टैः प्रेरितैरन्तरायैर्विहतकृतिः यस्मात्तदभिनिविष्टयदेतन्मनुष्यावि
ष्टा इति भूयोऽनेनाभ्यासेन तत्कर्मतन्त्रं कर्मविस्तारं २९ ननु विदुषामपि सर्वेषां कर्म दृश्यत इत्याह करोतीति जन्तुः सं
सारी स्यात् अत आह करोतीति विद्वानप्यासीनः देहधारणभोजनादिकर्म करोति क्रियते विक्रियते चेतन
कर्मणा शुभाशुभपरिणामेनेत्यर्थः केनापि संस्कारादिना चोदितः सन् आनिपातात् आशरीरपातं करोति
विद्वांस्तु प्रकृतौ देहे स्थितोऽपि तत्कर्मणा न विक्रियते निरहंकारित्वात् तृष्णाविषयादिभिः संसारं न प्राप्नोति

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैर्मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो युञ्जन्ति
योगं न तु कर्मतन्त्रं २९ करोति कर्म क्रियते च जन्तुः केनाप्यसौ चोदित आनिपातात् न तत्र वि-
द्वान् प्रकृतौ स्थितोऽपि निवृत्ततृष्णः स्वसुखानुभूत्या ३० तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्तं शयानमुक्षन्त-
मदन्तमन्नं स्वभावमन्यत्किमपीहमानमात्मानमात्मस्थमतिर्न वेद ३१ यदि स्म पश्यत्यसदि-
न्द्रियार्थं नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् न मन्यते वस्तुतया मनीषी स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानं ३२

किंचासनादेहिककर्मभिर्विकारशंकापन्नो देहमप्यसौ न पश्यतीत्याह तिष्ठन्तमिति उक्षन्तं स्रवयन्तं
स्वभावशाममन्यदपि दर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तमात्मानं देहं ३१ ननु इन्द्रियवतः सर्वेषां कथमदर्शनं स
म्भवति तत्राह यदि स्मेति यद्यप्यसतावद्विद्वानिन्द्रियाणामर्थं पश्यति तथापि नानात्वात् मिथ्यात्वमव
दित्यनुमानेन विरुद्धं बाधितं सदन्यदात्मव्यतिरिक्तं मनीषी वस्तुतया न मन्यते स्वाप्नं यथोत्थाय प्रबुद्धः सं
स्कारमात्रेण स्वाप्नविषयं स्फुरन्तं अत एव स्वयमेव तिरोभवन्तं यथा न तद्वत् ३२ ॥

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्यैनोऽहिंसादिकृतो गुणदोषसंबंधः स्यादित्याह समाहितेति मत्त्वा विविक्तात्मा स्वस्वरूप
विविक्तात्मस्वरूपं तत्स्वरूपं तत् स्वप्रकाशकं स्वप्रकाशं गुणदोषा न भवंतीति निरविरह्यतेनाह २५ प्रसंगाज्ञलत्वेन
व्यस्थितस्य स्वकीयगुणदोषाः स्युरित्यादिकं दृष्टांतेनाह पद्यपत्र वायुप्रादीनां शोषणादाहनक्लेदनशोषणस्वभावत्वा
दि भिन्नतायां नैवागमायांप्रिभिः स्वस्वगुणैः शीततापादिभिर्वा प्रवर्त्यते प्रवेकाशस्य नात्मत्वं तत्स्थितिरित्यभिः

मुक्तादितैः कः करोति गुणान्त्वभिगुणेऽभवेन्मतस्य विविक्तात्मकः विहितस्वाप्तेरिहततः किं तद्दूषणं चैवै
दृष्टिशोभनाय नैः स्वैः किं २५ यथानभोवायुस्तूलोऽतुष्मगणोऽगता गन्धैस्तुतेगुणान्तसज्जते तथात्मनः
स्वयजत्स्वभावमलैर्यद्दृमितैः स्वस्वति देहमिथुन २६ तथापि तेजाः प्रतिबन्नीयोगुणाश्चमायावृत्ति
तेगुणाश्च मद्धक्तियोगेन दूरेण तथा बद्धोऽनिर्यत्नेन मनःकषायः २७ यथाश्लेषतः साक्षात्विकि
स्वितोन्तरात्मा पुनः पुनः सन्तरति शोकेन एवं मनोऽपि तत्कषायकर्मजं यात्यतिवि ज्ञानतस्सर्वसंग २८

नेगृह्यते पदार्थं कर्मस्वात्मा नास्ति देहाभिरिति २९ मुक्तवदसंयतात्मानीतयोद्वेषमायोऽहिंसादक्षाद्यांतथापि
तितरेषु विषयेषु रोगाणामनसः कषायैरितिदुर्नितासना माह २० गुणेदवस्यैतेनापवादयति यथे
तिनश्यमानमयोरागः शुष्मार्क यस्य मायया पाशवंतिनयास्मककरुपायकर्मयुक्तराः कषायाः रागादयः न
स्वस्थानिकर्माणि वयसिस्तान नामन्यस्वसंसारजेवशुद्ध्वादिषु मञ्जन्मान मनः कषायगिनसम्यक्ता।

विवेकविलासेऽध्यायेऽष्ट २८

श्री०
भा० ए०
टी०
१३५

आत्मनो निर्विकारत्वं प्रपंचयति एष इत्यनेनात्मनो जन्मादि निरस्य अप्रमेयस्यात्मनः आविर्भावं वारयति स्वयंज्योति
रित्यनेन ज्ञानस्य लाभकारणलक्षणा विक्रिया निवारयति अज इत्यन्यतो वारयति अप्रमेय इति ज्ञानल
क्षणा निवृत्ताप्राप्तेन संस्कारमहाननुभूतिरिति देशकालपरिच्छेदाभावेनापि न ह्रासवृद्धिविपरिणामापक्ष
यनाशास्त्वपि न्यायनिरोधे हेतुः सकलानुभूतिरिति एकोऽद्वितीय इति विकारहेतोरन्यस्याभावमुक्तो
पि विकार इति दर्शयति ननु श्रुतिविषयस्य कथमवाच्यत्वमिति आह वचसां विरामे सत्यवचन
निषेधावसानभूत इत्यर्थः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति श्रुतेः येनेषिताः प्रेरिताः तथै

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो महानुभूतिः सकलानुभूतिः एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे येने-
षिता वागसवश्चरन्ति ३५ एतावानात्मसंमोहो यद्विकल्पस्तु केवले आत्मन्नृते स्वमात्मानं
न मवलम्बो न यस्य हि ३६

व श्रुतिः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः
श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरिति ३५
अद्वितीयत्वमुपपादयति भेदस्य वस्तुत्वमाह एतावानिति केवले अभिन्ने आत्मनि आत्मन विकल्प
इति यदेतावत्सर्वो ह्यात्मनो मनसः संमोहः भ्रमः यतः स्वमात्मानमृते विना यस्य विकल्पस्यावल
म्बो ह्याश्रयो नास्ति तत्त्वतः भ्रमस्यैव युक्तिर्विना नेह नानास्ति किंचन इत्याद्याभिः श्रुतिभिः प्रमाण
स्पष्टयति स्वप्नादिदृष्टान्तादिति तेन विमर्शः ३६ ॥

१५३

231

नेदेवनात्मानविक्रियतइत्युक्तंमन्येततदयुक्तंजाग्रदवस्थायांनात्मासमानत्वात्सुषुप्त्यवस्थायांचसुषुप्ता
णात्वाद्यदिस्तींद्रियोऽस्त्वबोतननशीतिहिभावत्वागतस्तुइत्यभावेनगृह्यमाणाविक्रियतेतत्राहस्वर्वोपितव
थावस्थायांगुणैःकर्मभिश्चविघ्नमत्तानकार्यदेहेंद्रियादिलक्षणैश्चात्मनश्चपृथ्वासंनात्मनिप्रविविक्तस्य

एवंगृहीतोगुणकर्मविघ्नमत्तानमात्मस्वविविक्त
मेवं निवर्ततेनत्वनतोऽदृषेवनगृह्यतेना
पिविस्तृत्यथात्मा ३१ यथाहिभ्रातोऽह
स्येवात्मबहुधानमोनिहन्याभन्त
सहिये न प्रवेशमोक्षानि
गुणात्मनोभवन्यानमिसंगुरुगस्वरुतेः ३५

हीतस्यामीसीतदेवगुनर्तोनेनविनिवर्ततेआत्मानमनकेनापिनस्पृश्येतस्वर्गभावःस्वर्कःकिंफलत्वेन
नाचरात्मनोविकारस्तस्याप्यारोपितज्ञानमात्रनिवृत्तिरूपत्वाततनात्मसंसर्गस्तत्त्वधर्मात्तयोःस्प्रतान
विकारइति ३३ नेदेवहृद्यात्तनस्पृश्यतियदेतिनतत्स्वर्गमयमनसबुद्ध्यादिगुणैस्तेनकरोतिचसमीता

श्री०
भा० ए०
टी०
११६

प्रत्येन देहं स्थिरं यौवनमुपेत्य ऊर्ध्वं तिन रक्षयन्ति केचित्तु नैतेन वैक्लव्यमापि देहमेव सुकल्पं जरारोगादि
रहितं वयसि नित्यं स्थिरं च कृत्वा अथ देहपरकायप्रवेशादि सिद्धये नानारूपयोगं युञ्जन्ति तन्निन्दति न हीति
द्वयेन ४१ कुशलैः प्राज्ञैरादरणीयं न भवति वनस्पतिवदन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेरिव यः
ननु कश्चित्समाध्यङ्गत्वेनापि प्राणायामादियोगसिद्धिरूपमणिमाद्यैश्वर्यं प्रभाववादैर्दृश्यते तत्राह योगमि
मापि मत्परस्य तु न तत्र श्रद्धा कर्तव्या इत्याह मतिमान् देहसिद्धिं न श्रद्दध्यात् न विश्वसेत् ४३ नैवं विघ्नशङ्कि

४२

केचिद्देहमिमं धीराः सुकल्पं वयसि स्थिरं विधाय विविधोपायैरथ युञ्जन्ति सिद्धये ४१ न हि तत्
कुशलादृत्यं तदायासो ह्यपार्थकः अन्तवत्त्वाच्छरीरस्य फलस्येव वनस्पतेः ४२ योगं निषेव
तो नित्यं कायश्चेत्कल्पतामियात् न श्रद्दध्यान्न मतिमान्योगमुत्सृज्य मत्परः ४३ योगचर्या
मिमां योगी विचरन्मदपाश्रयः नान्तरायैर्विहन्येत निःस्पृहः स्वसुखानुभूः ४४ इति श्रीभा
गवते एकादशस्कंधे भगवदुद्धवसंवादे परमार्थयोगनिर्णयो नामाष्टाविंशोऽध्यायः २८

कार्येयोगचर्यादिमुक्तं मच्छरणस्य तु न विघ्नशंकापीत्याह योगचर्यामिति विचरन्नाचरन् स्वसुखैवे
मनुभूः अनुभवतीति यस्मात् स्पृहाः स्वलाभादिविघ्नाश्च मदपाश्रयस्य निवर्तन्ते अन्तरायैर्विहितः स्वात्म
दर्शनं भवतीति ४४ समाहृत्य सर्वयोगान्समस्तोपनिषद्रसं साक्षाच्छ्रुत्वान्तं भक्तिं चक्रोद्धवनृपादिश
ते १ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधेऽष्टाविंशोऽध्यायः २८ ॥

११२

232

केचिन्मनः प्रयत्नादिप्रतीनप्रयंवस्वबाधायोगानवेदं नार्थानो चक्रतत्वर्थं कर्तत्र निग्राद्वतं परत्वेनार्थवार
न्यानुवदतंसत्यमितिमन्यते तन्मनमन्यथा घयति यत्तिनामाकृतिः नामरूपापलदितं पंवभूतान्यकेर
पदेनेयमदवाधितमितिपंडितमानिनो अज्ञवयमेवपुस्तित्वाइत्यभिमानवतो वेदानेछुम्बवार्थवास्यतिप्र
तीतिः न तन्मविदापनः व्यर्थेनाधिविनाध्ययेनमाप्रतीतिः नचाहि न तावदिप्रकवाक्यत्वेन घाम्लितय
नोघवादत्वस्यानवाकर्तभोक्तापरमात्मेदत्यात्मप्रतिपादनेकर्मविधिशाघताभजेत नवाबाधितत्वेन

यज्ञामाकतिभिर्यातंसंवेदवर्गामसवाधिते कर्मेनाप्यर्थवादोयेजुपपंडितमानिनाम् ३७ योगि
नो प्रकर्षागस्यगुह्यतःकायुत्यनैः उपसर्गौविरुद्धेन तत्राप्यविहितोविधिः ३८ योगदारुणा
चाकांक्षितासनेधीरमाद्वितेः नयोमनोमयेः कांक्षिदुपस्त्रामोलिनिर्दहन् ३९ कांक्षिन्मभा
नुष्यातेननामसकोनेनादिभिः योगेयथानन्दन्यकद्दमादशुभदात्यनेः ४० ॥

स्वनामभूपात्म
कान्वातद्याशात्वापंवकानां तत्काकालानत्समवदित्यादिकुमानेवाचारभणादिकृतिभिश्चावाधितमादिति
३७ नहुवेतानयोगमपरि क्रातिरूप्यसनीतन्निकस्याद्विपत्नीकारमाह योगिनइति त्रिभिर्योगप्रवृत्तनःका
योत्थितेः प्रवोनपेरूपसर्गैःयोगागुपद्रवैः अभिभवितेविधिः प्रतीकारः ३८ योगपारत्वायासामस्य्या
हिंपावरणयोग्तत्वाघोशेन्मादीन प्राप्तनेवीजुपावरणान्वितेदिषानान्नमानेनावधेः प्रापयप्रहसर्पादिरूतान
ममान्यभानादिभिः कामादीन्याघावनहत्वादमभावादीनन्मात ४० ॥

श्री॰
भा॰ पं॰
टी॰
१३॰

त्वेवाणक्षैर्वानेः मतु सदित्वं माल्यापिनि यावत तथा वनश्रीनाकानवाप्यकंभृतः ईश्वराणां ब्रह्मादी
नां यानि धामानि किरीटादीनि तेषां नतया श्रीणिने: पीडितं विकुलितं पादपीठं यस्य हे ब्रह्मन्यावमेनापि मत
तन्वा यो विलयस्य कोवावा मा कथं सम्प्रदित्वा ह तेनेनिनभृतंभृतः नाकानुविरह जनन कथंभृतः स्वकृत
विनवेलितं यहा याराहिंश्रुन्वपाकाल भवत्ययहेतानन्दं यद्राक्षमित्र्यवनवानिनपाकानवुपकारं विहारान
वारह अविलासमदुपेक्षितेषु मालिलस्य जगतः आत्मानवेन विनावेश्वानन्दवर्धिनेश्चहेतुमस्मत्र्येषु

तत्त्वा विलासमदुपेक्षितनेष्वमाश्रितानां सर्वार्थदं स्व
कृतविहिह्यजनका अकावाभवेत्किमपि विस्मृत
येन भृत्यैः किंवा भवेत्तव पादरजोजुषां नः ५

त्वादेव श्रंभजनीयं किं वा श्रितानां सर्वार्थदं नहि किंफलो हेतुर्न हैसेव्यः न हि नहि किमपि भ्रनितर्के
त्वमतिरिक्तस्वगेहित्वया हृदमपि कोवाभजन्तेवेन कथंभृतेन यत्केवलेर्स्वेईहृपभोगाय यद्वत्
मन्तरमेवनहिस्मृतपुभवतियहान्वष्ठनिरिक्तं किमपि दृष्वतांनरयमेतानाहिमायनवाभृत्यैपषेपा
यसंसारस्य विस्मृतेपि मानपवाकोवाभजनमेकोपिननुतस्माभनेविनाभोगमाहाभिफलस्यानेबाह
किंवितिनतउक्तं यावेसाधनसंपत्तिः श्रुतमार्थचवहुधे तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयंइति

१२ ५

233

कोनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः १ प्रतिक्षिप्तमिवाल्पस्य योगोऽशक्य इति स्फुटं प्रोवाचाथ पुनः कृष्णमुद्धवः मार्गमीप्सितम् २ अनात्मनः अवशीकृतमनसः अञ्जसा सुगमम् अञ्जसा यथा सिध्येत् तथा अञ्जसा अनायासेन अवबोधं यथा तथा मे ब्रूहि सुदुष्करतां प्रपञ्चयति प्रायश इति मनो युञ्जन्तो निगृह्णन्तः खेदं प्राप्नुवन्ति कुतः असमाधानात् अतिश्रान्ताः कथंचिन्मनसो निग्रहेण कर्शिताः श्रान्ताः सन्तः २ तस्मादद्धा केवलं विषीदन्तीति अथानन्तरमेव हंसाः सारासारविवेकचतुराः ते त्वानन्ददुघं सम्यक् आनन्दवर्षिणं तव पादारविन्दमेव सुखं यथा भवति तथा अतिनिश्चितं श्रयेरन् सेवन्ते अमी त्वन्मा

उद्धव उवाच सुदुस्तरामिमां मन्ये योगचर्यामनात्मनः यथाञ्जसा पुमान्सिध्येत्तन्मे ब्रूह्यञ्जसाच्युत १ प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युञ्जन्तो योगिनो मनः विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्शिताः २ अथात आनन्ददुघं पदाम्बुजं हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभिस्त्वन्मायया मी विहिता न मानिनः ३ किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वं यो ऽरोचयत्सह मृगैः स्वयमीश्वराणां श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ४ ॥

यया विहताः के ये योगकर्मभिः मानिनः मानेन अर्पयन्ते ये त्वाश्रिताः त्वन्मायया न विहताः अत एव यो गकर्मभिः कृत्वा मानिनो न भवन्ति ये त्वनन्यास्त्वन्मायया विहिता सतो योगिनां तावत्कर्मकुशला इति केवलं गर्विताः भवेतिनाहमुद्धेन इत्यर्थः ३ तव कृतः त्वत्प्रसादेन कृतार्थो भवन्तीति न चित्रमित्याह किं चित्रमिति अनन्यशरणेषु दासेषु तव एतदशेषबन्धो यदात्मसात्त्वं यथा नरवानरादीनां चित्रं तन्नापिष्ठं यथा भवान् आत्मवशे ४ ॥ ५ ॥

पुण्यदेशानाह मद्भक्तैरिति देवादिषु ये मद्भक्तास्तेषां यानि कर्माणि तान्याश्रयेत् १० स्वयं संभूय वा पर्व
युतयात्राश्च मह्यं मामिति त्रिभिः सर्वभूतेषु चात्मनि चात्मानमीक्षेत स्थितं मामेवेक्षेत कथमिव खमिव
वैशद्येन निर्मलाशयो बहिरन्तः शरीरादिष्वपि ११ ननु तत्र प्रमाणज्ञानं मनोवृत्तिरूपं नाच्छादनेन तद्विभक्तः प
श्वादिसमभावादित्यर्थः १२ हे महाद्युते भूतानि सर्वाणि मद्भावेन प्रकारेण केवलं ज्ञानमाश्रितः अहिंसादिभिः
सर्वाणि भूतानि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन्पूजयेत् तेन मनःशुद्ध्या ज्ञानान्वयः १३ ननु सर्वत्र साम्यमसम्भवम्

देशान्पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च १०
पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रामहोत्सवान् कारयेद्गीतनृत्याद्यैर्महाराजविभूतिभिः ११
मामेव सर्वभूतेषु बहिरन्तरपावृतम् ईक्षेतात्मनि चात्मानं यथा खममलाशयः १२ इति
सर्वाणि भूतानि मद्भावेन महाद्युते सभाजयन्मन्यमानो ज्ञानं केवलमाश्रितः १३ ब्राह्म
णे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः १४ ॥

इत्युक्तरूपेण सभाजनमस्यापि नामैव समासान्मया पूजा दिश्यति इत्यादिशंक्य तामेव ज्ञानदृष्टिं प्रपञ्च
यति ब्राह्मण इति विषममपि समदृक् सममेव पश्यन्नेव सम एव ब्राह्मणादिषु पिण्डादिष्वपि कुर्वन्
इति जातितो वैषम्ये तत्रापि ब्रह्मण्ये इति विशेषास्ते ब्रह्मण्ये ब्राह्मणादि हिंसा इति एवं धा
ऐश्वर्यतारतम्यतः कर्मतः शुक्रे विस्फुलिङ्ग इति गुणतः अक्रूरे क्रूरके चेति स्वभावतः १४

234

आत्मानमन्यमानत्वात्तोत्वन्क्तोतापकारस्मृतयात्मनिवेदनैनैवनिष्कृतिर्नोस्येत्याह नैवेति अपचितिं प्रत्युप
कारं आयुषापि तथाल्पकवयोऽब्रह्मविदोपि नैव प्राप्नुवंति किंतु स्तं कृतमुपकारं स्मरंतः ऋद्धमुदः उपचितप्र
मानंदाः उपकारमेवाह यो भवानंतर्बहिर्वापंचपुराणगुरुरूपेण अंतश्चैत्यवपुषा अंतर्यामिरूपेण गुरुभवि
यपत्राणामनानाविधुन्वन्निरस्यन्स्वगतिं निजस्वरूपं प्रकटयति तस्य तव ६ इत्युद्धवेनेति जगत्क्रीडा
पकरणं यस्य सः जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः सत्वादिभिर्गृहीतेन

नैवोपयंत्यपचितिं कवयस्तवेश ब्रह्मायुषापि कृतमृद्धमुदः स्मरंतः योंतर्बहिस्तनुभृतामशुभं
विधुन्वन्नाचार्यचैत्यवपुषा स्वगतिं व्यनक्ति ६ श्रीशुक उवाच इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा पृष्टो
जगत्क्रीडनकः स्वशक्तिभिः गृहीतमूर्तित्रय ईश्वरेश्वरो जगाद सप्रेममनोहरस्मितः ७
श्रीभगवानुवाच हंत ते कथयिष्यामि मम धर्मान्सुमंगलान् यान् श्रद्धयाचरन्मर्त्यो मृत्युं
जयति दुर्जयं ८ कुर्यात्सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्म
मनोरतिः ९

तिसृभिर्मूर्तिभिरीश्वराणामपीश्वरः सप्रेममनोहरं स्मितं यस्य सः सप्रेमं पार्थं जगादेति वा ७ तदेव कथयति
हंतेति सदुपदेशे संबोधनं सुमंगलान् सुखरूपान् समाचरेतेन च प्रमेयस्याचरेः ८ धर्मानेवाह कुर्यादिति शनैः
रशक्तिः मानस्मरन्नाचरेत् श्रद्धया भक्त्या जपादि नाह मयीति अर्पिते मनश्चित्ते येन सः मयि कर्पणात्मनो मम धर्मानात्म
चेष्टान शनैः मदर्पिणे आत्मनो मनसश्च रतिर्यस्य सः ९ ॥

श्री०
भा० पु०
टी०
१२५

तस्यैवं कुर्वतः शनैः सर्वं ब्रह्मात्मकमेव भवति कुतः आत्ममनीषया सर्वं च परब्रह्मात्मविद्यानया
प्रतपरिलोकितं एवं परिपश्यन्सर्वतः छिन्नसंशयः उपरमेत् १८ किमयमेवोपायः प्राप्तिवान्योऽप्यस्ति
तावत्संतितत्राह अयं हि सर्वकल्पानां समीचीनत्वेन मतो मम अयमेवोपायः समीचीनत्व

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषया
परिपश्यन्नुपरमेत्सर्वतो मुक्तसंशयः १८ अयं हि
सर्वकल्पानां सध्रीचीनो मतो मम मद्भावः सर्वभूतेषु मनो
वाक्कायवृत्तिभिः १९ न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्म
स्योद्धवाण्वपि मया व्यवसितः सम्यङ्नि
र्गुणत्वादनाशिषः २०

मेवोपमादयति ह्यंभोनहीति हे अंग हे उद्धव अणवपि निष्कामस्य मद्धर्मस्य उपक्रमे मति प्रवेशपि वै
गुण्यादिभिर्नाशोऽनुष्ठेयं यतो मयैव निर्गुणत्वादयं धर्मः सम्यग्व्यवसितो निश्चितः नन्वनाशि
षुत्वेन कथंचित् २० ॥ १२५

235

नेवभ्रीमुरटछिंजवेनःसयफलविंशेषमाह नेवहितिसमोनमहीनेपुस्यपीदयस्वस्लिन्नहेकारस्वा
हितिस्थितेविंयनुिनस्पंति १५. प्रतीतयामीस्वरहणासवान्सुणमेहित्याह विस्रजेतिस्सयमाना
नहृस्तनःस्वान्तःतोस्तयादेहिकोहयामाहस्वन्नमःसननीवइति टहिंनयाटयायाग्रोलनाना

नेवभीतांमस्मवंप्रमोभावयनोविशन् स्पर्थांसयानिवक्ता
गःमाहकागवियंनिहि १५ विस्त्युस्मथमानान्वानःमाह
कागवियंनिहि न्टशाओोंचेदेहिको प्रणमेहेस्वङ्मा
वास्वचशलेगावे १६ यावन्सवेपुभतेपुमङ्गवा
नोपजायने नावेस्वपुपासीनवाच्चनःका
यशत्रिभिः १७ ॥

नेविस्त्यप्रवेशलोदीनभिग्राप्यपशमेनतविशयंकर्यादित्यथः १६ एवंमेचभिस्त्रोकेरुक्तायाः
समहेशेविधिमाह हाभ्यायावदिति १७ ॥ गमायनमः

श्री०
भा० ए०
टी०
१५०

यत्नाशुक्रकम्रकाशंकथितस्त्र्यंचापदवींगतिं १४ नदेवंभगवान्स्वलोकंगच्छन्नावर्त्तदेवादीनामपितत्त्वाप्र
वेश्यापः चिंतितमप्राप्तीतमाहदारुकइत्यादिनायतनःकृष्णविद्युतः भगवद्विरहमापन्नःतच्छ्रुत्वोद्विग्नोत्त
नाशिववदिमथ्येः १६ कृष्णरामौअपश्यन्तः १८ सदुक्तिभिःसम्यग्विनष्टाःकृष्णोपदिष्टैःनाहंप्र

यएतांप्रातरुत्थायकृष्णस्यपदवींपरां प्रयतःकीर्तयेद्भक्त्यातामेवाप्नोत्यनुत्तमां १४ दारुको
द्वारकामेत्यवसुदेवोग्रसेनयोः पतित्वाचरणावस्रैर्न्यषिंचत्कृष्णविच्युतः १५ कथयामा
सनिधनंवृष्णीनांकृत्स्नशोनृप तच्छ्रुत्वोद्विग्नहृदयाजनाःशोकविमूर्छिताः १६ तत्रस्मत्व
रिताःजग्मुःकृष्णविश्लेषविह्वलाः व्यसवःशेरतेयत्रज्ञातयोघ्नंतआननं १७ देवकीरोहि
णीचैववसुदेवस्तथासुतौ कृष्णरामावपश्यंतःशोकार्ताविजहुस्स्मृतिं १८ प्राणांश्चविज
हुस्तत्रभगवद्विरहातुराः उपगुह्यपतींस्तातचितामारुरुहुःस्त्रियः १९ रामपत्न्यश्चतद्दे
हमुपगुह्याग्निमाविशन् वसुदेवपत्न्यस्तद्गात्रंप्रद्युम्नादीन्हरेःस्नुषाः २० कृष्णपत्न्योविश
न्नग्निंरुक्मिण्याद्यास्तदात्मिकाः अर्जुनःप्रेयसःसख्युःकृष्णस्यविरहातुरः २१ आत्मानंसां
त्वयामासकृष्णगीतैःसदुक्तिभिः बंधूनांनष्टगोत्राणामर्जुनःसांपरायिकं २२ हतानांका
रयामासयथावदनुपूर्वशः क्रियाप्रकारविधिवत्कृष्णस्यस्नेहविह्वलः २३

प्रकाशःसर्वस्ययोगमायासमावृतःलोकोयंनाभिजानातिमूढोमामजमव्ययमित्यादिभिः २२ नष्ट
गोत्राणांनष्टसंततीनांसांपरायिकीमिदाहकादिकांक्रियां २२ ॥ ॥

१५०

136

आत्मानात्वयाद्वादिभुजन्मादि शोकपावहिष्मगो निरोधादिदुःखापविकृतत्वात्तरत्याह हरेति
आत्मना सुपमेवदेहं नरा नदेहं प्रतयोमित्वेनानुविश्य आत्ममोहं ध्यात्वमहिम्ना उपरतस्याप्त ॥ नन्व
नवत्त्यथा सततव्य एतास्मिन्नवावनादेतानन्दभावनिरतिशयोदहरत्याह मत्वेनेतिसमनुत्वलोकप्रति
नीतं गुरुस्ततमत्वे नतेनैव शरीरेण यावच्चन्दनीतवानश्चरतादेः शरणागतरतकः त्वाचन्द्रलास्व
दर्पयाशक्तिवानयवस्तुनकानामनुकमपिदुःखं श्रीरुद्रेनास्मत्याममित्तवानस्वगुणलक्षकेः स्वः
स्वर्गेश्चनयत्न नित्यश्रमेसाक्षावेनस्वरत्वेणश्रनीमाः श्रममस्याः किं ॥ ननु यदि सामर्थ्यसादि किंचित्का

स्वलात्मनेरमुनतिपुरविरमबोतेमेहन्मचात्ममहिनोपरतः स्वयाप्त ॥ मत्वेनपोगुहस्व
नुयमलोकनीतत्वावानुपङ्कगुणादः मरमाहदयं त्रिवेणतकानेकमपोशमस्ववनीशः
किंस्वावनेस्वरनपत्न्यगंधुमरेदे ॥ तथापि श्रीधस्थिपमवाप्यधेयुतन्यहेतुपरेशाव
शक्तिपुंकं नेक्तमासतेनव्यरक्षोपि नमायेनकिंस्वस्थागानि प्रदर्शयन् ॥ १३ ॥

त्वमेवेवतेनवभूमाकिंचानिदृतन् तथाहतयापीतिपथापि रक्षकावेणश्रपेशवस्वजगतः स्थित्यादिषु
नन्यहेतुनिरपेक्षं एवकारणत्वं एष याम्यादेपाधशक्तिपुंकं तथापि यादवानां हत्वनिवदुःश्र
त्रशृंखितश्रवशोभितश्रेणेनकतेनैनकिंनस्वमेवलोकमनुपतनरहेतुः मत्वेनदहन किंचित्
कार्यमिति स्वस्यानामात्मनिचानादिस्थागतिमवधनकादेशधनश्चत्मप्राप्तविदितागतिमनाद
त्यकोयागवतेनदेहमिदिविपापाः जैवरेव यतेरन्तमाभदितनदर्शमिति भावः ॥ १३

समधीयीत अर्थैः पठेत् मत्संप्रविशुद्धेभ्यो मां विशोधयन् स्वेन प्रकाशयेत् २७ २८ सम्यक् ज्ञानानन्तरं नौ पु
नः पृच्छति आत्मीयं कृत्वा आह २९ नैतदिति दाम्भिकाय ३० शू
द्राणां योषितां च यदि भक्तिः स्यात्तर्हि ब्रूयात् ३१ एतज्ज्ञाने च पुमान् कृतार्थो भवतीत्याह नैतदिति ब्रह्म
ज्ञानमाह पीत्वेति पीयूषं स्वादु ३२ ननु संसारे विषयसुखादीनि ततः फलसाधनानि सन्ति अत आह ज्ञाने

य एतत्समधीयीत पवित्रं परमं शुचि । स पूयेताहरहर्मां ज्ञानदीपेन दर्शयन् २७ य एतच्छ्रद्धया
नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः । मयि भक्तिं परां कुर्वन्कर्मभिर्न स बध्यते २८ अप्युद्धव त्वया ब्रह्म
सखे समवधारितं । अपि ते विगतो मोहः शोकश्चासौ मनोभवः २९ नैतत्त्वया दाम्भिकाय
नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयतां ३० एतैर्दोषैर्विहीनाय
ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये ब्रूयाद्भक्तिः स्याच्छूद्रयोषितां ३१ नैतद्विज्ञाय जिज्ञासो
र्ज्ञातव्यमवशिष्यते । पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ३२ ज्ञाने कर्मणि योगे च
वार्तायां दण्डधारणे । यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ३३

स्वतः सर्वं पुरुषेभ्यो वा मदेकशरणो भवेदित्याह ज्ञान इति ज्ञाने यावान् धर्मादिलक्षणः पुरुषार्थः
तावान् सर्वोपि त्वद्धेतुरहमेव ततः ज्ञाने मोक्षः कर्मणि विहितधर्मः कर्मण्येव ज्ञानाभिव्यक्तेः कामः योगेन
अणिमादिसिद्धयः वार्तायां कृष्यादिना अर्थः दण्डनीत्या ऐश्वर्यमिति सिद्धेः ... तत्
चतुर्विधः ३३

237

किं वा योगादिति प्रश्नार्थः किं च वक्ष्यं मम स्थानं यं मर इति यत्नेलो कि को वियोगायो निश्चयः स्वर्गप्राया
मः सोपि मोक्षपरिनिष्फलाय वैकल्प्येति किं काम न यापितं स्वर्गादिपद मपवस्तान्निश्चयो पास्त्वं हितनः प
ग्राम्यश्रमा वादेहेतोः पलायना वेदनादिक्लेशास्तद्वत् २१ अनेनामहज्जनेन मे बुद्धे विवेकस्य मनीषायाः
स्वार्थस्य च फलमिमाह पश्यति नामेव हरेर्याति सन्यम रतं चमा मा ग्रन्थेनासेत्य नमत्येन विना भग
वद्देह नश्च हामित्रत्व तन्मा निश्यामोनीति यत्नेसव बुद्धिमनीषा चेति बुद्धिर्विवेकः मनीषा चात्र्यं २१ महा

योगामपि मोक्षधर्मः कल्पनेति निष्फलत्व चयेन तस्य प्राप्तो निश्चयः स्याद्भागादेस्विमन्मः २१ एवा
बुद्धिमता बुद्धिमनीषा च मनीषिणां यत्नेन मनःसेतेन हमतेन नाशोतिसाम्य जं २२ एवं तमिद्विता
हृतेद्वावलं वादस्य संग्रहः समता सत्त्वा मविपिना द्वाना मपि दुर्गमः २३ अभीत्त्याशास्त्रगादि
तेस्तानविस्पष्टशुद्धिमन् पतदिच्छापश्चयेन प्रहृष्टानष्टसंशयः २४ सविविक्तनवप्रश्ना
मयेतद्विपिधार्येत सनातनपदे गुह्मपरब्रह्मा धिगच्छति २५ यथेतन्मम
भक्तोपसेवद्भावनाश्रमकृते तस्माद्भागरायसदा सात्मानमात्म
ना २६ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति यद्वेतरतिरामोंममासव्यामर्विपुमासंदेहविस्ता प्रकारेण किं वास्तोताव
तत्त्वानपनदनुसंधानकर्पेनपठन श्रवणोपराणामपीतेदवफलं भवतीत्याह वक्तुर्भिः २४ सविक्त
मिति मया ह विविक्तं दत्तात्रेयेन यागोनमविधिमा पारयेत पञ्चमेदध्यानमवलगुरुसंवेदयिरहस्य २५
ममफलं यथा भवति तथाव्याहरम्य बलहारीति तथात्र सत्त्वात्तेपदेशः २६ ॥

श्री०
आ० प०
टी०
१५१

किंच लक्षणादीद्दिगुणत्रयाय्यः स्वभावपरिहारयाशः प्रमादितः सत्त्वैवान्ननयज्ञानशक्तेणहकावि
त्रः ३९ एवं वर्णयित्वा वाचक्रुकतन्तयाप्येनावक्षाचपतमात्मिनिश्चयशायिस्तुशिव्यप्रश्नास्यसंनी
यमाद्दृष्टीनिमुक्तावस्थानयापनो ४० तत्क्रमामित्यर्थीकान्यनयापिमयादिष्टोलाकस्मयहार्थं

तूर्ध्वाश्रमे मदछः स्वेदपायोदापावईहंसमपकमान्वेतश्च प्रमादितः सहिविहरूपेत्वया
स्वमायपाशात्मस्तवोपदेशितेना ३९ नमोस्तुते महायोगिन प्रपन्नमनुशाधि मां यत्ता
त्वन्तस्थांभोक्रेतिः स्वदनपाहिनी ४० श्रीभगवानुवाच गच्छोरुवमयादिष्टावदेण
त्वमसमाश्रमे तत्रस्मत्मादतीर्थ्यादेशात्मानाप्रस्पर्शनैः शुचिः ४१ ईदृपालकानदायावि
शूलाशोधकल्मषः वस्त्रालोवल्कलान्यापावन्यभुक्सर्वतिस्पृहः ४२ तितिक्षुर्द्वन्द्व
मात्राणांसुशीलः संयतेन्द्रियः शान्तः समाहितधियाज्ञानविज्ञानसंयुतः ४३ मत्तोनुशि
क्षितंयत्तेविविक्तमनुभावयन् मय्यावेशितवाक्चित्तोमद्धर्मनिरतोभव ४४ अतिव्रज्य ग
तीस्तिस्रोमामेष्यसिततः परं ४५ ॥

मेतावन्त्रांविभाहणच्छेतिप्रादिष्टोनिवृत्तः ४१ स्नानादेः पूर्वमेवमन्यादातीर्थादृष्टापाघ्नलक्षं
दायोगमायाः ईक्षपावामनः परिदधानः वन्यभुग्यथाप्रभोजनी ४२ द्वन्द्वमाणशीतोष्णादिविषय
याणांसुशीलाः प्रार्जवादिस्वभावः ४३ तेनप्रापितविनिक्रवविद्यादितितिस्वःत्रिगुणात्मिकागतीः

॥ अ० ४९ ॥ ... १५१

तः स्तुतस्त्वं आह स्वयं यदा त्वत्समस्तकर्मा सन्न्यासेन निवेदितात्मा भवति तदा सौ मे विचिकीर्षितः विस्फुटं कर्तुमिष्टो भवति तत स्तुत स्त्वं मोऽहं प्रतिपद्यमानो मया त्वमभ्युपायमेदं कायमत्समानेष्ठ योग्येतियावत् कस्यते योग्यो भवति वेभवं आदर्शितयोगमार्गो यस्मिन् सः २५ एवं श्रुण्वानो वचूर्णितो भितचित्रं यं तं विभुं स्वगुरुं मन्यमानः आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः २६ अयायः मोह प्राश्रितप्रासी

मत्येयं यदा त्वत्समस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे । तदा स्तुत त्वं प्रतिपद्यमानो मया त्वभ्युपाय यकस्यते वै २५ श्रीगुरुरुवाच एवमादर्शितयोगमार्गस्तत्तत्त्वमश्लोकवचो निशाम्य बद्धाञ्जलिः श्रीगुरुपङ्कजे ऽदोनकिंचिद्वेत्तु परितानः २५ विहत्य वितन्त्रणाय वचूर्णितो येमे तवाज्ञ त्वद्धुरु मन्यमानः कृताञ्जलिः प्राह पदं प्रवीरे श्रीगुरुः स्वयं तत्त्वचरणार विन्दे २६ गुरुरुवाच विज्ञापितो मोह महोपकाराय श्रिता मतत्त्वसंनिधानात् विभा वशः किं न समीपयास्य श्रीतनमा मीः प्रभवं न जायः २७ अनर्पितो मे भवतानुकंपितार्य
नायवित्ता न मयः प्रदीपः हित्वा कृतं तत्त्वपादमूलं
कोन्यत्समीपात्करवान्नदीयं २८ ॥

त्स्तत्वसंनिधानेनैव विज्ञावि तः प्रभवेति किं न वायावस मर्थो भवति अज्ञायज्ञालोकापि जनकास २७ किं च यद्यपि तत्वसंनिधानादेवगतस्तथापि तु कंपिनाभ वता विज्ञानमयः प्रदीपः स अनर्पितः स्वमाय यापहृतः पुनः समर्पितः अत स्त्वत्कृत तत्वं यत्त्वपाद नमनं यद्यहं जानाति सः को नाम तदीये पादमूले हित्वा ऽन्यत्करणं समीपात्समर्पयेत २८ ॥

श्री॰
भा॰ए॰
टी॰
१५२

मवं कलापं देशं गतानां कृष्णमानितमवतिसिति भवः संसारः भयं च जरारोगादि निमित्तं तदपहन्तुं ज्ञा
नोच भृत्यवर्गाणां पायनं मृषापहन्ते यास्तत्‍ दृष्यगुपजह्रे उद्धृतवान् तदेवाह वेदसारमेकं किं त
त् ज्ञानविज्ञानरूपं च तत्सारं भृङ्ग इव भृङ्गवद्बहुभ्यः पुष्पेभ्यः मकरन्दमेवाम्रतम् [illegible] तिन यासे
यस्तत्कृष्णद्वत्सारं [illegible] नापि नश्यक्तं तत्राभयं यथा [illegible] वर्गान् पापयनं तत्त्वतो [illegible] नि ४९ पं
नामकं पितामाहमुद्धवप्रश्नानिर्णयः तत्रैवेदपरमानन्दं तं नतोऽस्मि ४९ इति श्रीभागवते एका

भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं निगमकृदुपजह्रे भृङ्गवद्वेदसारं अमृतमुदधितश्चापा
ययद्भृत्यवर्गान् पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ४९ इति श्रीभागवते एकादश
स्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे उद्धवाश्रमप्रवेशो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः राजोवाच तं
तो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनं द्वारवत्यां किमकरोद्भगवान् भूतभावनः १ ब्रह्मशा
पोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् २ ॥

दशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः २९ त्रिंशे तु भगवान् भेजे तं मत्वा स्वं धाम यत् पुनः निमित्तं मौसलं कृष्णतो
हरिस्वधाम गतमनिकन्ने स्वजनहारास्त्रितं कुले १ विरागाय प्रयातो मत्स्यपति [illegible] मौसले कथा
वसानेन तत्र वध विशेषं परिपृच्छति २ तत इति त्रिभिः १ ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुले सति श्रयं भावः
भगवति न हि शापः प्रभवति यादवानुकरणात् सापि कथं भविष्यत्यन्यः अतः किमकरोदिति तद
नन्तरं कथमत्यजदिति सर्वनेत्राणामिति सर्वेन्द्रियाणां फलरूपं २ ॥

139

१५२

हरिमपश्यामेसामेदृशंतिमेधावसनेनश्रीकृष्णेनप्रदेहपयोपिप्सितःस्वविनिर्गतोपिश्रपक्रमेनिर्गमन
समेय ४५ ततस्ततःस्तेदोपलिनेतनीविपागान्कातरोभीतः प्रनष्टवतनपरिहातुमशक्नुवन्नातावि
ह्वलःसनककोकहृदयोपाश्राप ४६ ततश्चभगवान्हेपाडुकेतनेवक्रमयाद्रेतस्मैभिविभ्वदातानिवेद्य
पुष्पानदानाद्यानेपुनःपुनःनमस्कृत्यप्रयोगश्चवहूनानामसेभवतेःपार्श्वविस्मयलाहमरस्यादितनीय
स्कन्धोपक्रमोकान्तसाधोकादविकाश्रमगच्छन्भगवतःप्रभासरणाशुपक्रान्तशोनेःदृष्टेनागतःस

श्रीकृष्णवाच ममपश्यमुक्तोहरिमेपमोऽहवःशरतिणेनेषविरतस्यणादयोः शिरोनिपाताक
कलाभिगांदृष्टोमेंचितदृहदयोऽपक्रम ४५ ततस्तनत्वेदविशामकातरोनशक्नुवन्
परिहातुमातरः कश्चोयोमदेनिभातेपादुकोविभ्वनमकृत्यपोपुनःपुनः ४६ तत
स्तमेनश्रीहरिमनिवेदयतोमहाभागवतोविशालो यथापरिहातुंनगारेकवफलातपःस
मारयायदृदयेगास्ति ४७ तपस्तदानदसमुद्रसमस्तेनानासतभगवताप्रभाविनं कृष्णनेपा
गोस्वरोविनाविणासकृद्रुपोदन्तनगादिस्पृश्यन्त ४८

उपसंहृतविनकृतेभगवतेमेकोतहृदयान्तकालप्राप्तवमेनैपामहप्नः कृपयाभगवतोपदिष्टंतन्नामा
कलाप्यनदाजातापुण्यविनिरुद्धश्रीविशालवदारीकाश्रमतानःसवदेवतितमगात्कथयेश्रुतानेनेवतग
देवकबधनावसापृदेशोतस्यास्तत्वंशतिपथमानोमयानमस्याप्यवकल्पनेवेप्रतिश्रमीगानोत्तित्वामा
मोक्षप्रसिद्धतःप्रतिमित्यमवकृष्णकाले ४९ प्रानंदसमुद्रेभगवद्भक्तिमार्गोक्तोस्मिन्स्थितेमकोहृतमनन
प्रसप्रस्याप्रोत्सवरंपदोपसविनावर्तनमपश्यतरतीकिंवकात्वेनतेसंगानागादपिविपुष्यन्तस्यर्थेः ५०

विविधैः प्रकारैः मंगलायनेन च किं तद्विजदेवगवां हृत्वा भवः उद्वहेन देवलोके परमुद्वहो भविष्यती
तिभावः ९ मधुद्विषानाकयमाकर्ण्य तथान्यभिनयउक्तीर्णत्वगुह ९० मर्वेष्वपापहर्तितमयिन्यवमं
यितार्थः भगवतान्यक्षेरपि सर्वैः प्रत्ययैः संहितवक्तुः ११ दीपनइति यानमेरथकमहिंविशेषम

विविधैर्बहुशोद्विक्षो मंगलायनमुत्तमं देवद्विजगवार्
माय्नोसुपर्णो भवः ९ इति सर्वे समाकर्ण्य पुरुहूत
मधुद्विषः तयोर्निगोभिहृत्तोप्रभासश्चपद्यरथैः १०
तस्मिन्भगवतादिष्टपद्देवतपादवाः यक्तुः परमपा
भक्त्या सर्वेपाप्रोपहर्तरिहिते ११ ततस्तस्मिन्महापाने
पपुर्मैरथकमधु दिष्टविभ्रंशितधियो यद्द्रवैर्ध्वंसयते
मतिः १२ महापानाभिमत्तानां वीराणां दृप्तचेतसां कृ
ष्णमायाविमूढानां संघर्षः सुमहानभूत १३ युयुधुः
क्रोधसंरब्धा वेलायामाततायिनः धनुर्भिरसिभिर्भ
ल्लैर्गदाभिस्तोमरर्ष्टिभिः १४ ॥
मधुरमधुसंदिष्टनैदेवेन विभ्रंशितधियः

नहिन्ययान्स्यितेतत्तद्वितन्मिति भावः यस्य द्रवैः रसैः १२ कृष्णमायाविमूढानामिति मुख्यो हेतुः
संघर्षः कलहः १३ ततायुद्धप्रवृत्ताः १४ सामायनमः १४ १५ ॥

140

तत्रंमवयति मन्याद्रकम्पितियस्मिन्नर्पेलग्नेनयत्नेपरावर्तेपिनमवलानशेकः पश्चकर्णेरंभेणग्रविहेंनत्तः
न्सतामात्मनिलोगेलाविनभिवनिर्शंतिनतानस्नूतिननिर्गेच्छतिपस्पश्री: शोभासंकीनेमानाकवीनावार्वं
र्ततमूलासविशोजनन यतिनेयामानेननात्रत्यतांज्ञनयनीतिकिंनत्यजून्यपश्चविसोः रूपनिसो रज्ञेनस्य
रंथेस्थितेरक्षशीयस्तान्नत्तामेस्तान्त्यंईश्वः आमः ततेोनत्ररूपाणान्यज्ञदिन्यन्तयः ३ दिविसूर्पंपरिवेशाद्रौ

प्रनाक्रोहनवनमलत्यायत्रलग्नेनशेकः कार्णविहेंनसवतिनतोयन्तनामात्मलग्नं २ यश्रीवांचोज्ञ
नयतिवृतिकीर्तिमानाकवीनां हस्ताजिसोप्रुपियथानंयखलत्माम्यमीशु: ३ ऋषिरुवाच दि
विभुवनतीलिवमदोयानान्तस्थितान दस्तुसीनान्त्यथमायोक्तलः प्रादृयद्विनिदं ४ श्रीभग
वानुवाच पुनेजोरामदोन्याताद्गंतात्यायमकेतवः महूर्तभेणनस्येयंमन्त्रेनापङ्गुगवाः ५
उतिहतपङ्गुग्रहाः स्यातंवनाशोभयेत लिपोनालाक्षेहजास्वशेलाद्रावन्नंतित्वितः वंधेग्र
भासेयस्यासोयत्रग्रनकसरस्वती ६ तत्राभिषिक्तपञ्चवयः उपोव्यसमादि
ताः देवताः स्वजपिष्यामः ल्लपनालपनादेताः ७ ब्राह्मणांस्तमद्रा
भानान्कतनवस्त्यथनावेयं गोभूदिशयवासोभिर्गनाश्च्येव

नभविभ्रकंपादीनभविम्र शावेश्वमपि: ८ ॥ कंपादीनप्रतरिदेदि
म्दाहानीनमहायानादीनत्ययमेवोमाहित्वान सुमेजः प्रतीकारात ५ यमस्यकेतवास
जाद्वमनुसूचकाद्भयं: नःग्रस्ताभि ५ ग्रलकपश्चिमवाहिनी ६ ग्रप्यपिच्यस्तोत्वा ७ ब्राह्मणाश्च
तैःकृतशांतिकाः तेनागवादिभिः स्वजपिष्यामः ८ रामायणमः ८ रामायणमः ८ ॥

पद्मकाम्बुरुहि पीतपरिधानानुगस्य २३ स्पर्शोनिमिषैः श्रीपादुकले संवदर्पणिनि २४ २५ लोकसंबोधायपरमपुरु
षध्यानेन लक्ष्यमेवाहं सर्वो ध्यानिमानुषलोके भक्तलोकमनुष्यरूपमनौवा २६ यथोपदेशस्तनुले २७ आनि
लुकूपं २८ तेस्वानुवर्णयति श्रीवत्सांकमिति चतुर्भिः २९ सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं पश्चिमवक्त्राब्जं सुन्दरशोकवदभिना

प्रयातानवविशेषकृताञ्जलिस्फुरन्नेत्रेण पद्मकाम्बुरुहिपरिवीतवस्त्रोत्तमश्रुतः २३ ब्रह्मणाप
स्तुतानन्दस्वरूपस्याननात्मनो स्पर्शरूपःस्वपनिर्मितो गीर्वाणधीश्रियः पावनं २४ एवं स्तुत्वा
सर्वेऽञ्जलिबद्धाः शुकेशवः प्रवर्तन्ते भवाभावरूपिमनवशोषितः २५ रामः समुद्रवेला
यांयां वामास्यायपोरुषं तन्मात्रलोकमानुष्यमिवात्मानमात्मनि २६ रामनियामा
लोकभगवानेवकोस्तनः तिमस्तापदोमस्तम्भशोभामाशापिप्लवे २७ विष्वक्सेनं
रूपं व्यानिस्पृश्य भयास्वया दिशाविनिर्मितः कुर्वन्विश्वं महद्रूपावकः २८ श्रीवत्साङ्कं घन
श्यामं तप्तहाटकवर्चसं कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमङ्गलं २९ सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं नी
लकुन्तलमण्डितं पुण्डरीकाभिरामाक्षं स्फुरन्मकरकुण्डलं ३० कटिसूत्रब्रह्मसूत्रकिरीटक
टकाङ्गदैः हारनूपुरमुद्राभिः कौस्तुभेन विराजितं ३१ वनमालापरीताङ्गं मूर्तिमद्भिर्निजा
युधैः कृतोरोदक्षिणपादमासीनं पङ्कजासने ३२ ॥

मेखलेन प्रतिलीय तत ३० ३१ वनमा
लयापरीतान्यङ्गानियस्मिन्तत्तनिजायुधैः परीतं गमकजाहणेवामपादं दक्षिणोरुकजासीन
स्वविभक्त ३१ ॥ रामायनमः ३१

पतेत्यवतस्तनस्य लोत्पः पुताकापेषु तैः रथादिभिर्मिथः अन्योन्यसमेन्यु हनन्त्यन्यत्रिन्यथः २ ह्रिदैतैः
रिवट्टिपारव १८ मिथः समेत्येत्य स्वप्रपंवः अग्रमन्नेत्यादिवतोभिः गदो प्रासहसस्माभातिकः प्रजन्नापेर
स्तोम्यमिवात्मरथाविति दिव्यमाछ्य अस्त्रवधानाभावाकाश्वित १९ मदापेनमदत्तमसावलात्कारिताः

पतत्युतावेरथकुञ्जरादिभिः स्वोपेत्योभिर्मदिपैर्नैरैपि मिथः समेत्यास्तुतैः स्वर्गमदान्य
हनशार्षिरवंदिपावने १५ अप्रमसावाष्टुपिर छमान्स्यावक्त्रं भोज्ञाननिहरुमान्यकी
स्तुभस्मसयामज्जितास्तदारुणमादो सुमित्रास्वयोसमीयनः १६ अन्ये चपेवेनिशावोल्लकादपः
मह्नुतिस्तातनिज्ञानुमायाः अन्योन्यमामायमदायकारितानञ्जस्तुर्कदेनविमोहिताः पश
दाशार्हरलंथनभ्जमाज्ञानामदचुपामारपुरस्सूयेनाः विमृत्ते नाक्रक्कराक्रंतपश्चजत्तुर्मि
घ्नस्तेयविस्रज्यमोहतं १८ अन्यास्तु पुष्पनापितरभेजभानारायैः स्वस्वीयदोहिपित्वमातरे :
मित्राणिमित्रैः सुहृदः सुहृद्भिः तोतोनवहनज्ञातय एवसत्याः १९ शरेषुहीयमानेषुभज्यमा
नेषुधन्वसु शक्तौ प्रहीयमाणेषु मुष्टिभिर्जह्रुरकाः २० तावञ्चकस्याहाभावस्य रवामुष्टिना
नाः जज्ञुर्हृघरनहसेनवापमाणं ल्लनवत २१ अक्षनीकमनमानावलभद्रविमोहिताः हेत
हन्तेपिणाराजनन्तावेतन्मातलाविनः २२

दाशार्हदयोनवनंदपाः अंदेदामासुगः श्रमेनास्वलनहृणीयाः २८ आत्मभिश्वतिभ्यायादिशाद्यानोस
श्रतियोपिसेवंपिनात्भातरोमातलाङ्गानांदिस्तपंपचैद्यमित्राणिचग्रहन्हतवतः २९ यत्तस्तेयन्तः
पुजहजेशहः २० पारेवालोहदंगःस्वतापूताः ततवनर्षिकस्तेमपिग्रन्यनीकमुप्रतिपदे २१ २२

तं पतिं तत्र दृष्ट्वा तस्माद्रथात् पादयोर्निपपात ४२ उदीक्षतः पश्यतस्तव सूतस्य सतः ४४ ४६ निर्याणं योगमा
र्गेण ४७ मद्धर्मं भक्तिं ज्ञानशीलतामित्यर्थः अविनाश्यमानः ४९ प्रस्थाय निर्याय निर्दिष्टां नि...

दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य तां वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ४१
तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिं स्नेहप्लुतात्मा निपपात पादयो
रथादवप्लुत्य सबाष्पलोचनः ४२ अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो दृष्टिः प्रणष्टा तमसि प्रवि
ष्टा दिशो न जाने न लभे च शान्तिं यथा निशायामुडुपे प्रणष्टे ४३ इति ब्रुवति सूते वै रथो
गरुडलाञ्छनः खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ४४ तमन्वगच्छन्दिव्यानि वि
ष्णुप्रहरणानि च तेनातिविस्मितात्मानं सूतमाह जनार्दनः ४५ गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञाती
नां निधनं मिथः सङ्कर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि मद्दशाम् ४६ द्वारकायां च न स्थेयं भ
वद्भिश्च स्वबन्धुभिः मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ४७ स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे आदा
य पितरौ च नः अर्जुनेनाविताः सर्व इन्द्रप्रस्थं गमिष्यथ ४८ त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ज्ञानिनि
ष्ठ उपेक्षकः मन्मायारचनामेतां विज्ञायोपशमं व्रज ४९ इत्युक्तस्तं परिक्रम्य नमस्कृ
त्य पुनः पुनः तत्पादौ शीर्ष्ण्युपाधाय दुर्मनाः प्रययौ पुरीम् ५० इति श्रीभागवते एकादशस्क
न्धे मौसले कृष्णलयत्रिंशोऽध्यायः ३० ॥ वनामेतौ विज्ञायेति विज्ञप्रोम्ह...

एतानत्यः ४८ मन्मायार...
येनहितत्वात् हर्षशोकमाऊर्ध्वं ... ४९ कृष्णस्य विनष्टत्वात् दुर्मनः ५० त्रिंशोऽध्यायः ३० ॥

142

नसानामकाश्चिलयको मगग्रंसगस्यास्य मिवाकोरोयस्यतं मृणं ३३ ३० ब्रह्मशापकृतेनेनत्रतवा
यथर्शतिवेनदशादयस्यतस्यात्मयोगंविनेत्वाधीनमायायविनिर्दिचः ग्रस्यतनयारुद्रादयस्त्रयेचान्येमि
रामतेयोवरदगारलयिनविश्चः तस्यतेप्रविस्यमायस्यपत्तेब्रह्मशापाद्दिग्रंनमानिस्त्रयग्रसदनयःमाप

गुरुलाः तेशेषायः त्वंकृतेगुर्लोक्रोनरा स्वगस्याकारवर्णविद्याधमृगशंकया ३३
वनभुंजतेगुरुघटस्यासक्तेनकिल्बिषः भीतः सपानशिरसापादयोरस्त्रहिषः ३४ प्रज्ञा
ननाशनमिदंयायेनमुग्धस्यदेन तंनुमहेस्यमपरसंज्ञमस्त्राकेमनव ३५ यस्यानुस्मरणेन
णमत्रानधातनाशनं वदंतितस्यतेविस्यामयासाधुकृतंप्रभो ३६ तन्मामृतत्वहिवेडदं
पापानस्यालुमक यथाननरहेत्वेवनक्रयामदतिक्रम ३७ यस्यात्मयोगारविंतनविज्ञविं
तिचोकृद्धादयोयस्यतनया: मतयोनिनेय त्वन्मायामपिहितहदयपत्तरज्ञः किनस्यतं
वयमसहनयोरुद्दीमः ३८ श्रीभगवानुवाच माभैर्नरेत्वंग्रनिष्ठकामपवक्रूतादिम
यादिन्वेमदनज्ञानःसर्गोकालिनायदं ३९ श्रीशुकः इत्यादिश्यभगवनाकृसेनस्ताश
गीतिगणः त्रिःपरीकम्यतज्ञानोविमानेनदिवंययो ४०

योनयोवयंकिंशरीमः कर्यवर्णयामादतियावत् अरुतदासोज्ञाशुत्वावितेनमामेवापरायकारिणोपा
पिकुर्माणिमहापरह्मसनोहीतिभावः ३८ इन्द्रामापुरितितमस्वाधीभावः ३९ शुद्रसत्वमयीनित्याश्री
मतिमंतपायेतनवनिकायेवेविरवनमात्रनितिपत्तदस्तदीकरित्यातिदवादेयाब्रह्मस्वाअत्यादि

भं

६

तदानु स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति संभ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो दुन्दुभिनादपुष्पवृष्ट्यादिमहोत्स
वो भवदित्याह दिवीति भूमेः सकाशात् श्रीकृष्णमनु ययुः ७ तदा श्रीकृष्णेन स्वेच्छया दृष्टिमतिक्रान्तागतन
ज्ञानविनतकृपेनोपि ब्रह्मरुद्रादेवादयः स्वधामनि विशन्तं श्रीकृष्णं ददृशुः तत्र हेतुः अविज्ञातगतिं
तिमिति कृष्णविनतविदग्धप्रश्नततो विस्मिता बभूवुरित्यर्थः ८ अविज्ञातगतित्वे दृष्टान्तमाह सौदामनीति

योगधारणयाग्नेय्यादग्ध्वा धामाविशत्स्वकम् ६ दिवि दुन्दुभयो नेदुः पेतुः सुमनसश्च खात्
सत्यं धर्मो धृतिर्भूमेः कीर्तिः श्रीश्चानु तं ययुः ७ देवादयो ब्रह्ममुख्या न विशन्तं स्वधामनि
अविज्ञातगतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः ८ सौदामिन्या यथाकाशे यान्त्या हित्वाभ्रम
ण्डलम् गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यैस्तथा कृष्णस्य दैवतैः ९ ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु दृष्ट्वा योगगतिं हरेः
विस्मितास्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं ययुस्तदा १० राजन्परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा माया
विडम्बनमवेहि यथा नटस्य ११

सौदामिन्या गतिर्यथा मर्त्यैर्न लक्ष्यते दैवैर्लक्ष्यते तेन यथा भूमण्डलं हित्वा गच्छन्त्याः श्रीकृष्णस्य दैवै
र्गतिर्न लक्ष्यते किं ततः तथापि देवैर्लक्ष्यत इत्यर्थः ९ अविज्ञाता या योगगतिस्तां प्रशंसन्तः स्वं स्वं लोकं
ययुस्तदा नतु तस्य साम्राज्यं प्रयोजनमिति १० राजन्निति त्रिभिः परस्य सर्वकारणस्य तनुभृत्सु जन्मस्थानलयादि
भृज्जननाप्ययेहा प्रादुर्भावतिरोभावचेष्टा मायया अनुकरणमात्रमवेहि न तु तथ्या विडम्बनमेव

143

एकत्रिंशे स्वकं धाम जगाम भगवानिति । तमेवानुययुः स्त्रीश्च सुदेवाद्यस्ततः १ देवान्महू निर्याणादौ यथा देवानि पायनात् श्लोकत्रयः स्वेच्छया यथा स्वस्तन्त्रैव समाविशत् १ सनत्सनकादयः १ द्रष्टुका मथा देवानिर्याणात् इति स्तुतिः पठितः भगवतो निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः मव मयोत्सुकाः हि जाया द्रष्टुं लोकनुतिः ३ विभूतीः इंद्रा मान्त्रिकाः सताः तत्रागमत् २ नेत्रे मीलितवान् महानं मानुत्साहं न गायन्तः शौरि ३ विभूतीः हंसा दिभिः सलोको लोकपालाश्च पातिहिं वैकुंठं किंकरा होत्रपमृतेन न्यमीलयदित्यर्थः पुरं च तादिभिः सलोका लोकपालाश्च स्थापितं समाधि निति प्राणिनां सारिदानां च स्वं लोकं प्रति नेतुं मागतवानात्मनं पुष्टातिप्रणाम्नेत्र चपितं समाधि

श्रीशुकः अथ तत्रागमद्ब्रह्मा भवान्या च समं भवः महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः १ ॥
पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः चारणा यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः द्रष्टुकामा भ
गवतो निर्याणं परमोत्सुकाः गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरेः कर्माणि जन्म च ३ ववृषुः पुष्पवर्षाणि
विमानावलिभिर्नभः कुर्वन्तः संकुलं राजन्भक्त्या परमया युताः ४ भगवान्पितामहं वीक्ष्य विभू
तीरात्मनो विभुः संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ५ लोकाभिरामां स्वतनुं धारणा २

लोकाभिरामामिति श्लोकद्वयस्यार्थः
स्वात्मनेत्रे न्यमीलयदिति योगिनोपि वपुर्वहन्तस्तु भस्मीभवन्ति ५ योगधारणया सा लोकान्तरं प्रविशन्ति भगवांस्तु स्वतनुं तथा
योगिनां हि स्वतनुः स्वकरः सुरैः सन्तन्तमायो योगधारणया सह एव स्वकं धाममेवाविशत् तत्र हेतुः लोकानामभिरामः अभिरामम्
किं तु पुरुषः पराक्रमैः तदुपसहितः स्वं स्वरूपमेवाविशत् तदाह गतो विपिदाह स्वधामगादिन्यधोः कियं धारणाध्यानस्य मंगलं शोभनं
तत्स्थितिनिरीक्षणाज्जगतामुपपन्ने नंदगतो विदाहस्तु अग्निहोत्रं तथैव तद्धर्मेण लोकानामकल्याणमिति
विषयाभिस्तथा स्याततयोनिविषयत्वे स्यात् हुपपन्ने वायापूर्वकालानतयैव तद्दग्ध्वा सोऽन्याकल्याणप्राप्तिरिति
भावः १ कृपाशीलाभिप्रायेण वायवायाकृतमेव स्वतनया पितृलोकाभिरामामिति तद्धितिव्यधामात्मना

श्री०
भा० ए०
टी०
१५८

144

आदित आरभ्य कलचरितकीर्तनस्य फलमाह इत्थमिति द्वाभ्यां २१ शंतमानि परमंमंगलानि परम
हंसगतौ मोक्षे २७ २८ एवमेकादशस्कंधे यथा भावार्थदीपिकायां स्वाख्यानधीतमीत्र

द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोप्लावयत्क्षणात् वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयं २३
नित्यं संनिहितस्तत्र भगवान्मधुसूदनः स्मृत्याशेषाशुभहरः सर्वमंगलमंगलः २४ स्त्री
बालवृद्धानादाय हतशेषान्धनंजयः इंद्रप्रस्थं समावेश्य वज्रं तत्राभ्यषेचयत् २५ श्रु
त्वा सुहृद्वधं राजन्नर्जुनात्ते पितामहाः त्वां तु वंशधरं कृत्वा जग्मुः सर्वे महापथं २६ य एतद्दे
वदेवस्य विष्णोः कर्माणि जन्म च कीर्तयेच्छ्रद्धया मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते २७ इत्थं हरे
र्भगवतो रुचिरावतारवीर्याणि बालचरितानि च शंतमानि अन्यत्र चेह च श्रुतानि
गृणन्मनुष्यो भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत २८ इति
श्रीभागवते महापुराणे एकादशस्कंधे परमहंस
संहितायां वैयासिक्यां श्रीभगवदुद्धवसंवा
दे मौसलोपाख्याने एकोनत्रिंशोध्यायः
॥

न श्रीधरेण प्रकाशिता १ इति श्रीभावार्थदीपिकायामेकादशस्कंधे एकोनत्रिंशोध्यायः ३१

१५८

245

१२४०१ ४४

८५